

**Український
ІСТОРИЧНИЙ
ЖУРНАЛ**

5

1959

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ ЦК КП УКРАЇНИ —
ФІЛІАЛ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

У К Р А Ї Н С Ь К И Й
І С Т О Р И Ч Н И Й
Ж У Р Н А Л

Р І К В И Д А Н Н Я Т Р Е Т І Й

№ 5

ВЕРЕСЕНЬ — ЖОВТЕНЬ

ВИДАВНИЦТВО АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
КИЇВ — 1959

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Ф. П. ШЕВЧЕНКО (відповідальний редактор), І. Л. БУТИЧ,
І. О. ГУРЖИЙ, М. Р. ДОНІЙ, В. А. ЖЕБОКРИЦЬКИЙ,
П. М. КАЛЕНИЧЕНКО (заст. відповідального редактора),
С. М. КОРОЛІВСЬКИЙ, І. П. КРИП'ЯКЕВИЧ, П. А. ЛАВ-
РОВ, Г. М. МУЛТИХ (заст. відповідального редактора),
В. М. САМОФАЛОВ, Г. М. ШЕВЧУК (відповідальний се-
кретар).

Адреса редакції: Київ, Бульвар Шевченка, 14.
Телефон 4-53-43

СТАТТІ

І. П. КОЖУКАЛО

ЗАХОДИ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ ПО ЗМІЦНЕННЮ ПЕРВИННИХ ПАРТІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ НА СЕЛІ ПІСЛЯ ВЕРЕСНЕВОГО ПЛЕНУМУ ЦК КПРС (1953—1955 рр.)¹

Втілюючи в життя ленінський план побудови соціалізму в нашій країні, Комуністична партія забезпечила перехід селян від дрібного одноосібного до великого колективного господарства. Це була революція, яка встановила соціалістичний спосіб виробництва на селі. Проте мало було створити нову форму господарства. Треба було забезпечити розгортання і використання всіх можливостей, закладених у колгоспному ладі.

Соціалістична форма організації праці може дати найкращі результати при умові, якщо будуть приведені в дію великі сили революційного ентузіазму мас і використано принцип матеріальної зацікавленості трудівників у розвитку громадського виробництва.

Комуністична партія завжди приділяла увагу зміцненню колгоспних партійних організацій. До вересневого пленуму ЦК КПРС число комуністів на селі по всій країні перевищувало 1 млн. чол., комсомольців було понад 2 млн. В усіх МТС, в 76 тис. колгоспів (із 94 тис.) були створені первинні парторганізації². На Україні на селі працювало близько 180 тис. комуністів, з них в колгоспах — до 130 тис. В сільських комсомольських організаціях налічувалось 500 тис. комсомольців. Первинні парторганізації були у 13 тис. колгоспів із 15 770³.

Проте у період, що передував вересневому (1953 р.) пленуму ЦК КПРС, у практиці керівництва сільським господарством серйозно порушувалися ленінські принципи про матеріальну заінтересованість колгоспного селянства. Недоліком було й те, що, незважаючи на значну кількість комуністів на селі, багато з них не працювало безпосередньо в колгоспному виробництві. У Жмеринському районі, Вінницької області, в 1952 р. на обліку було 2 тис. комуністів, а в сільському господарстві працювало лише 120⁴. Багато первинних парторганізацій колгоспів і МТС були нечисленними і по-справжньому не впливали на виробничу діяльність. До вересня 1953 р. у колгоспах Київської області

¹ На основі матеріалів Вінницької, Київської та Черкаської областей УРСР.

² М. С. Хрущов, Доповідь на пленумі ЦК КПРС 3 вересня 1953 р., Держполітвидав УРСР, К., 1953, стор. 81.

³ О. І. Кириченко, Доповідь на пленумі ЦК КП України 8 жовтня 1953 р., Держполітвидав УРСР, К., 1953, стор. 44.

⁴ Поточний архів Вінницького ОК КП України, Стенограма XI облпартконференції 26—28 січня 1954 р., стор. 144.

було 178¹, Вінницької — 149², Черкаської—98 парторганізацій³, в які налічувалося від 3 до 5 комуністів.

Недоліки в розстановці партійних сил на селі були наслідком того, що частина обкомів і райкомів партії не проявляли необхідного піклування про зміцнення первинних партійних організацій і піднесення їх ролі в колгоспному виробництві, не спирались на них при вирішенні питань розвитку МТС і колгоспів, слабо займалися підбором і вихованням секретарів первинних парторганізацій. Секретарями партійних організацій часто обирались комуністи, які безпосередньо не були зв'язані з виробництвом і не завжди могли правильно вирішити поставлені перед ними завдання. Так, на 1 серпня 1953 р. в партійних організаціях Вінницької області лише 30% секретарів первинних парторганізацій були безпосередньо зв'язані з колгоспним виробництвом⁴, а 300 секретарів парторганізацій не були навіть членами колгоспів⁵.

Аналогічний стан спостерігався і в інших областях УРСР. Це призвело до того, що багато колгоспів протягом тривалого часу залишалися економічно слабкими.

Виходячи із загальнонародних інтересів, партія критично оцінила становище, яке створилося в сільському господарстві, і на вересневому та наступних пленумах ЦК КПРС намітила розгорнуту програму критичного піднесення всіх його галузей. Виконання цієї програми дало можливість нашій країні зробити новий великий крок уперед по шляху комуністичного розвитку. Центральний Комітет, вказуючи на необхідність і надалі всемірно розвивати важку індустрію, як основу народного господарства, закликав партію і весь народ забезпечити в найкоротші строки різке збільшення виробництва продуктів сільського господарства.

Завдання крутого піднесення сільського господарства вимагало дальшого зміцнення первинних парторганізацій колгоспів і МТС. Особливо важливим завданням ставало піднесення сільського господарства. Особливо важливим завданням ставало піднесення сільського господарства. Особливо важливим завданням ставало піднесення сільського господарства.

Виконуючи рішення вересневого і наступних пленумів ЦК КПРС партія провела велику роботу по зміцненню первинних парторганізацій колгоспів і МТС. Перші кроки виконання постанов вересневого пленуму ЦК КПРС показали могутню силу і життєздатність ленінського союзу робітничого класу з колгоспним селянством. Робітничий клас і інженерно-технічна інтелігенція сприйняли завдання, поставлені пленумом, як свою кровну справу.

Колективи промислових підприємств поряд з посиленням культурної і виробничої допомоги сільському господарству направили на село своїх кращих людей. На 1 січня 1954 р. з міських партійних організацій республіки на село було послано 4550 комуністів⁶. За цей же час районних організацій і установ райкома КП України було підібрано

¹ Партархів Київського ОК КП України, ф. 5, оп. 1, од. зб. 35, 101, арк. 159.

² Поточний архів Вінницького ОК КП України, Стенограма IV пленуму ОК України 7—8 липня 1954 р., стор. 146.

³ Поточний архів Черкаського ОК КП України, Стенограма IV пленуму ОК України 25 серпня 1956 р., стор. 56.

⁴ Поточний архів Вінницького ОК КП України, Стенограма XI облпартконференції 26—28 січня 1954 р., стор. 49.

⁵ Там же, Стенограма XVIII пленуму ОК КП України 21—22 серпня 1953 р., стор. 119.

⁶ Газ. «Радянська Україна» від 7 січня 1954 р.

но і направлено на зміцнення парторганізацій колгоспів, МТС і радгоспів 4428 членів і кандидатів партії¹. З міст і районних центрів йшли в село комуністи і безпартійні працівники, віддані Комуністичній партії і народу, люди з великим досвідом партійної і радянської роботи, досвідчені організатори мас.

На Вінничині серед тих, хто на заклик партії пішов працювати на село, було 35 секретарів райкомів партії, 12 голів райвиконкомів та багато інших відповідальних обласних і районних партійних та радянських працівників². За 1953—1955 рр. партійні організації Вінницької області направили у первинні парторганізації МТС, колгоспів і радгоспів 1540 комуністів³. Партійними організаціями Черкаської області було направлено на село 1700 членів та кандидатів у члени партії⁴.

Комуністи, влившись у партійні організації колгоспів та МТС, оживили їх діяльність, піднесли відповідальність за стан справ на виробництві. Посилка комуністів на село дала можливість збільшити партійний прошарок серед керівних працівників МТС і колгоспів. Так, у Черкаській області на 1 квітня 1955 р. 86 процентів голів колгоспів були комуністами⁵.

Після вересневого пленуму ЦК КПРС Старченківський райком партії, Київської області, направив у відсталі колгоспи 26 комуністів, 10 з них було обрано головами колгоспів і 8 — секретарями парторганізацій⁶. У колгоспі ім. Жданова, який був одним з найвідсталіших в області, райком партії рекомендував головою колгоспу члена бюро райкому О. І. Бузницького, секретарем партійної організації — В. О. Савенчука, який мав чималий досвід партійної роботи⁷.

Спираючись на безпартійний актив, комуністи артїлі організували колгоспників на виконання завдань партії по крутому піднесенню сільського господарства. Партійна організація і правління колгоспу подбали, перш за все, про додержання принципу матеріальної заінтересованості колгоспників у громадській праці. В 1954 р. наприкінці кожного кварталу на вироблені трудовні в колгоспі видавали аванс по 2 крб., в 1955 р., коли економіка колгоспу зміцніла, аванс видавали щомісяця по 3 крб. на трудовдень, а тим колгоспникам, які вирощували цукрові буряки, кукурудзу та овочі, аванс видавали щотижня.

Ці заходи сприяли піднесенню трудової активності колгоспників. Якщо в 1950—1953 рр. третина колгоспників не виробляла мінімуму трудовнів, то в 1954 р., після введення системи авансування, з 760 колгоспників тільки двоє без поважних причин не виконали встановленого мінімуму, а в 1955 р. мінімум трудовнів виробили всі колгоспники⁸.

Комуністи С. Яковенко, П. Коваленко, В. Куценко, І. Харченко та інші були активними організаторами мас, вмїло використовували резерви виробництва. Наприклад, за пропозицією комуніста П. Коваленка будівельна бригада колгоспу механізувала зерноочисний пункт, завдяки чому продуктивність праці тут збільшилась у два рази⁹. Подіб-

¹ Газ. «Радянська Україна» від 7 січня 1954 р.

² Поточний архів Вінницького ОК КП України, Стенограма II пленуму ОК КП України 30—31 травня 1955 р., стор. 6.

³ Там же, Стенограма XII облпартконференції 12—13 грудня 1955 р., стор. 43.

⁴ Поточний архів Черкаського ОК КП України, Стенограма II облпартконференції 13—14 грудня 1955 р., стор. 40.

⁵ Там же, Стенограма IV пленуму ОК КП України 31 березня 1955 р., стор. 5.

⁶ Газ. «Київська правда» від 16 вересня 1955 р.

⁷ Там же, 23 лютого 1955 р.

⁸ О. І. Бузницький, З відстаючих у передові, Держсільгоспвидав УРСР, К., 1955, стор. 58—59.

⁹ Там же, стор. 30.

них прикладів ініціативи комуністів і безпартійних колгоспників було багато: на тваринницьких фермах вони механізували водопостачання, встановили автопоїлки, провели електроосвітлення, побудували механізовану електрокухню та ін.

За короткий строк колгосп подолав відставання і вийшов у число передових в районі. Якщо в 1953 р. у колгоспі було 85 корів, то в 1955 р. — 145; за той же час надій молока зріс з 1143 до 2700 літрів на корову, втричі зросло поголів'я свиней. Значних успіхів було досягнуто і в рільництві. Грошові прибутки колгоспу становили в 1955 р. — 2,5 млн. крб. проти 827 тис. у 1953 р.¹ Це були перші успіхи. Люди повірили в свої сили. З кожним днем вони дедалі більше переконавалися, що тільки самовіддана праця — шлях до заможності і достатку.

Вплив партійних організацій на виробничу діяльність МТС і колгоспів, їх боездатність значною мірою залежать від того, як розставлені комуністи на вирішальних ділянках колгоспного виробництва. Товариш М. С. Хрущов говорив на січевому пленумі ЦК КПРС (1955 р.), що «первинним партійним організаціям колгоспів і радгоспів слід більш правильно розставити сили комуністів і комсомольців на виробництві з тим, щоб на ділі забезпечити їх провідну роль у розвитку сільського господарства»².

В цьому відношенні заслуговує на увагу досвід роботи партійних організацій Чернівецького району, Вінницької області. Внаслідок направлення партійних сил на вирішальні ділянки виробництва число комуністів, зайнятих безпосередньо в сільському господарстві, збільшилось за два роки майже вдвічі. Якщо в 1953 р. у колгоспах і МТС працювало 219 комуністів, що становило 35% районної парторганізації³, то в 1955 р. в рільничих бригадах і на тваринницьких фермах їх було вже 400, або 60% партійної організації району⁴.

Організаторська робота по розстановці комуністів на вирішальних ділянках виробництва і піднесенню їх авангардної ролі дала свої наслідки. В 1953 р. колгосп ім. Чапаєва цього району був відстаючим. Парторганізація колгоспу за допомогою інструкторської групи райкому партії направила на ферми і в рільничі бригади 12 комуністів⁵. Молочно-товарну ферму очолив досвідчений колгоспник комуніст Бровко. З ініціативи комуністів правління колгоспу переглянуло розстановку кадрів на фермах, запровадило механізацію всіх основних процесів. Було запроваджено поквартальне авансування, систематично видавалася додаткова оплата. На тваринницьких фермах проводилася цілеспрямована масово-політична робота, перед тваринниками часто виступали з бесідами голова колгоспу комуніст Доканін, секретар парторганізації Костельний. За два роки продуктивність тваринництва в колгоспі значно підвищилась. Якщо в 1953 р. в колгоспі удержали від кожної корови 1500 кг молока, то в 1955 р. падої збільшились до 3384,5 кг, що становило 243,5 ц на 100 га сільськогосподарських угідь. Втрое зросло виробництво свинини⁶.

¹ О. І. Бузницький, З відстаючих у передові, стор. 53—73.

² М. С. Хрущов, Доповідь на пленумі ЦК КПРС 25 січня 1955 р., Держполіт-видав УРСР, К., 1955, стор. 70.

³ Поточний архів Вінницького ОК КП України, Протокол XI Чернівецької райпартконференції 4—5 жовтня 1953 р., стор. 7.

⁴ Там же, Протокол XIV Чернівецької райпартконференції 12—13 листопада 1955 р., стор. 18.

⁵ Там же, Протокол XIII Чернівецької райпартконференції 11—12 грудня 1954 р., стор. 7.

⁶ Там же, Протокол засідання бюро ОК КП України 6 грудня 1955 р., стор. 29.

Немалих успіхів було досягнуто і в рільництві. У 1955 р. колгосп виростив по 23 ц зернових з га на площі 927,5 га, в тому числі озимої пшениці — по 24 ц. Рільнича бригада комуніста Ф. Брухаль збрала по 33 ц пшениці на площі 36 га і по 26 ц на площі 157 га. Городня бригада, яку очолював комуніст К. Брухаль, виростила високий урожай овочів і дала колгоспу прибутків до 1 млн. крб.¹

Помітних результатів досягли й інші колгоспи району. В цілому по району в 1955 р. було зібрано з гектара зернових по 20,5 ц, у тому числі кукурудзи — по 30,8 ц, цукрових буряків — по 258,5 ц. Значно зросла продуктивність громадського тваринництва. Надій на одну корову становив 2962 кг, або 162,4 ц на 100 га сільськогосподарських угідь, м'яса було одержано 29,2 ц на 100 га. Прибутки колгоспів, порівняно з 1954 р., збільшились на 13 млн. крб.²

Зміцнення партійного прошарку серед колгоспників і механізаторів дало змогу створити на багатьох тваринницьких фермах, у рільничих і тракторних бригадах партійні групи, які систематично проводили масово-політичну роботу серед трудящих.

Цінний досвід набули партійні групи Вінницького району. Колгосп ім. М. С. Хрушова (с. Писарівка) довгий час відставав у розвитку тваринництва. В 1954 р. на фермі було створено партійну групу, яка з перших днів зосередила увагу на піднесенні продуктивності тваринництва. Потрібно було створити міцну кормову базу. Партійна група домоглася від правління колгоспу збільшення площі під кормові культури і зелений конвейер. Кормодобувна бригада в 1954 р. збрала в середньому по 246 ц зеленої маси з га і заготовила вдосталь силосу. Зміцнення кормової бази позначилось на продуктивності тваринництва. В 1955 р. було надоєно по 3416 кг молока на фуражну корову, або по 345 ц молока на 100 га угідь, на 100 вівцематок було вирощено 175 ягнят³.

За два роки було зроблено чимало у справі зміцнення парторганізацій і розстановки комуністів на виробництві. У Черкаському районі, Черкаській області, на початок 1956 р. не залишилось партійних організацій колгоспів, в яких налічувалось менше 10 комуністів. У 8 парторганізаціях було від 10 до 15 комуністів, в 11—від 15 до 25, понад 25 комуністів було в 6 парторганізаціях⁴. Майже всі комуністи працювали в сільськогосподарському виробництві. В 1955 р. в районі не було жодної відстаючої артілі. Прибутки колгоспів становили 100 млн. крб. проти 50 млн. крб. у 1952 р. Лише в неподільний фонд колгоспів було відраховано понад 20 млн. крб., що дало можливість виділити значні кошти для благоустрою сіл, будівництва побутових та культурно-освітніх закладів⁵.

Проте на деяких важливих ділянках колгоспного виробництва комуністів працювало ще мало. Мова йде, перш за все, про склад бригадирів і ланкових рільничих бригад. Так, у колгоспах Вінницької області на початок 1956 р. серед бригадирів комуністи становили 24,2%. З 29 тис. ланкових області було лише 90 членів і кандидатів КПСР⁶.

¹ Поточний архів Вінницького ОК КП України, Протокол XIV Чернівецької райпартконференції 12—13 листопада 1955 р., стор. 9.

² Поточний архів Вінницького КП України, Стенограма II пленуму ОК КП України 30—31 травня 1956 р., стор. 9.

³ Поточний архів Вінницького ОК КП України, Протокол XI Вінницької райпартконференції 25—26 жовтня 1955 р., стор. 34.

⁴ Поточний архів Черкаського ОК КП України, Стенограма III пленуму ОК КП України 25 серпня 1956 р., стор. 72.

⁵ Поточний архів Черкаського ОК КП України, Стенограма VIII пленуму ОК КП України 8 грудня 1956 р., стор. 39.

⁶ Поточний архів Вінницького ОК КП України, Стенограма II пленуму ОК КП України 30—31 травня 1956 р., стор. 14.

Мало комуністів було і серед механізаторів. В МТС Черкаської області у 1955 р. з 13 246 бригадирів тракторних бригад, їх помічників, трактористів і комбайнерів комуністів було тільки 822 чол.¹

На лютнево-березневному пленумі ЦК КПРС партійні організації були піддані гострій критиці за те, що мало приймали до своїх рядів передовиків сільського господарства. Про незадовільне зростання парторганізацій за рахунок кращих колгоспників і механізаторів говорять такі дані. В Київській області за 1953 р. було прийнято в партію лише 74 колгоспники², у Вінницькій області — 390 колгоспників, працівників МТС і радгоспів³. Виконуючи рішення пленуму ЦК КПРС, партійні організації колгоспів і МТС поліпшили справу по відбору в партію кращих людей села.

Парторганізації Вінницької області в 1954 р. прийняли в партію робітників і колгоспників на 59%, в 1955 р. — на 127% більше, ніж у 1953 р.⁴ Посилили прийом в партію людей, безпосередньо зв'язаних з виробництвом, парторганізації Київської і Черкаської областей. Так у Черкаській області за 1955 р. кількість робітників і колгоспників прийнятих кандидатами в члени партії, у порівнянні з 1954 р. зросла більше ніж удвоє⁵.

Постійно дбали про зростання своїх рядів первинні парторганізації передового Вінницького району. Лише за 9 місяців 1955 р. кандидатами в члени партії було прийнято 43 чол., з них 30 колгоспників і 9 робітників. Серед прийнятих у партію — знатна доярка Островська, яка надоїла в 1955 р. по 7583 кг молока від кожної корови, передові доярки Петрунько і Притула, ланкові Качур і Сероветник, комбайнер Вінницької МТС Іщенко та інші передові люди району⁶.

Великим резервом і помічником партії є славний ленінський комсомол. Борючись за здійснення рішень партії, комсомольські організації брали активну участь у господарському і культурному будівництві, допомагали партії виховувати молодь у комуністичному дусі.

На заклик партії за два роки після вересневого пленуму ЦК КПРС понад 70 тис. комсомольців республіки пішли працювати на тваринницькі ферми. В 1955 р. за високий врожай кукурудзи боролися 15 тис. молодіжних ланок. Понад 150 кращих комсомольців були обрані головами колгоспів, 5 тис. працювали бригадирами рілльничих і тракторних бригад та завідуючими тваринницькими фермами, 20 тис. — ланковими⁷. Значного досвіду в роботі набули комсомольські організації Вінницької області. За два роки число комсомольців на селі зросло з 29 до 37 тис.⁸ Якщо до вересневого пленуму ЦК КПРС у тваринництві працювало 2350 комсомольців⁹, то в 1955 р. їх було 5 тис.¹⁰ В 1955 р.

¹ Поточний архів Черкаського ОК КП України, Стенограма III пленуму ОК КП України 25 серпня 1956 р., стор. 56.

² Поточний архів Київського ОК КП України, Стенограма XI обласної партконференції 15—16 лютого 1954 р., стор. 47.

³ Поточний архів Вінницького ОК КП України, Стенограма обласної партконференції 26—28 січня 1954 р., стор. 42.

⁴ Там же, Стенограма XII облпартконференції 12—13 грудня 1955 р., стор. 42.

⁵ Поточний архів Черкаського ОК КП України, Стенограма Черкаської облпартконференції 25—26 жовтня 1955 р., стор. 37.

⁶ Поточний архів Вінницького ОК КП України, Протокол XI Вінницької райпартконференції 25—26 жовтня 1955 р., стор. 37.

⁷ Поточний архів Вінницького ОК КП України, Стенограма XII облпартконференції 12—13 грудня 1956 р., стор. 47.

⁸ Там же, Стенограма IX пленуму ОК КП України 15—16 жовтня 1955 р., стор. 47.

⁹ Там же.

¹⁰ Там же, Стенограма XII облпартконференції 12—13 грудня 1955 р., стор. 158.

в області було створено 1180 комсомольсько-молодіжних ланок по вирощуванню високих врожаїв цукрових буряків і кукурудзи. Це в три рази перевищувало рівень 1954 р.¹

З комсомольців виросло багато майстрів високих врожаїв і переводиків тваринництва. Комсомолка с. Севастьянова з Вінницького району надоїла по 5440 кг молока від кожної корови і в 1955 р. зайняла третє місце на Вінничині по надоях молока після відомих доярок комуністок М. Плахотник і О. Островської; комсомолка М. Сатановська з Крижопільського району надоїла по 4249 кг. Перше місце серед свинарок області завоювала комсомолка Г. Вервека з Вінницького району, яка виростила в середньому по 29,5 поросяти від кожної свиноматки. Ланкова-комсомолка Г. Когут з Теплицького району виростила по 509 ц цукрових буряків і по 60 ц кукурудзи з га².

Боедатність первинних парторганізацій, їх вплив на господарську діяльність колгоспів і МТС значною мірою залежать від секретаря партійної організації. Виконуючи рішення вересневого та наступних пленумів ЦК КПРС, партійні органи стали більш уважно підбирати кадри секретарів первинних парторганізацій, перш за все з числа комуністів, безпосередньо зайнятих у колгоспному виробництві, досвідчених працівників, змілих організаторів трудящих мас. Кількість секретарів парторганізацій, зайнятих у виробництві у Вінницькій області, з 30% у серпні 1953 р. на початок 1954 р. збільшилась до 70%. В області було проведено значну роботу по підборі секретарів партійних організацій МТС. На 1 січня 1954 р. з 82 секретарів парторганізацій МТС 70 чол. мали вищу і середню освіту³.

Оновлення складу секретарів первинних парторганізацій вимагало від обкомів і райкомів партії поліпшити навчання кадрів, допомагати їм у практичній роботі, постійно розвивати їх ініціативу.

Партійні органи приділяли велику увагу вивченню секретарями парторганізацій колгоспів і МТС питань конкретної економіки, знання якої необхідне для дійового керівництва сільськогосподарським виробництвом. У 1955 р., наприклад, Чернівецький райком партії, Вінницької області, провів семінари секретарів парторганізацій з питань розвитку тваринництва, впровадження квадратно-гніздового посіву кукурудзи та ін.⁴ В Жашківському районі, Черкаській області, крім семінарів для секретарів парторганізацій колгоспів були організовані також кваліфіковані лекції з питань сільського господарства⁵.

Проте ніякий семінар не може замінити живу роботу з секретарями безпосередньо на місцях. Порадити після уважного вивчення на місці, як вирішити те чи інше питання, як провести ту чи іншу роботу—головне у вихованні секретарів парторганізацій. Саме так працювали керівні працівники Крижопільського і Джулинського райкомів партії, Вінницької області, Черкаського райкому, Черкаській області, та ін.

Однак окремі партійні керівники не відмовились від канцелярсько-бюрократичних методів керівництва. Вони вважали, що паперові рішення можуть більше допомогти секретарю парторганізації, ніж конкретна дійова допомога на місці. В 1955 р. Тальнівський райком партії, Чер-

¹ Поточний архів Вінницького ОК КП України, Стенограма VI пленуму ОК КП України 25—26 березня 1955 р., стор. 90.

² Там же, Стенограма XII облпартконференції 12—13 грудня 1955 р., стор. 59.

³ Там же, Стенограма XI облпартконференції 26—28 січня 1954 р., стор. 49.

⁴ Там же, Протокол XIV Чернівецької райпартконференції 12—13 листопада 1955 р.

⁵ Поточний архів Черкаського ОК КП України, Протокол XI Жашківської райпартконференції 8 жовтня 1955 р., стор. 39.

каської області, ухвалив рішення про роботу партійної організації колгоспу ім. Ватутіна, в якому робота секретаря первинної парторганізації була визнана незадовільною. До колгоспу була направлена бригада з семи чоловік на чолі з секретарем райкому партії по зоні МТС. Завдання групи полягало в тому, щоб допомогти секретарю парторганізації налагодити внутріпартійну та політико-виховну роботу, розставити комуністів на вирішальних ділянках виробництва, організувати соціалістичне змагання на фермах та в бригадах і домогтися піднесення виробництва. Проте вся діяльність групи звелась до підготовки нового рішення бюро райкому, в якому знову перелічувалися старі недоліки¹.

Боротьба за виконання рішень пленумів ЦК КПРС по розвитку промисловості і крутому піднесенню сільського господарства супроводжувалася дальшою демократизацією партійного життя, змінами в методах керівництва зверху донизу. Було відновлено хорошу традицію: всі найважливіші питання партійної політики розглядати в первинних партійних організаціях. З важливими документами Центрального Комітету регулярно ознайомлювався обласний і районний актив, багато документів виносилося на обговорення всіх комуністів. Все це підносило ідейно-теоретичний рівень членів партії, допомагало їм краще усвідомлювати зв'язок поточних практичних питань з основними завданнями партії, створювало умови для вирішення парторганізаціями кожного питання з точки зору політики партії. При такому підході діяльність первинних парторганізацій завжди зосереджувалася на основному, вирішальному.

Новий порядок планування розвитку сільськогосподарського виробництва дозволив колгоспам більш раціонально використовувати закріплену за ними землю, різко збільшити виробництво продуктів тваринництва, підвищити ініціативу колгоспників у справі дальшого розвитку артільного господарства.

Візьмемо для прикладу парторганізацію колгоспу ім. Г. І. Петровського, Тростянецького району, Вінницької області. Ця парторганізація у 1955 р. налічувала 11 комуністів². Однак, розставлені на вирішальних ділянках виробництва комуністи спрямовували всю виробничу діяльність колгоспу. В лютому 1955 р. відбулися відкриті партійні збори, які обговорили рішення січневого пленуму ЦК КПРС. Врахувавши пропозиції комуністів і безпартійних колгоспників, детально розібравшись в економіці свого господарства і виходячи з конкретних кліматичних і ґрунтових умов, парторганізація разом з правлінням колгоспу виробила перспективний план розвитку артіль на 1955—1960 рр.

Організувавши дійове соціалістичне змагання, парторганізація приділила велику увагу перевірці виконання взятих зобов'язань. Завдання намічались не тільки на рік, а й на місяць, декаду, день. Підсумки змагання регулярно висвітлювались у стінній пресі, на дошках показників і пошани. Велику роботу проводили агітатори. Парторганізація вміло керувала їх роботою. Було організовано семінари агітаторів, на яких керівники колгоспу знайомили їх із станом сільськогосподарських робіт. Протягом 1955 р. комуністи на зборах кілька разів обговорювали хід виконання перспективного плану. Сільськогосподарські роботи в 1955 р. проходили більш організовано, ніж у попередні роки. Якщо в 1953 р. збирання зернових тривало 16 і в 1954 р. — 13 днів, то в 1955 р. —

¹ Поточний архів Черкаського ОК КП України, Стенограма зборів партактиву м. Черкас і області 17 березня 1957 р., стор. 33.

² Поточний архів Вінницького ОК КП України, Протокол II пленуму Тростянецького РК КП України 9 грудня 1955 р., стор. 3.

лише 10 днів. Внаслідок наполегливої роботи парторганізації, правління колгоспу і всіх колгоспників перспективний план на 1955 р. було перевиконано¹.

Комуністи артілі глибоко займались питаннями економіки колгоспного виробництва, мобілізували всіх колгоспників на боротьбу за одержання максимальної кількості продукції при мінімальній витраті трудоднів. З допомогою МТС у колгоспі були механізовані трудомісткі процеси і цим самим підвищено продуктивність праці. На жнивях у 1955 р. було виконано значно більший обсяг робіт і зібрано хліба у півтора рази більше, ніж у попередньому році, а трудоднів витрачено на 10% менше. Колгосп ім. Г. І. Петровського значно знизив собівартість продуктів тваринництва. В 1955 р. на виробництво 1 ц свинини витрачено 13,3 трудодня, на 1 ц молока — 3,52 трудодня². В цілому ж по області затрати праці на виробництво 1 ц свинини становили 45,5 трудодня і центнеру молока—7,6 трудодня³. Якби всі колгоспи Вінницької області домоглися зниження затрат праці у тваринництві до рівня, досягнутого в колгоспі ім. Г. І. Петровського, то в цілому по області на виробництво 1 ц свинини витрачалось б у 3,4 рази менше трудоднів, на 1 ц молока — у 2,2 рази менше, ніж в 1955 р.

Величезна робота партії по зміцненню партійних організацій у колгоспах і МТС протягом 1953—1955 рр. дала свої наслідки. Парторганізації зробили крутий поворот до виробництва, ще тіснішим став їх зв'язок з масами, підвищилась організаторська роль комуністів. Число членів партії в сільськогосподарському виробництві на Україні за два роки після вересневого пленуму ЦК КПРС зросло на 33 тис. чол.⁴, у тому числі в партійних організаціях Вінницької області на 3370 чол.⁵, Черкаської області — на 2340 чол.⁶ За два роки в колгоспах України було створено 780 нових первинних парторганізацій⁷. В багатьох областях, зокрема Вінницькій, Черкаській і Київській, первинні парторганізації були створені в усіх колгоспах. Парторганізації колгоспів і МТС організували колгоспників і механізаторів на боротьбу за дальше піднесення всіх галузей колгоспного виробництва.

Практика показала, що там, де партійні органи в керівництві сільським господарством спирались на первинні парторганізації колгоспів і МТС, приділяли увагу їх організаційному зміцненню, піднесенню авангардної ролі комуністів на виробництві, — там було досягнуто значних успіхів.

* * *

Успішне здійснення програми збільшення виробництва сільськогосподарських продуктів є великим вкладом у дальший економічний розвиток Радянської держави, зміцнення її могутності та підвищення життєвого рівня радянських людей.

¹ Поточний архів Вінницького ОК КП України, Матеріали XI Тростянецької райпартконференції 29—30 жовтня 1955 р. і II пленуму ОК КП України 9 грудня 1955 р.

² Там же, Протокол II пленуму Тростянецького РК КП України 1 грудня 1956 р., стор. 3.

³ Там же, Стенограма II пленуму ОК КП України 30—31 травня 1956 р., стор. 166.

⁴ Газ. «Правда» від 27 листопада 1955 р.

⁵ Поточний архів Вінницького ОК КП України, Стенограма XII облпартконференції 12—13 грудня 1955 р.

⁶ Поточний архів Черкаського ОК КП України, Стенограма зборів партактиву області 17 березня 1956 р., стор. 36.

⁷ «XIX з'їзд КП України 17—21 січня 1956 р. Стенографічний звіт», Держполітвидав УРСР, К., 1956, стор. 72.

Після вересневого пленуму 1953 р. партія розробила і втілила в життя важливі заходи, які ознаменували новий етап у розвитку і зміцненні колгоспного ладу, всієї нашої соціалістичної системи. За цей період з ініціативи Центрального Комітету партії було змінено порядок виробничо-технічного обслуговування колгоспів; здійснено реорганізацію МТС у ремонтно-технічні станції і проведено продаж сільськогосподарських машин колгоспам. Все це сприяло дальшим успіхам нашого сільського господарства.

За останні роки набагато збільшилось виробництво сільськогосподарських продуктів, значно зросли прибутки колгоспів, підвищився добробут колгоспників. У 1958 р. на Україні було вироблено зерна на 601 млн. пудів, або на 46% більше, ніж у 1953 р., у тому числі пшениці — на 106 млн. пудів, або на 15%, кукурудзи — на 428 млн. пудів, або на 354%; цукрових буряків — на 17 млн. тонн, або в 2 рази більше, картоплі — на 7,6 млн. тонн, або на 49%. За той же час виробництво м'яса зросло на 572 тис. тонн, або на 40%, у тому числі в колгоспах і радгоспах на 241 тис. тонн, або на 45%, молока — на 6 млн. 219 тис. тонн, або на 80%.

На основі розвитку громадського господарства значно зросли грошові прибутки колгоспів. У 1958 р. вони становили 34 млрд. крб. проти 11,4 млрд. крб. у 1953 р., тобто збільшилися в три рази¹.

Партія і уряд високо оцінили творчу працю колгоспного селянства Української РСР. Велика кількість передовиків сільського господарства республіки в 1958 р. одержала високі урядові нагороди. 15 областей, у тому числі Вінницька, Київська і Черкаська, були нагороджені орденом Леніна. 23 Герої Соціалістичної Праці були відзначені другою золотою медаллю «Серп і Молот». Орденами і медалями Радянського Союзу було нагороджено понад 44 тис. славних трудівників сільського господарства, партійних, радянських і комсомольських працівників республіки. За видатні успіхи в розвитку сільського господарства Українська РСР була нагороджена другим орденом Леніна.

Досягнуті успіхи — наслідок самовідданої праці колгоспників, спеціалістів сільського господарства, результат значного поліпшення роботи первинних парторганізацій на селі, які за період після вересневого пленуму ЦК значно зросли і зміцніли. XXI з'їзд КПРС відзначив велику роботу, проведену партійними організаціями за останні п'ять років по крутому піднесенню сільського господарства, і накреслив нові, ще більш величні завдання на наступне семиріччя. Основним завданням у галузі сільського господарства є досягнення такого рівня виробництва, який дасть змогу повністю задовольнити потреби населення в продовольстві, а промисловості — в сировині, і забезпечити всі інші потреби держави в сільськогосподарській продукції. Натхненне історичними рішеннями XXI з'їзду партії, колгоспне селянство України, як і всієї нашої Батьківщини, наполегливо бореться за успішне виконання семирічки.

¹ М. С. Хрущов, За нові успіхи в розвитку соціалістичного сільського господарства. Промова на урочистому засіданні Президії Верховної Ради УРСР, Ради Міністрів УРСР і Центрального Комітету Комуністичної партії України, присвяченому врученню республіці другого ордена Леніна 11 травня 1959 р., газ. «Радянська Україна» від 12 травня 1959 р.

Л. О. ЛЕЩЕНКО

ДЕСЯТЬ РОКІВ НАРОДНОГО КИТАЮ

Десять років тому, 1 жовтня 1949 р. в Пекіні була проголошена Китайська Народна Республіка.

«Після Великої Жовтневої соціалістичної революції, — вказувалось у привітанні ЦК КПРС VIII з'їздові Комуністичної партії Китаю, — народна революція в Китаї і утворення Китайської Народної Республіки є найвидатнішою подією, яка справила величезний вплив на розвиток визвольної боротьби в країнах Сходу і на весь хід всесвітньої історії»¹.

Вирвавшись з лабет імперіалізму і феодалізму, народний Китай різко змінив співвідношення сил між соціалізмом і капіталізмом на користь сил миру, демократії і соціалізму. Значною мірою завдяки створенню Китайської Народної Республіки соціалізм перетворився нині в могутню світову систему, в яку входять країни з населенням близько 1 млрд. чол. Це створило нову обстановку, яка, за словами товариша Мао Цзе-дуна, характеризується тим, що тепер «вітер зі Сходу переважає вітер з Заходу».

Перемога китайського народу викликала дальше посилення національно-визвольного руху в країнах Сходу, сприяла завоюванню багатьма з них свободи і незалежності. Рішуче розірвавши кайдани імперіалістичного рабства, вільний Китай завдав нищівної поразки всій системі колоніалізму і, зокрема, остаточно підірвав його позиції на Далекому Сході.

Перемога народної революції і успішне будівництво соціалізму в Китаї, що здійснюється під мудрим керівництвом Комуністичної партії, мають всесвітньоісторичне значення. За 10 років невтомної праці китайські трудящі зробили так багато, що вже зараз Китай — в минулому відстала, аграрна країна — впевнено виходить в ряди передових індустріальних держав світу.

Щоб збагнути всю велич тих історичних змін, що перетворюють зараз обличчя древнього Китаю, необхідно нагадати становище, в якому перебувала країна до визволення її з-під гніту іноземних імперіалістів та їх гомінданівських посіпак.

Головні вороги Китаю — імперіалізм і феодалізм — душили і виснажували сили китайського народу. В роки перед другою світовою війною щорічний прибуток, який одержували від експлуатації китайського народу іноземні імперіалісти, становив в середньому 10—25% загальної суми їх капіталовкладень в Китаї². Цей потік золота, нажитий на поті і крові китайського народу, направлявся, головним чином, у банки Нью-Йорка та Лондона.

Компрадорська буржуазія допомагала міжнародному імперіалі-

¹ Газ. «Радянська Україна» від 18 вересня 1956 р.

² Вэй Цзы-чу, Капиталовложения империалистов в Китае, Изд-во АН СССР, М., 1956, стор. 14.

мові висмоктувати соки з Китаю, одержуючи певну частку награбованого.

Становище трудящих мас було нестерпно важким ще й внаслідок панування феодалізму в китайському селі. Переважна більшість землі належала поміщикам і куркулям, які нещадно експлуатували селян. В цілому по країні орендарі і напіворендарі становили понад половину сільського населення¹. Дедалі зростала кількість бідняків і батраків. В історії знайдеться небагато подібних випадків, коли люди мільйонами гинули від голоду і різних епідемій, як це мало місце в старому Китаї.

В політичній галузі виразником інтересів найреакційніших панівних верств — компрадорів і поміщиків — був гомінданівський уряд, який плазував перед іноземцями, укладаючи з ними кабальні для країни угоди.

Саме імперіалістичним і феодальним гнітом пояснюється те, що Китай значно відстав від інших країн у своєму промисловому розвитку. В 1945 р. в Китаї було добуто тільки 5238 тис. т вугілля, виплавлено 48 495 т заліза і 18 234 т сталі, вироблено 197 млн. кіловат-годин електроенергії². Ці дані є яскравим свідченням надзвичайно низького рівня розвитку продуктивних сил у старому Китаї.

Китайська революція зумовлювалася глибокими соціальними причинами. На своєму буржуазно-демократичному етапі вона була спрямована в першу чергу проти імперіалізму і феодалізму. Створення КНР означало перехід від буржуазно-демократичної революції до соціалістичної. Відтоді робітничий клас у тісному союзі з трудящим селянством і при підтримці інших прогресивних верств суспільства почав створювати умови для успішного розгортання будівництва соціалізму в країні.

Насамперед необхідно було докорінно змінити аграрні відносини, ліквідувати поміщицьку власність на землю і передати її селянам. Стояла гостра проблема відбудови зруйнованого тривалими війнами народного господарства. Водночас китайському народові доводилось давати відсіч американській вояччині, яка разом з гомінданівським охвістям на Тайвані брязкала зброєю біля кордонів країни.

Першими ж своїми рішеннями Центральний народний уряд КНР скасував усі привілеї та виключні права імперіалістичних держав у Китаї, ліквідував їх контроль над торгівлею країни. Більшість підприємств, що раніше належали іноземному капіталу, стали загальнонародною власністю. Решта іноземних промислових і торговельних підприємств перейшла під контроль держави і почала працювати у відповідності із законами КНР. Були конфісковані і націоналізовані також підприємства, що належали компрадорам.

В результаті цих заходів у народному господарстві Китаю виник соціалістичний уклад, основу якого становила суспільна загальнонародна власність на засоби виробництва.

Згідно з рішенням Центрального народного уряду в 1950—1952 рр. було здійснено демократичну аграрну реформу, яка знищила феодальну власність на землю. Було ліквідовано клас поміщиків, найбільш численний експлуататорський клас в країні³. Понад 300 млн. беззе-

¹ «История экономического развития Китая, 1840—1948 гг., Сборник статистических материалов», Изд-во ин. лит-ры, М., 1958, стор. 80, 257.

² Там же, стор. 112. Сюди не включені дані про підприємства імперіалістичних держав у Китаї, але враховуються дані про підприємства компрадорів.

³ «Конституция и основные законодательные акты Китайской Народной Республики», Изд-во ин. лит-ры, М., 1955, стор. 381—392.

мельних і малоземельних селян одержали 47 млн. га орної землі і звільнились від щорічної орендної плати поміщикам, що дорівнювала вартості 50 млн. т зерна¹.

У період з 1949 р. до 1952 р. швидкими темпами було відбудовано народне господарство і ліквідовано економічну розруху; валова продукція промисловості щорічно зростала в середньому на 36,9%² і в 1952 р. перевершила найвищий довоєнний рівень. Збір зернових культур в 1952 р. досяг 163,75 млн. т, що також перевищувало максимальний довоєнний рівень³.

Ці успіхи створили необхідні умови для планового розвитку економіки і безпосереднього переходу до будівництва соціалізму широким фронтом.

У період першої п'ятирічки (1953—1957 рр.) в країні у грандіозних масштабах були здійснені докорінні зміни в галузі власності на засоби виробництва і почалось створення матеріально-технічної бази соціалізму. Приватна власність національної буржуазії була перетворена в соціалістичну загальнонародну власність, а також було усунуто засоби виробництва багатомільйонного селянства.

Перші трудові бригади взаємодопомоги почали виникати в Китаї ще у період проведення аграрної реформи. Крім того, в 1952 р. вже налічувалося понад 4 тис. сільськогосподарських виробничих кооперативів⁴.

Дальший економічний розвиток країни вимагав масового переходу до вищих форм ведення сільського господарства. Єдино вірним шляхом, яким китайське селянство могло прийти до вільного і заможного життя, був указаний Комуністичною партією Китаю шлях кооперування селянських господарств.

В 1955 р. по всій країні розгорнулось створення сільськогосподарських виробничих кооперативів соціалістичного і напівсоціалістичного типів. Колективізацію намічалось провести поступово, протягом кількох років, але ініціатива трудящих мас була такою високою, що кооперування в основному було завершено в надзвичайно стислі строки. Це була справжня революція, яка поставила китайське село на рейки соціалізму.

В 1956 р. 120 млн. селянських дворів в Китаї перейшли від одноосібного господарювання до колективного⁵. Наступного року в країні налічувалося уже близько 756 тис. кооперативів, які об'єднували 97% від загальної кількості селянських господарств Китаю⁶. 93,3% господарств було об'єднано у кооперативи вищого типу⁷. Це свідчило про остаточну перемогу соціалістичного способу виробництва в сільському господарстві, в якому зайнята переважна більшість населення.

Протягом 1956 р. відбулися корінні зміни у промисловості і торгівлі Китаю. Творчо застосовуючи на практиці ленінське вчення про державний капіталізм, Комуністична партія Китаю в результаті наполегливої роз'яснювальної роботи домоглась згоди переважної більшості китайської національної буржуазії на соціалістичні перетворення

¹ Б. И. Гоголь, Развитие товарооборота в Китайской Народной Республике, Госполитиздат, М., 1954, стор. 27.

² Материалы первой сессии Всекитайского собрания народных представителей, Изд-во «Правда», М., 1954, стор. 110.

³ «Экономические успехи Китайской Народной Республики за 1949—1953 гг.», Изд-во ин. лит-ры, М., 1954, стор. 252.

⁴ Там же, стор. 177.

⁵ Газ. «Правда» від 28 червня 1957 р.

⁶ Газ. «Дружба» від 4 липня 1957 р.

⁷ Журн. «Дружба», 1957, № 1, стор. 2.

у промисловості і торгівлі країни. За короткий час 70 тис. приватні промислових підприємств¹, що давали 99,6% валової продукції і охоплювали 99% усіх робітників та службовців капіталістичної промисловості Китаю², були перетворені на змішані державно-приватні підприємства і по суті стали загальнонародною власністю. Керівництвом цими промисловими і торговими підприємствами перейшло в руки держави і представників робітників та службовців, а капіталістам було гарантовано роботу за спеціальністю і щорічну до 1962 р. виплату 5% від суми, якою було оцінено здані ними державі підприємства.

Таким чином, фактично відбувається викуп у капіталістів засобів виробництва, мирна ліквідація цього експлуататорського класу. Ні обійшлося, звичайно, без гострої і напруженої боротьби проти незначної частини капіталістів, яка не бажала коритися народній владі, але головною вже стала робота по перевихованню капіталістів з метою навчити їх займатися продуктивною працею і жити на трудові прибутки³.

Ці глибокі соціально-економічні перетворення у місті і на селі зламали старі виробничі відносини, які були гальмом у розвитку продуктивних сил. Нові, соціалістичні виробничі відносини стали пануючими в країні і відкрили простір для швидкого та всебічного розвитку нової Китаю. Саме завдяки соціалістичним перетворенням у галузі власності на засоби виробництва, які були найважливішим етапом будівництва соціалізму, китайський народ зміг значно перевиконати свій перший п'ятирічний план і закласти фундамент соціалістичної індустріалізації країни.

Уже до кінця першої п'ятирічки, що була в основному виконана за чотири роки, КНР досягла високих темпів економічного розвитку. Головна увага приділялась розвитку важкої промисловості. Протягом п'яти років велось будівництво 921 великого промислового об'єкту, тобто на 227 об'єктів більше, ніж передбачалось планом, 537 з них повністю або частково було введено в дію⁴. Виникли нові галузі промисловості. Тепер у Китаї випускають літаки, автомобілі, найсучасніші верстати виробляють енергетичне, металургійне і гірниче устаткування. За даними державного статистичного управління КНР, вироблення сталі і чавуну в 1957 р. становило 11 290 тис. т (з них 5,35 млн. т сталі) порівняно з 3280 тис. т у 1952 р.; вироблення електроенергії досягло 19,3 млрд. кіловат-годин проти 7,26 млрд. кіловат-годин у 1952 р. Наприкінці п'ятирічки, в 1957 р., було видобуто 130 млн. т вугілля, випущено 28 тис. металорізальних верстатів⁵.

Водночас значно зріс матеріальний і культурний рівень трудящих КНР. У 1957 р. в країні налічувалось 24 510 тис. робітників і службовців. Їх середня річна зарплата в 1957 р. була на 42,8% більше, ніж у 1952 р. Протягом п'ятирічки держава виділила понад 10 млрд. юанів на трудове страхування, медичне і побутове обслуговування робітників та службовців. За рахунок держави було побудовано понад 94 млн. кв. м житлової площі⁶. За цей же період на 30% зросли прибутки селян⁷.

¹ Газ. «Правда» від 28 червня 1957 р.

² Газ. «Дружба» від 4 липня 1957 р.

³ Див. Сюй Д и-с и н ь, Классовая борьба в Китае в переходный период (Общественности взаимоотношений классов в Китае в переходный период), журн. «Советское китаеведение», 1958, № 3, стор. 20—22.

⁴ В. М и х е е в, Выдающиеся успехи китайского народа, журн. «Коммунист», 1959, № 8, стор. 99.

⁵ Газ. «Правда» від 15 квітня 1959 р.

⁶ Там же.

⁷ Газ. «Правда» від 10 червня 1958 р.

Успіхи соціалістичного будівництва викликали лють реакційних елементів з середовища національної буржуазії і старої інтелігенції. Скориставшись розгорнутим Комуністичною партією навесні 1957 р. рухом за впорядкування стилю роботи партійних організацій і членів КПК, праві буржуазні елементи, ідейно підтримувані зарубіжною реакцією, зробили спробу розколоти єдність народу, збити Китай з соціалістичного шляху, підірвати радянсько-китайську дружбу. Під виглядом критики і самокритики реакціонери шалено напали на політику Комуністичної партії. Це була відкрита спроба реставрувати капіталістичні порядки в Китаї.

Проте вилазка реакції зазнала поразки. Комуністична партія підняла широкі маси на боротьбу проти правих буржуазних елементів, які до осені 1957 р. були повністю викриті ідейно і ізольовані політично. Це було продовження і розвиток соціалістичної революції на політичному та ідеологічному фронтах, її нова видатна перемога. В результаті цієї боротьби соціалістичний лад у Китаї ще більше зміцнів, а досвід її показав, що ніякі вороги не зможуть перешкодити китайському народові йти вперед по шляху до соціалізму.

Боротьба проти правих елементів, а також впорядкування стилю в роботі викликали могутній рух народних мас за дальший розвиток соціалістичної економіки країни. Друга сесія VIII з'їзду КПК, що проходила в травні 1958 р., закликала весь китайський народ до нових держав, щоб, напружуючи всі сили і прагнучи вперед, будувати соціалізм за принципом «більше, швидше, краще і економішше». Відгукнувшись на заклик партії перетворити Китай у велику соціалістичну державу, китайські трудящі почали «сміливо мріяти, сміливо говорити і сміливо діяти».

Завдяки трудовому ентузіазму мас Китай нині перебиває світові рекорди по приросту валової продукції промисловості і сільського господарства. Так, якщо в роки першої п'ятирічки валова продукція промисловості зростала щорічно в середньому на 19%, а сільського господарства — на 4,5%¹, то в 1958 р. приріст валової продукції промисловості і сільського господарства становив 48% порівняно з 1957 р.²

В умовах «великого стрибка», що почався в 1958 р., першому році нової п'ятирічки, були досягнуті величні перемоги. Поставлене партією завдання — протягом 10—15 років наздогнати в галузі важкої промисловості одну з головних капіталістичних держав, Англію, з успіхом виконується. Уже в 1958 р. китайські гірники залишили Англію далеко позаду, видавши на-гора 270 млн. т вугілля, тобто вдвічі більше, ніж у 1957 р.³ Ще 100 років тому Англія видобувала приблизно стільки вугілля, скільки Китай у 1952 р., а зараз Китай вже займає по видобутку вугілля третє місце у світі після СРСР і США.

Напружуючи свої могутні сили, народний Китай невпинно наближається до Англії по виплавці сталі, одержавши її у 1958 р. 11,08 млн. т (з них 8 млн. т виплавлено сучасними методами і 3,08 — простим способом)⁴. Це означає, що Китай по виробництву сталі з вісімнадцятого місяця виходить на сьоме в світі і перше в Азії.

Бурхливо розвивається у Китаї також машинобудування, продукція якого зросла в 1958 р. більше ніж у 4 рази проти 1957 р. Випуск металорізальних верстатів зріс на 22 тис. штук, вироблення електроенергії — на 8,2 млрд. кіловат-годин⁵.

¹ Газ. «Правда» від 1 жовтня 1958 р.

² Газ. «Известия» від 28 серпня 1959 р.

Газ. «Правда» від 2 січня 1959 р.

⁴ Газ. «Правда» від 28 серпня 1959 р.

⁵ Газ. «Известия» від 16 квітня 1959 р.

Широким фронтом продовжується спорудження нових заводів фабрик, шахт, рудників та електростанцій. Протягом 1958 р. стали д'яладу повністю або частково близько 700 промислових об'єктів, серед яких перша домна Уханського металургійного комбінату, дві мартенівські печі Аньшаньського комбінату, Уханський завод важкого машинобудування, перша черга Лоянського заводу гірничих машин Шуаньшаньська вуглезбагачувальна фабрика, перша черга нафтоперегінного заводу в Ланьчжоу та ін.¹

Не менш успішно розвивається сільське господарство КНР. В 1958 р. китайське селянство, переборюючи численні труднощі і стихійні лиха, порадувало всю країну своїми трудовими досягненнями. Завдяки виконанню грандіозного обсягу робіт по зрошуванню земель введено в грунт величезної кількості добрив, ретельному доглядові з посівами та проведенню інших агротехнічних заходів було вирощено небачений в історії країни врожай сільськогосподарських культур. Як що в 1957 р. збір зернових становив 185 млн. т, на третину більше, ніж у найврожайнішому 1936 р.², то в 1958 р. валовий збір зернових культур в Китаї досяг 250 млн. т. Збір бавовни в 1958 р. становив 2,1 млн. т тобто зріс на 28% порівняно з 1957 р.³ Так само успішно виконуються і перевиконуються плани в інших галузях народного господарства.

На основі цих досягнень було зроблено дальші кроки в розвитку суспільних відносин у Китаї, в зміцненні позицій соціалізму у місті і на селі і особливо поглиблено та вдосконалено соціалістичні форми сільського господарства.

На десятому році народної влади весь Китай охоплений пафосом натхненної творчої праці. Незважаючи на те, що всю країну знову спіткали надзвичайно серйозні стихійні лиха — повінь і засуха — здійснюються дальший стрибок у розвитку всіх галузей народного господарства і культури. Зараз ведеться напружена боротьба за те, щоб у 1959 р. довести виплавку сталі до 12 млн. т (сюди не входять дані про сталь, виплавлену «малою металургією»), видобуток вугілля — до 335 млн. т, а також зібрати 275 млн. т зерна і 2,4 млн. т бавовни⁴. Таким чином, у 1959 р. по видобутку вугілля Китай наблизиться до рівня США, в яких у 1958 р. було видобуто 387 млн. т вугілля⁵.

Головна увага приділяється розвиткові важкої промисловості та енергетики країни. Надзвичайно швидкими темпами продовжується розширення і будівництво найбільших металургійних комбінатів в Аньшані, Ухані, Баотоу, Тайюані, Чунціні, Беньсі та Шанхаї. Протягом 1959 р. на Уханському металургійному комбінаті буде введено в дію дві нові домни, три коксові батареї, п'ять великих мартенів і кілька прокатних цехів.

З весни 1955 р. йде спорудження величезного металургійного комбінату в Баотоу. Тут працює 80 тис. чол., які взяли зобов'язання дати країні в 1959 р. чавун, сталь і прокат, увівши в дію понад 20 важливих і складних у технічному відношенні об'єктів⁶. На будівельний майданчик в Баотоу поступає щоденно більше ніж 120 вагонів буді-

¹ Газ. «Известия» від 16 квітня 1959 р.

² Журн. «Дружба», 1958, № 4, стор. 22.

³ Газ. «Правда» від 28 серпня 1959 р.

⁴ Газ. «Правда» від 28 серпня 1959 р.

⁵ Журн. «Дружба», 1959, № 14, стор. 27.

⁶ Журн. «Дружба», 1959, № 11, стор. 8.

вельних матеріалів і устаткування. Замовлення для Баотоу виконують понад 200 великих заводів, розташованих у 40 містах країни. Все спрямоване на те, щоб цей комбінат достроково дав перший чавун¹.

Весь час зміцнюється енергетична база країни. Широке будівництво гідроелектростанцій розгорнулось на р. Хуанхе згідно з планом комплексного використання її гідроресурсів².

Крім величезного гідровузла Саньмінся, в каскаді гідроселектростанцій на р. Хуанхе з серпня 1958 р. споруджується гідровузол Цінтунся, а з вересня — Люцзясаська ГЕС — одна з найбільших у майбутньому ГЕС Китаю, потужність якої сягатиме за 1 млн. квт. Будівельники докладають усіх зусиль, щоб повністю закінчити спорудження ГЕС на рік раніше строку — в 1961 р. Перший струм станція дасть уже в цьому році³. Не менш потужною буде і Данцзянкоуська ГЕС, що будується у верхній течії р. Ханьшуй (провінція Хубей). Споруджується також багато теплових електростанцій, зокрема величезні Шеньянська і Ляонінська ТЕЦ, які незабаром стануть до ладу⁴.

Так само інтенсивно розвиваються всі найважливіші галузі народного господарства Китаю. Продукція машинобудівної промисловості, яка за один 1958 р. зросла більше ніж на 80%, у 1959 р. має значно зрости порівняно з попереднім роком⁵.

В країні здійснюється культурна революція. Народна влада дала можливість сотням мільйонів людей ліквідувати неписьменність, розвивати науку і культуру. Велика увага приділяється народній освіті. Так, планом на 1959 р. передбачається довести загальну кількість студентів вузів до 830 тис. чол. (125,8% від рівня 1958 р.), учнів середніх учбових закладів — до 1820 тис. чол. (123,8%), учнів середніх шкіл другого ступеня — 1520 тис. чол. (128,8%)⁶. Про масштаби народної освіти в Китаї свідчить той факт, що наприкінці 1958 р. в учбових закладах без відриву від виробництва навчалось понад 60 млн. чол., а початкові школи відвідувало 86 млн. дітей. На соціальні і культурні потреби державою в 1959 р. виділяється 11% бюджетних коштів⁷.

Отже, виконання народногосподарського плану КНР на ювілейний 1959 р. буде новим вкладом у справу створення матеріально-технічної бази соціалізму в країні.

Разючі успіхи китайського народу в розвитку своєї економіки нерозривно зв'язані з тією безкорисливою братньою допомогою, яку подають Китаю Радянський Союз та інші соціалістичні країни.

Саме з цих країн КНР одержує комплектне устаткування промислових підприємств, імпорт якого збільшувався з року в рік. Так, у 1955 р. він зріс майже у шість разів порівняно з 1952 р.⁸

Основну кількість комплектного устаткування в Китай постачає Радянський Союз.

Прагнучи максимально прискорити вихід Китаю в ряди передових індустріальних держав світу, європейські соціалістичні країни також

¹ Журн. «Дружба», 1959, № 16, стор. 27.

² Синь Гэ, Обновление Хуанхэ, журн. «Дружба», 1958, № 42, стор. 15.

³ Журн. «Дружба», 1959, № 14, стор. 10.

⁴ Журн. «Дружба», 1959, № 11, стор. 29.

⁵ Там же.

⁶ Газ. «Правда» від 22 квітня 1959 р.

⁷ «Матеріали V сесії ВСНП першого созыва КНР», журн. «Дружба», 1958, № 17, Приложеніє, стор. 33.

⁸ Див. журн. «Вопросы экономики», 1957, № 7, стор. 144.

поставляють йому значну кількість комплектного устаткування і допомагають у будівництві промислових підприємств. За їх участю до кінця 1957 р. в Китаї було збудовано і введено в дію 33 великих промислових об'єкти¹.

Китайські трудящі віддають належне цій могутній економічній підтримці з боку соціалістичних країн. «Давайте поглянемо, — говорив Голова ЦК КПК товариш Мао Цзе-дун, — хто спроектував і устаткував для нас так багато важливих заводів? Хіба США? Хіба Англія? Ні. Не вони. Лише Радянський Союз іде на це, тому що він є соціалістичною країною, нашим союзником. Поряд з Радянським Союзом нам подали певну допомогу і деякі братні країни Східної Європи»².

Хвилюючим прикладом плідного китайсько-радянського економічного співробітництва було дострокове завершення будівництва і пуск в дію 13 вересня 1958 р. однієї з найбільших у світі і найпотужнішої в Китаї домни № 1 Уханьського металургійного комбінату, яка може щодоби давати понад 2 тис. т чавуну.

Трудова перемога китайських робітників стала можливою внаслідок величезної допомоги з боку радянського народу. Близько 100 радянських спеціалістів безпосередньо допомагали будівникам домни при встановленні і відрегулюванні її складних механізмів. Понад 200 радянських заводів на 4—6 місяців раніше строку виготовили і надіслали в Ухань першокласне устаткування. На Магнітці, в Кузнецьку, Челябінську та інших містах радянські домейщики по-братньому ділилися своєю майстерністю з молодими кадрами китайської металургії³.

Можна з гордістю відзначити, що в цю благородну справу внесли свій вклад і трудящі Радянської України. Так, робітники харківського електромеханічного заводу, який поставляв Уханьському металургійному комбінату апаратуру для пульта автоматичного управління домною, виконали замовлення не до кінця 1958 р., як передбачалося планом, а до 15 липня 1958 р. Дирекція і робітники одеського заводу вагон-терезів мобілізували всі можливості заводу для поставки вагон-терезів у червні замість IV кварталу 1958 р.⁴ Колектив київського заводу «Точелектроприлад» допомагав робітникам Китаю у будівництві харбінського заводу електроустаткування, поставляючи вимірвальну апаратуру та інструменти. Китайські спеціалісти вивчали в Києві способи поточного складання приладів високого класу точності. В Китай надсилають свою продукцію багато заводів Київського раднаргоспу⁵. Гірниче устаткування для Китаю виготовляється машинобудівним заводом в Сталіно⁶.

В 1957 р. на залізничній станції Фулаерці (провінція Хейлунцзян) розпочалося спорудження величезного заводу важкого машинобудування. Матеріали і устаткування на це будівництво поставляють понад 100 китайських підприємств і численні заводи СРСР, НДР, Чехословаччини та Угорщини⁷. Успішно здійснюється також всебічне науково-технічне співробітництво Китаю із соціалістичними країнами.

¹ А. Нетрусов, Экономическое сотрудничество Китайской Народной Республики с европейскими странами народной демократии, журн. «Внешняя торговля», 1958, № 10, стор. 3.

² Мао Цзе-дун, К вопросу о правильном разрешении противоречий внутри народа, Изд-во «Правда», М., 1957, стор. 48.

³ Газ. «Правда» від 14 вересня 1958 р.

⁴ Журн. «Дружба», 1958, № 24, стор. 23.

⁵ Газ. «Известия» від 2 серпня 1958 р. та газ. «Правда» від 20 листопада 1958 р.

⁶ Журн. «Дружба», 1959, № 12, стор. 22.

⁷ «Бюллетень иностранной коммерческой информации» (далі — БИКИ), № 47 (1956) від 19 квітня 1958 р.

Всі ці факти свідчать про постійне прагнення братніх народів максимально допомогти Китаю в будівництві соціалізму.

В свою чергу, китайський народ з такою ж щедрістю ділиться наслідками своїх економічних досягнень з іншими соціалістичними державами. Крім укладення взаємовигідних торговельних угод, за якими в братні країни направляються потрібні їм китайські товари, КНР подає безкоштовну матеріальну допомогу продовольчими товарами, тканинами, вугіллям, прокатом і машинами, які спрямовуються, головним чином, у соціалістичні країни Азії. Основне місце у китайських поставках цим країнам займає промислове устаткування. З 1954 р. КНР почала допомагати Корейській Народно-Демократичній Республіці та Демократичній Республіці В'єтнам у будівництві 48 промислових і сільськогосподарських об'єктів, багато з яких уже збудовані і здані в експлуатацію¹.

В результаті тісного співробітництва КНР з братніми соціалістичними країнами значно прискорюються темпи соціалістичного будівництва в Китаї і зміцнюються позиції світової соціалістичної системи.

Зараз, коли Радянський Союз приступив до виконання завдань історичного семирічного плану на 1959—1965 рр. і мирне змагання між соціалізмом і капіталізмом вступило у вирішальну фазу, реакціонери всіляких мастей особливо роздратовано реагують на досягнення китайського народу. Як писав у листі до товариша Мао Цзе-дуна почесний голова компартії США У. Фостер, імперіалісти «не сміють навіть уявити собі те становище, яке створиться, коли народний Китай справді досягне повної могутності в своєму економічному, політичному і культурному розвитку»².

Був час, коли капіталістична преса із зневагою писала про перші кроки будівництва нового життя в народному Китаї. Але тепер і вона змушена змінити тон і визнати грандіозний розмах розвитку країни при народній владі. Так, орган впливових ділових кіл США, журнал «Коммершл енд фінаншл кронікл» умістив досить характерну статтю голови правління монреальського «Ройял бенк оф Кенед» Д. Мюїра, який підкреслював: «Ми просто неєможні описати, дати повну картину зростання промисловості, зміни рівня життя, модернізації абсолютно всього, величезних трудових подвигів людей... Це справді дивовижно. Майже стаєш в тупик, коли бачиш, що це досягнуто менш ніж за 10 років... Ми гадаємо, — продовжував він, — що величезна більшість китайського народу має саме такий уряд, якого вона бажає, уряд, що поліпшує долю народу, уряд, якому народ вірить, уряд, на зміну якого нема ніяких шансів»³.

Успішне будівництво соціалізму в Китаї має величезне міжнародне значення, воно справляє глибоке враження на свідомість мільйонів простих людей у всіх капіталістичних країнах і особливо в країнах Сходу. Китайська Народна Республіка, яка за роки народної влади пішла так далеко вперед у своєму економічному і соціальному розвитку, є взірцем для всіх країн Азії та Африки, що прагнуть до завоювання та зміцнення своєї економічної і політичної незалежності, до піднесення життєвого рівня народу. Тому не дивно, що методи, якими в Китаї були здобуті такі успіхи в промисловості і сільському господарстві, привертають увагу народів слаборозвинених країн, умови життя яких дуже

¹ БИКИ, № 69 (1589) від 10 червня 1958 р.

² William Z. Foster, A Letter to Mao Tse-tung, журн. «Political Affairs», March 1959, стор. 27.

³ Цит. за газ. «Правда» від 9 вересня 1958 р.

подібні до умов старого Китаю. В цьому полягає найважливіша причина зростання впливу Китаю на боротьбу трудящих мас країн Сходу за свої права.

Суворо дотримуючись принципу невтручання у внутрішні справи інших країн, народний Китай завойовує симпатії всіх народів своїм ширим прагненням до мирних і дружніх відносин між державами, до розвитку співробітництва з ними та вирішення всіх питань шляхом переговорів.

Успіхи соціалістичного будівництва КНР мають величезне міжнародне значення і тому, що вони зміцнюють народний Китай як бастион миру на Далекому Сході. В союзі з СРСР, всім соціалістичним табором Китайська Народна Республіка здатна приборкати будь-яку імперіалістичну агресію.

Світові реакційні сили, очолювані імперіалістами США, намагаються будь-що перешкодити зміцненню соціалістичного ладу в Китаї. Вони організовують різні провокації проти КНР на міжнародній арені, підтримують залишки гомінданівської кліки на Тайвані, тримають чанкайшіста в ООН, незаконно не пускаючи у цю організацію справжніх представників китайського народу.

Збройні сили США вторглися на китайську територію в районі о. Тайваня з метою використання його для здійснення своїх загарбницьких планів на континенті Китаю. Воєнні провокації імперіалістів на кордонах КНР зустрічають рішучу відсіч згуртованого навколо Комуністичної партії і уряду народу Китаю. Справедлива позиція КНР дістає непохитну підтримку з боку всіх соціалістичних країн, насамперед з боку могутньої країни Рад. У цьому причина ганебної поразки будь-яких наскоків імперіалістів на народний Китай.

Необхідно однак відзначити, що і в самих Сполучених Штатах, незважаючи на утворення буржуазною пропагандою туману брехні і наклепів, є багато людей, яким величні успіхи КНР за 10 років відкрили очі і які дедалі частіше виступають за визнання КНР і проти підтримки чанкайшістської групи на Тайвані. Політика США в китайському питанні викликає гостру критику з боку тих американських діячів, які вважають за необхідне рахуватися з реальними фактами.

Все прогресивне людство одностайно підтримує справедливі вимоги зняти бар'єри, поставлені реакціонерами на шляху плідотворної участі КНР у роботі всіх міжнародних організацій.

КНР нині вже визнана 35 державами, а з 31 вона має дипломатичні відносини. Китай підтримує торговельні стосунки з 94 країнами світу. «Зараз США і деякі інші західні країни не визнають Китайську Народну Республіку, велику державу з населенням понад 650 мільйонів чоловік, — говорив товариш М. С. Хрущов у Кишиневі 14 травня 1959 р., — але від цього не змінюється той факт, що Китайська Народна Республіка існує і набирається могутніх сил. Якщо образно говорити, то варто всім людям народного Китаю чхнути і в деяких країнах, що не визнають нині Китайську Народну Республіку, підніметься буря»¹.

10 років народного Китаю — це десять років наполегливої і послідовної боротьби за мир і безпеку на Далекому Сході і в усьому світі. Відомо, яких героїчних зусиль доклав китайський народ, щоб загасити пожежу війни в Кореї, яким успіхом увінчалось його прагнення допомогти укладенню перемир'я в Індокитаї. Уряд народного Китаю є одним з авторів відомих п'яти принципів мирного співіснування, він брав

¹ Газ. «Правда» від 15 травня 1959 р.

активну участь в історичній Бандунгській конференції і значною мірою сприяв її успіхові.

Незважаючи на провокаційну політику США в районі Тайваня, уряд КНР пропонує урядові США шляхом переговорів вирішити всі конфлікти і питання, домагається мирного визволення Тайваня і виведення американських збройних сил з китайської території.

Разом з тим китайський народ перед лицем загрози з боку американського імперіалізму посилює обороноздатність своєї країни, зміцнює дружбу і союз з усією соціалістичною співдружністю націй, в першу чергу з Радянським Союзом. Ця дружба є запорукою неминучого пресвалу будь-яких підступних дій агресорів.

За 10 років існування народного Китаю в країні відбулися такі грандіозні зміни, які роблять цей період рівним цілим епохам. Зараз Китайська Народна Республіка перебуває в повному розквіті своїх могутніх творчих сил. Її рух по шляху будівництва соціалізму і комунізму справлятиме дедалі глибший вплив на хід всесвітньої історії, сприятиме остаточному визволенню всього людства від соціального і національного гніту.

І. М. КУЛІНИЧ

ЗАГАЛЬНІ ЗАКОНОМІРНОСТІ І ОСОБЛИВОСТІ БУДІВНИЦТВА СОЦІАЛІЗМУ В НІМЕЦЬКІЙ ДЕМОКРАТИЧНІЙ РЕСПУБЛІЦІ

Німецька Демократична Республіка — складова частина могутнього соціалістичного табору, який охоплює понад 950 млн. чол. Загальними передумовами переходу її на соціалістичний шлях розвитку було встановлення влади робітників і селян—диктатури пролетаріату і передача основних засобів виробництва в загальнонародну власність. Але побудова нового, соціалістичного ладу відбувалася в умовах, які багато в чому відрізнялись від умов інших країн соціалістичного табору. Ці умови створювалися як у ході історичного розвитку країни, так і в результаті політичного та економічного становища, в якому опинилась Німеччина після другої світової війни.

Розв'язана німецьким фашизмом війна закінчилась знищенням гітлерівської держави. В східній частині Німеччини, яка була визволена від фашизму радянськими військами і в якій демократичні сили одержали повну свободу для свого розвитку, в 1946 р. виникли народні представництва¹, що були новими, дійсно народними органами влади.

Проводячи політику розколу Німеччини, уряди США, Англії і Франції відірвали західні зони окупації від східної і утворили сепаратну західнонімецьку державу. Вся повнота влади в усіх галузях політичного і економічного життя в цій державі, як і раніше, належить реакційним промислово-поміщицьким колам, що покликали до життя гітлерівський фашизм, а після його розгрому плекають мрії про нову війну і реванш.

У відповідь на ці заходи реакції органи народної влади в східній зоні в жовтні 1949 р. проголосили створення незалежної Німецької Демократичної Республіки. Утворення НДР стало новим етапом демократичного розвитку країни, поворотним пунктом в історії Німеччини².

Розкол Німеччини на дві частини, в яких створилися і розвиваються дві цілком протилежні за своєю економічною і соціально-політичною структурою держави, поставив перед німецьким народом цілий ряд особливих національних завдань. Ці обставини, а також те, що НДР є «західним форпостом соціалістичного табору» і що «лінія між капіталізмом і соціалізмом проходить по середині Німеччини»³, певною мірою впливають на процес соціалістичного будівництва в НДР. Робітничий клас НДР і його авангард—Соціалістична єдина партія Німеч-

¹ W. Ulbricht, Zur Geschichte der neuesten Zeit, Bd I, 1. Halbband, Berlin, 1955, стор. 78.

² Н. С. Хрущев, Речь на V съезде Социалистической единой партии Германии, М., 1958, стор. 35.

³ O. Grotewohl, Unverbrüchliche Freundschaft zwischen der Deutschen Demokratischen Republik und der Union des Sozialistischen Sowjetrepubliken, журн. «Einheit», 1957, № 11, стор. 1365.

чини (СЄПН) не можуть не рахуватись з фактом розколу країни при здійсненні ними своєї керівної ролі в республіці, при вирішенні питання про зміцнення союзу робітничого класу з трудящим селянством, при проведенні політики завоювання на свій бік і втягнення в соціалістичне будівництво дрібної і середньої буржуазії, а також при розв'язанні інших не менш важливих і складних питань.

З того моменту, коли німецький народ 7 жовтня 1949 р. проголосив в східній частині країни демократичну республіку, в ній відбулися великі історичні зміни, які перетворили країну в фортецю соціалізму. Цілком природно, що «народи нашої країни, — говорив товариш М. С. Хрушов, — проявляють живу зацікавленість до тих змін, які відбуваються в Німеччині. З радістю довідуються радянські люди про кожний новий успіх робітників, селян і трудової інтелігенції Німецької Демократичної Республіки у будівництві нової держави—першої в історії Німеччини робітничо-селянської держави»¹.

Вороги марксизму-ленінізму твердили і твердять, що Жовтнева революція була винятком, що вона була відхиленням від закономірного розвитку історії, що, мовляв, «російський експеримент» не має всесвітнього значення, а тому розвиток інших країн буде йти своїми, відмінними шляхами. Але саме життя спростовує ці фальшиві твердження противників марксизму. Досвід СРСР та інших соціалістичних країн, як говориться в Декларації Народи представників комуністичних і робітничих партій соціалістичних країн, цілком підтвердив правильність положення марксистсько-ленінської теорії про те, що процеси соціалістичної революції і соціалістичного будівництва ґрунтуються на ряді головних закономірностей, властивих усім країнам, які стають на шлях соціалізму. Ці закономірності виявляються всюди при наявності великої різноманітності національних особливостей і традицій, які історично склалися і на які слід неодмінно зважати².

Загальним напрямком історичного розвитку суспільства в сучасну епоху, основним змістом нашої епохи є перехід від капіталізму до соціалізму. Головні, властиві всім країнам загальні закономірності розвитку пролетарської революції і побудови комуністичного суспільства були сформульовані в Декларації Народи представників комуністичних і робітничих партій соціалістичних країн, яка відбулась в Москві 14—16 листопада 1957 р.³ Одночасно марксизм-ленінізм вимагає творчого застосування загальних законів соціалістичної революції і соціалістичного будівництва залежно від конкретних історичних умов кожної країни. «Поки існують національні і державні відмінності між народами і країнами, — писав В. І. Ленін, — а ці відмінності будуть держатися ще дуже й дуже довго навіть після здійснення диктатури пролетаріату у всесвітньому масштабі—єдність інтернаціональної тактики комуністичного робітничого руху всіх країн вимагає не усунення різноманітності, не знищення національних відмінностей (це—безглузда мрія для сучасного моменту), а такого застосування *основних* принципів комунізму (Радянська влада і диктатура пролетаріату), яке *б правильно видозмінювало* ці принципи *в частковостях*, правильно пристосовувало, застосовувало їх до національних і національно-державних відмінностей»⁴.

¹ «Пребывание партийно-правительственной делегации Советского Союза в ГДР», М., 1957, стор. 10.

² «Декларація Народи представників комуністичних і робітничих партій соціалістичних країн», К., 1957, стор. 12—13.

³ Там же, стор. 13.

⁴ В. І. Ленін, Твори, т. 31, стор. 68

В галузі політичній головною умовою розв'язання завдань соціалістичної революції є диктатура пролетаріату, тобто політична влада робітничого класу, керованого Комуністичною партією.

Як же проявляється ця головна закономірність в умовах будівництва нового, соціалістичного ладу в Німецькій Демократичній Республіці. Народно-демократичний лад НДР докорінно відрізняється від капіталістичного режиму Західної Німеччини та інших буржуазних країн. Він спирається на міцний союз двох основних класів республіки—робітничого класу і трудового селянства, які становлять переважну більшість населення. Досить сказати, що з 6,1 млн. чол., які працювали в НДР у 1954 р., 4,5 млн. були робітниками¹. Разом з членами сімей робітників в НДР становлять більше половини населення республіки. В союзі німецького робітничого класу і трудового селянства керівна роль належить робітничому класові, що є однією з головних характерних рис диктатури пролетаріату. Ще більш яскраво свідчить про народний характер державної влади в НДР склад вищого органу влади— Народної палати, кількість робітників в якій становить 56,1%².

Характеризуючи класову суть державної влади НДР, прем'єр-міністр О. Гротеволь говорив: «Робітничо-селянська влада в Німецькій Демократичній Республіці є державною формою диктатури пролетаріату в наших особливих національних умовах. Вона є основним інструментом для будівництва соціалізму»³.

В радянській зоні окупації відразу ж після розгрому фашизму розпочали свою діяльність Комуністична та інші демократичні партії, а також профспілкові й інші прогресивні організації, розгромлені гітлерівцями ще в 1933 р. Поєднання завдань соціалістичного будівництва з завданнями загальнонаціональної боротьби німецького народу за мир, демократію і єдність батьківщини було тією міцною основою, на якій розгорнулося тісне співробітництво всіх партій НДР, всіх прогресивних організацій, всіх німецьких патріотів. Конкретною формою цього співробітництва є Блок антифашистських демократичних партій і масових організацій, а також Національний фронт демократичної Німеччини, що охоплює як усі політичні партії НДР, так і всіх патріотично настроєних громадян на сході і заході Німеччини. До складу Блоку входять такі політичні партії й організації: Соціалістична єдина партія Німеччини (СЕПН); Ліберально-демократична партія Німеччини (ЛДПН), Християнсько-демократичний союз (ХДС), Демократична селянська партія Німеччини (ДСПН), Об'єднання вільних німецьких профспілок (ОВНП), Демократична жіноча спілка (ДЖС), Спілка вільної німецької молоді (СВНМ), Культурний союз демократичного оновлення Німеччини—«Культурбунд», Об'єднання селянської взаємодопомоги, Товариство німецько-радянської дружби⁴. Блок демократичних партій та Національний фронт є міцною опорою державної влади НДР.

Перехід від капіталізму до соціалізму в НДР відбувається при наявності в країні кількох партій і використанні парламентських форм,

¹ Журн. «Einheit», 1957, № 10, стор. 1250.

² О. Grotewohl, Die Volksmassen gestalten die Zukunft in Deutschland, журн. «Einheit», 1957, № 4, стор. 400; «Зарубежные страны, Политико-экономический справочник», М., 1957, стор. 91.

³ Журн. «Einheit», 1957, № 4, стор. 400.

⁴ Більш докладно про політичні партії і громадські організації в НДР див. «Зарубежные страны», стор. 92—93; Ю. П. Ур'яєв, Государственный строй ГДР, М., 1957, стор. 28—31.

але це не є перетворення буржуазного парламенту в революційно-демократичне народне представництво, тому що всі політичні партії республіки визнають керівну роль СЄПН.

Соціалістична єдина партія Німеччини, створена в результаті об'єднання Комуністичної партії Німеччини (КПН) і Соціал-демократичної партії Німеччини (СДПН) на основі принципів марксизму-ленінізму, є найбільш чисельною і найбільш міцною партією не тільки в НДР, а й навіть в усій Німеччині. В її рядах налічується близько 1,5 млн. членів і кандидатів у члени партії, вона об'єднує представників робітничого класу, трудового селянства, інтелігенції і втілює в собі найкращі революційні традиції німецького робітничого руху.

В рішенні об'єднувачого з'їзду КПН і СДПН, що відбувся 21—22 квітня 1946 р., були сформульовані три основні завдання СЄПН: боротьба за єдність рядів робітничого класу, боротьба за єдність країни і боротьба за демократизацію всього політичного і економічного життя Німеччини¹.

В країні при наявності радянських військ виникли реальні передумови для остаточного визволення робітничого класу від капіталістичного гніту без громадянської війни. «Соціалістична єдина партія Німеччини обрала демократичний шлях до соціалізму»,— говорилося в програмному документі, але тут же підкреслювалось, що партія «змушена буде вдатися до революційних засобів, якщо клас капіталістів залишить ґрунт демократії»².

З створенням СЄПН назавжди було покінчено з розколом робітничого класу в одній частині Німеччини. Ця подія знаменувала собою поворотний пункт в історії німецького робітничого руху. «Якщо сьогодні соціалізм іде переможною ходою в центрі Європи, то цей поворот в історії німецького робітничого руху і німецького народу став можливий перш за все тільки завдяки створенню єдиної марксистської бойової партії робітничого класу Східної Німеччини»³.

Звичайно, що співробітництво в Національному фронті таких різних за своїм складом і за своїми поглядами партій не може проходити без утруднень і суперечностей. Однак ці суперечності переборюються в процесі взаємного обговорення спірних питань. Важливим і визначальним є те, що всі партії виступають за зміцнення робітничо-селянської влади, за побудову соціалістичного суспільства. СЄПН веде непримиренну боротьбу проти ворожої ідеології як всередині своїх рядів, так і за їх межами. Особливо гостру боротьбу вона провадить проти правого опортунізму, що намагається «витравити революційну душу марксизму, підірвати віру робітничого класу і трудового народу в соціалізм»⁴.

СЄПН викрила і засудила ревізіоністські вилазки контрреволюційної групи Харіха, яка намагалася поставити під сумнів марксизм-ленінізм⁵. Гострій критиці партія піддала намагання «обновити» марксизм

¹ «Zur ökonomischen Politik der Sozialistischen Einheitspartei Deutschlands und der Regierung der Deutschen Demokratischen Republik», Berlin, 1955, стр. 54; W. Ulbricht, Zur Geschichte der neuesten Zeit, стр. 440.

² «Zur ökonomischen Politik der Sozialistischen Einheitspartei Deutschlands und der Regierung der Deutschen Demokratischen Republik», стр. 59; W. Ulbricht, Zur Geschichte der neuesten Zeit, стр. 445.

³ Журн. «Einheit», 1956, № 4, стр. 306.

⁴ «Декларация Народа представителей коммунистических и рабочих партий социалистических стран», стр. 15.

⁵ Журн. «Einheit», 1957, № 2, стр. 136; W. Ulbricht, Der Kampf um den Frieden, für den Sieg des Sozialismus, für die nationale Wiedergeburt Deutschlands als friedliebender demokratischer Staat, газ. «Neues Deutschland» від 11 липня 1958 р.

Е. Блохом, який виступав проти марксистської філософії у Вишій школі суспільних наук¹.

Партія дала рішучу відсіч тим елементам, які виступали за негайне відмирання держави в умовах переходу НДР від капіталізму до соціалізму², які намагалися ревізувати марксизм в питаннях про співвідношення стихійності і свідомості в робітничому русі, централізацію і децентралізацію, планування народного господарства і творчу активність трудящих мас³.

35-й Пленум ЦК СЕПН, що відбувся на початку лютого 1958 р., поряд з іншими питаннями розглянув також питання, зв'язані з діяльністю опортуністичної групи Шірдевана, Вольвебера, Ельснера та інших, яка намагалася змінити політичну лінію партії. Характеризуючи діяльність опортуністичної групи, Вальтер Ульбріхт на V з'їзді СЕПН говорив: «Група Шірдевана хотіла направити партійний корабель невірним курсом», вона вважала, що «шляхом уповільнення темпів соціалістичного будівництва можна уникнути відповідних труднощів; в своїй манії величі вони ставили себе над партією»⁴. СЕПН, викриваючи коріння ревізійонізму, вказувала на нерозривні зв'язки сучасного ревізійонізму з бернштейніанством⁵.

Загальні риси і закономірності соціалістичної перебудови суспільства в галузі економічного життя виявляються в ліквідації капіталістичної і встановленні соціалістичної суспільної власності на основні засоби виробництва, у планомірному розвитку економіки, в соціалістичному перетворенні сільського господарства.

Після розгрому фашизму Радянською Армією в східній частині Німеччини було розчищено шлях до нового життя. Німецькі трудящі добре розуміли, що систематична відбудова і піднесення виробництва відповідає їх інтересам і вимагає від них напруження всіх сил. «Для того, щоб забезпечити мир, гарантувати німецьким трудящим плоди їх тяжкої праці по відбудові господарства, необхідно було остаточно усунути від керівництва підприємствами воєнних злочинців... Картелі і концерни необхідно було ліквідувати, а підприємства, що їм належали передати народові», — писав В. Ульбріхт⁶.

Керуючись Потсдамськими рішеннями, Радянський Союз послідовно проводив демілітаризацію в своїй зоні окупації, допомагав німецькому народові викорінювати рештки фашизму, рішуче підтримував демократизацію всього політичного життя.

Однією з найбільш революційних реформ була конфіскація державою промислових підприємств, які були власністю воєнних злочинців і активних гітлерівців. Влітку 1946 р. до рук народу перейшли понад 3 тис. найбільших фабрик і заводів, які належали раніше гітлерівським злочинцям⁷. Незважаючи на жорстокий опір монополістів соціалістична ферма промисловості в НДР зростала і міцніла. Експропріація власності великих монополій і перехід їх майна в народну власність створювали сектор народних підприємств, який ставав головною опорою демократичної перебудови НДР. У 1948 р. соціалістичний сек

¹ Журн. «Einheit», 1957, № 2, стор. 137.

² Там же, стор. 158.

³ Там же, стор. 159, 161, 167.

⁴ W. Ulbricht, Der Kampf um den Frieden, für den Sieg des Sozialismus, für die nationale Wiedergeburt Deutschlands als friedliebender demokratischer Staat, раз. «Neues Deutschland» від 12 липня 1958 р.

⁵ Журн. «Einheit», 1957, № 2, стор. 153.

⁶ W. Ulbricht, Zur Geschichte der neuesten Zeit, стор. 250.

⁷ Там же, стор. 273.

тор народних підприємств НДР давав 60% всієї промислової продукції, у 1950 р. — 76,5¹, у 1955 р. — 87,3, в 1957 р. — 88,7%².

Однією з особливих рис соціалістичної перебудови промисловості в НДР є те, що робітничий клас і його марксистсько-ленінська партія вважають, «що несподівано разом з представниками середніх верств шукати шляхи до соціалізму» і що «при цьому будуть виникати різноманітні форми»³ співробітництва.

В НДР велика кількість власників середніх приватнокапіталістичних підприємств сама внесла пропозицію про те, щоб робітничо-селянська держава взяла на себе 50% участі у відповідних підприємствах. Навесні 1956 р. в німецький інвестиційний банк було подано більше 200 заяв власників капіталістичних підприємств, в яких вони просили про те, щоб держава взяла участь у їх підприємствах⁴.

Беручи участь у приватновласницьких підприємствах, народно-демократична держава дає можливість підприємцям більш активно брати участь у будівництві соціалізму. Змінюється також ставлення робітників до такого підприємця. «Ми зацікавлені в тому, щоб ці підприємства випускали все більше продукції»⁵, — говорять німецькі комуністи.

По відношенню до дрібних торговців СЄПН провадить також своєрідну політику. Державні органи НДР вважають, що самостійно виконуючий свої обов'язки приватний роздрібний торговець допомагає не тільки в справі постачання населення, а й певною мірою в боротьбі з бюрократизмом в деяких ланках державної і кооперативної торгівлі. «Соціалістична єдина партія Німеччини, — говорить В. Ульбріхт, — вже давно ясно поставила завдання — зробити все для того, щоб залучити всіх громадян республіки до справи будівництва соціалізму»⁶.

Темпи соціалістичної індустріалізації в НДР також мають свої особливості. Та обставина, що Німеччина була і в минулому високорозвиненою країною, а також те, що НДР йде шляхом соціалізму не на самоті, а при підтримці й допомозі країн соціалістичного табору, дала можливість промисловості республіки вийти на одне із чільних місць в соціалістичному таборі.

Згідно з переписом 1955 р. в НДР промисловість давала 58% продукції всього народного господарства республіки⁷. НДР в 1956 р. по виробництву і споживанню електроенергії на душу населення займала перше місце, а по виробництву загальної кількості електроенергії — друге серед країн соціалістичного табору⁸. По видобутку вугілля вона займає четверте місце серед соціалістичних країн, а в перерахунку на душу населення — перше⁹. По промисловій могутності НДР займає тепер п'яте місце в Європі¹⁰.

Не менше значення для демократичної перебудови Східної Німеч-

¹ W. Ulbricht, Der zweite Fünfjahrplan und der Aufbau des Sozialismus in der Deutschen Demokratischen Republik, газ. «Neues Deutschland» від 5 березня 1956 р.

² W. Ulbricht, Der Kampf um den Frieden, für den Sieg des Sozialismus, für die nationale Wiedergeburt Deutschlands als friedliebender demokratischer Staat, газ. «Neues Deutschland» від 11 липня 1958 р.

³ W. Ulbricht, Der zweite Fünfjahrplan und der Aufbau des Sozialismus in der Deutschen Demokratischen Republik, газ. «Neues Deutschland» від 25 березня 1956 р.

⁴ Там же.

⁵ Там же.

⁶ Там же.

⁷ Журн. «Einheit», 1957, № 10, стор. 1250.

⁸ Там же, стор. 1251; № 9, стор. 1127.

⁹ Там же, № 10, стор. 1257; № 9, стор. 1127.

¹⁰ Газ. «Радянська Україна» від 14 червня 1959 р.

чини мала земельна реформа, яка була проведена ще в 1945 р. На 1 січня 1950 р. 559 089 селянським господарствам було передано 2 189 999 га конфіскованої юнкерської землі¹. В результаті земельної реформи були створені сприятливі умови для поступового соціалістичного перетворення сільського господарства. Кооперування селянства в НДР йде досить швидкими темпами. На 31 грудня 1957 р. в республіці налічувався 6691 сільськогосподарський виробничий кооператив, якому належало 1 500 686 га землі². На 30 квітня 1959 р. в НДР було 9530 СГВК, яким разом з народними маетками належало загалом 48% оброблюваної земельної площі країни³.

Земельна реформа сприяла зміцненню союзу робітничого класу і селянства. В зв'язку з тим, що сільське господарство НДР уже перед другою світовою війною було одним з найбільш розвинених в Європі, його поступове соціалістичне перетворення має цілий ряд характерних особливостей. Велика кількість селян-середняків в республіці відносно добре озброєна своєю власною сільськогосподарською технікою, значна кількість середняків відносно багата. Вже це одне яскраво свідчить про те, що при соціалістичному перетворенні сільського господарства перед робітничо-селянською державою виникає цілий ряд важливих і складних проблем. Відомо, що машинно-тракторні станції в НДР почали виникати вже в 1949 р., в той час як перші СГВК були створені лише влітку 1952 р.⁴ Таким чином, перед тим як приступити до поступового соціалістичного перетворення сільського господарства, в НДР була створена широка матеріально-технічна база, конкретною формою якої була порівняно широка сітка машинно-тракторних станцій⁵. «При організації сільськогосподарських виробничих кооперативів ми спиралися на сучасну техніку і спочатку створили машинно-тракторні станції, завдяки чому трудящим селянам було легше переконатися в перевагах колективної праці»,— говорив В. Ульбріхт на III конференції СЄПН⁶.

СЄПН і робітничо-селянський уряд спрямовують свої зусилля на те, щоб шляхом зміцнення матеріально-технічної бази сільського господарства домогтися переваги над приватновласницьким сектором не тільки по урожайності зернових, що було досягнуто у 1955 р.⁷, а й у розвитку тваринництва і тим самим зробити дальший крок по шляху поступового соціалістичного перетворення сільського господарства⁸.

В залежності від конкретних обставин, які склалися в НДР, політика партії і уряду щодо куркульства має також ряд особливостей. Куркулям, наприклад, була надана можливість вступити до сільськогосподарських виробничих кооперативів. Таке відношення СЄПН до куркулів, однак, не означає, що в НДР не існує класової боротьби. Німецькі комуністи відверто заявляють, що зміцнення політичної і соціально-економічної влади в республіці не виключає посилення класової

¹ W. Ulbricht, Zur Geschichte der neuesten Zeit, стор. 415.

² W. Ulbricht, Der zweite Fünfjahrplan und der Aufbau des Sozialismus in der Deutschen Demokratischen Republik, газ. «Neues Deutschland» від 25 березня 1956 р.

³ Газ. «Радянська Україна» від 14 червня 1959 р.

⁴ Г. Г. Котов, Аграрные отношения и земельная реформа в Германии, М., 1956, стор. 373—374.

⁵ Журн. «Einheit», 1957, № 2, стор. 236.

⁶ W. Ulbricht, Der zweite Fünfjahrplan und der Aufbau des Sozialismus in der Deutschen Demokratischen Republik, газ. «Neues Deutschland» від 25 березня 1956 р.

⁷ Див. «Statistisches Jahrbuch der Deutschen Demokratischen Republik, 1955», Berlin, 1956, стор. 206—207.

⁸ Див. там же, стор. 222; журн. «Einheit», 1957, № 2, стор. 237.

боротьби проти сил реакції, які допомагають американським, західнонімецьким та іншим паліям війни вести підривну діяльність проти НДР з території ФРН і Західного Берліну.

Співробітництво робітничого класу і трудяшого селянства в умовах поступового переходу від капіталізму до соціалізму в НДР зміцнюється тим, що в даний момент тут є спільне, що зв'язує усіх патріотично настроєних німців з робітничо-селянською владою, «воля до забезпечення миру, гарантія економічного піднесення і тісні зв'язки Німецької Демократичної Республіки з соціалістичними державами і могутнім табором миру»¹.

Таким чином, для економіки НДР характерними є загальні риси економіки перехідного періоду від капіталізму до соціалізму. В ній існує тепер три основні форми власності і відповідно до цього три економічні сектори: соціалістичний, дрібнотоварний і капіталістичний. Керівну роль в народному господарстві республіки відіграє соціалістичний сектор, який є переважаючим. Цей сектор представлений двома формами соціалістичної власності: народною, державною власністю і кооперативною власністю. У 1958 р. 76,5% всієї валової продукції народного господарства було вироблено на соціалістичних підприємствах, 2,6% — на підприємствах напівдержавного типу, 7,4% — на капіталістичних підприємствах і 13,5% — на ремісничих підприємствах².

Глибоко вивчаючи і використовуючи об'єктивні закони економічного розвитку соціалізму, СЄПН і робітничо-селянська держава планомерно розвивають народне господарство республіки, з кожним роком підносячи його на більш високу ступінь, а разом з цим безперервно підвищуючи життєвий рівень трудящих. В перші післявоєнні роки основне завдання полягало в тому, щоб відбудувати народне господарство. В результаті виконання дворічного народногосподарського плану було зміцнено народний сектор, розпочато дальший розвиток важкої промисловості, були досягнуті деякі успіхи в сільському господарстві і значно підвищено матеріальний і культурний рівень трудящих. Перший п'ятирічний план НДР (1951—1955 рр.) став розгорнутою програмою створення основ соціалізму. З метою усунення диспропорцій, що склалися в народному господарстві НДР, цим планом було передбачене створення металургійної бази і будівництво нових підприємств важкого машинобудування як основи розвитку соціалістичного господарства³. Завдяки самовідданій праці робітників, селян та інтелігенції перший п'ятирічний план був успішно виконаний. Національний дохід НДР в результаті виконання першої п'ятирічки виріс у порівнянні з 1950 р. більше ніж на 70%⁴.

Ще більш грандіозні завдання в справі будівництва нового, соціалістичного ладу поставлені перед трудящими НДР другим п'ятирічним планом (1956—1960 рр.). «Другий п'ятирічний план ставить своєю метою забезпечити на базі переважного розвитку важкої промисловості... безперервний технічний прогрес з метою досягнути світового рівня, домогтися дальшого піднесення сільського господарства, підвищити продуктивність праці і на цій основі поліпшити матеріальний добробут на-

¹ W. Ulbricht, Der zweite Fünf-jrplan und der Aufbau des Sozialismus in der Deutschen Demokratischen Republik, газ. «Neues Deutschland» від 25 березня 1956 р.

² Газ. «Радянська Україна» від 14 червня 1959 р.

³ W. Ulbricht, Der zweite Fünf-jrplan und der Aufbau des Sozialismus in der Deutschen Demokratischen Republik, газ. «Neues Deutschland» від 25 березня 1956 р.

⁴ Там же.

селення, а також продовжувати рухати вперед розвиток передової культури, перетворюючи її в надбання всього народу»¹.

Важливою подією в житті партії і всього німецького народу був V з'їзд СЕПН, що відбувся в липні 1958 р. Цей з'їзд підбив підсумки величезної діяльності партії в будівництві соціалізму, в боротьбі за мирне возз'єднання Німеччини і накреслив головні політичні й економічні завдання в будівництві соціалізму. З'їзд одностайно прийняв бойову програму—резолуцію «Про боротьбу за мир, за перемогу соціалізму, за національне відродження Німеччини як миролюбної демократичної держави»². На V з'їзді СЕПН було сформульоване основне економічне завдання НДР на найближчий відрізок часу. Ставилася мета в 1961 р. домогтися такого розвитку народного господарства в Німецькій Демократичній Республіці, щоб в результаті рівень споживання на душу трудящого населення з усіх найважливіших видів продовольчих і промислових товарів досягнув і перевершив рівень споживання на душу населення в Західній Німеччині³. «Немає ніякого сумніву в тому,—говорив В. Ульбріхт на мітингу радянсько-німецької дружби у Києві,—що трудящі нашої країни вийдуть переможцями в цьому мирному економічному змаганні з Західною Німеччиною і доведуть перевагу соціалістичного суспільного ладу»⁴.

Соціалістична революція здійснюється не тільки на політичному та економічному, а й на ідеологічному, культурному фронті. Побудова нової, демократичної миролюбної Німеччини вимагала розв'язання завдань величезної ваги і значення—перевиховання німецького народу, свідомість якого була отруєна ядом фашистської ідеології. «Не тільки вулиці і поля необхідно було розчистити від руїн, не тільки знищити матеріальні основи нацизму і милітаризму, але необхідно було також усунути ті недоліки в галузі духовного життя німецького народу, які були породжені фашистським пануванням..., очистити свідомість людей від сміття фашистської ідеології»⁵. Без цього не можна було розпочати розвиток соціалістичної культури, ідеології, справжнього гуманізму.

У 1946 р. в Східній Німеччині була проведена демократична шкільна реформа. Від викладання в школах були усунені фашисти, було вилучено фашистські підручники і створено нові. Одночасно десятки тисяч трудящих оволодівали педагогічними знаннями на короткочасних курсах, після закінчення яких направлялися на роботу в школи⁶.

Як в економічній і політичній галузях, так і у відродженні німецької культури ініціатива належала комуністам⁷. Створений «Культурний союз демократичного оновлення Німеччини»⁸ сприяв перевихованню інтелігенції і пробудженню у неї почуття відповідальності за велику гуманістичну спадщину німецької культури, яку протягом багатьох років створювали Маркс, Енгельс, Гете, Шіллер, Бах, Бетховен, Шуберт, Вагнер, Гейне, Рентген та багато інших прогресивних політичних дія-

¹ W. Ulbricht, Der zweite Fünfjahrplan und der Aufbau des Sozialismus in der Deutschen Demokratischen Republik, газ. «Neues Deutschland» від 25 березня 1956 р.

² Газ. «Neues Deutschland» від 18 липня 1958 р.

³ W. Ulbricht, Der Kampf um den Frieden, für den Sieg des Sozialismus, für die nationale Wiedergeburt Deutschlands als friedliebender demokratischer Staat, газ. «Neues Deutschland» від 11 липня 1958 р.

⁴ Газ. «Радянська Україна» від 14 червня 1959 р.

⁵ W. Ulbricht, Zur Geschichte der neuen Zeit, стор. 283.

⁶ Там же, стор. 283—290.

⁷ W. Pieck, Reden und Aufsätze, Berlin, 1954, Bd II, стор. 43.

⁸ W. Ulbricht, Zur Geschichte der neuesten Zeit, стор. 288.

чів, вчених, письменників, музикантів, художників. Особливо велику увагу німецькі комуністи приділяли тому, щоб «після 50 років опортуністичних перекручень і 12 років ганебного фашистського режиму зробити ідеї велетенського німецького мислителя Карла Маркса надбанням усіх німців, керівництвом до дії для них», щоб марксизм-ленінізм, перевірений у вогні трьох російських революцій, «збагачений цим досвідом і розвишений далі Ленініним», став «надбанням німецьких робітників і цим самим дав ідейну зброю для здобуття перемоги»¹. З року в рік уряд НДР збільшує асигнування коштів на народну освіту, на розвиток науки і мистецтва. У 1951 р. державні асигнування на культурні потреби становили 1,7 млрд. марок, у 1952 р.—2,2, у 1953 р.—2,6, у 1954 р.—2,9, у 1955—3,2 млрд. марок, а разом за п'ять років—12,6 млрд. марок². Ще більш грандіозні завдання в справі здійснення соціалістичної революції в галузі ідеології та культури поставлені в другому п'ятирічному плані, завдання «розвивати соціалістичну культуру за допомогою народу і для народу»³.

СЕПН постійно турбується про ідологічне виховання робітничого класу і взагалі всіх трудящих мас в дусі братерської дружби і рівноправності між народами, в дусі пролетарського інтернаціоналізму. Німецькі комуністи по-марксистськи розв'язали національне питання всередині НДР. Робітничо-селянська влада дала слов'янській народності—лужицьким сербам, які в період панування фашизму жорстко переслідувалися, найширші можливості для їх національного розвитку. Рівноправність лужичан з німцями забезпечується Конституцією НДР. В округах Дрезден і Котбус, де проживають лужичани, створено ряд шкіл, в яких викладання провадиться сербською мовою. Лужицька мова визнана рівноправною з німецькою. Тут створено національний театр, науковий інститут, який займається вивченням лужицької культури і фольклору, видається газета «Нова доба».

Найбільш істотною обставиною в загальній історичній ситуації, якою визначається багато специфічних рис, що відрізняють соціально-економічний і політичний розвиток НДР, як і інших країн народної демократії, є те, що вона здійснює свій перехід від капіталізму до соціалізму при могутній допомозі і підтримці інших країн соціалістичного табору. Зв'язки між НДР та іншими соціалістичними країнами відбуваються як в економічному, так і в політичному і культурному напрямках. Промисловість НДР поряд з індустрією таких високорозвинених країн, як СРСР і Чехословаччина, відіграє велику роль у справі зміцнення матеріально-технічної бази економіки країн соціалістичного табору. Це видно як з загального обсягу виробництва промислової продукції, так і з виробництва цієї продукції на душу населення в республіці, з інтенсивності зовнішньої торгівлі НДР, з технічного рівня продукції⁴. Го видобутку вугілля серед країн, що входять до складу Ради економічної взаємодопомоги (РЕВ), доля НДР становить близько 12%⁵. У 1955 р. НДР виробляла серед країн, що входять до складу РЕВ, 33% ковальського і штампувального устаткування, 45% устаткування для металургійних і прокатних заводів, 80% устаткування для цементних

¹ W. Ulbricht, Zur Geschichte der neuesten Zeit, стор. 289.

² W. Ulbricht, Der zweite Fünfjahrplan und der Aufbau des Sozialismus in der Deutschen Demokratischen Republik, газ. «Neues Deutschland» від 25 березня 1953 р.

³ Там же.

⁴ Журн. «Einheit», 1957, № 10, стор. 1249—1250.

⁵ Там же, стор. 1252.

заводів, 100% устаткування для брикетних фабрик¹, значну кількість продуктів хімічної промисловості² і т. д. Понад 20% продукції металообробної промисловості НДР, що становить близько $\frac{2}{3}$ обсягу зовнішньої торгівлі, було експортовано за останні роки в країни соціалістичного табору³.

СЄПН і робітничо-селянський уряд НДР при розробці і прийнятті свого другого п'ятирічного плану враховували плани всіх соціалістичних країн. Координація народногосподарських планів країн соціалістичного табору дає НДР гарантію збуту промислових виробів і забезпечення потреб республіки в багатьох важливих імпортних товарах: «Наш план мирного господарства,—говорив В. Ульбріхт,—нерозривно зв'язаний з великими семирічними планами Радянського Союзу і народів соціалістичного табору, з великим планом миру, здійснивши який, ми разом виконаємо мрію всього людства—вигнати війну раз і назавжди з життя народів»⁴.

Радянський народ ніколи не керувався почуттям помсти щодо німецького народу, він завжди різко відмежовував мілітаристів-розбійників Німеччини від усієї німецької нації. «Український народ, як і всі народи Радянського Союзу, ніколи, навіть у важкі роки великого лиха від навали кайзерівських військ і гітлерівських фашистів, не ототожнював їх з німецьким робітничим класом, з трудящими Німеччини»,—говорив перший секретар ЦК КП України товариш М. В. Підгорний на мітингу радянсько-німецької дружби у Києві⁵.

Після розгрому гітлеризму СРСР систематично і неухильно провадить політику, спрямовану на створення єдиної демократичної миролюбної і незалежної німецької держави. Радянський уряд завжди виступав за те, щоб возз'єднання Німеччини стало «в першу чергу справою самих німців»⁶, що «ключі для розв'язання цієї проблеми, яка хвилює усіх німців, треба шукати не в Москві і не у Вашингтоні, Парижі чи Лондоні, а в Бонні і Берліні». Радянський Союз завжди підкреслює, що він і надалі «готовий зробити все, що від нього залежить, для того, щоб покласти кінець такому ненормальному становищу в Німеччині, яке виникло всупереч його зусиллям зберегти після закінчення війни державу єдиної Німеччини, оновленої на мирній і демократичній основі»⁷.

Німецьке питання є одним з найгостріших питань міжнародних відносин. Новим етапом боротьби робітничого класу і всіх патріотичних сил німецького народу за возз'єднання Німеччини на мирній демократичній основі є пропозиція уряду НДР про створення конфедерації обох німецьких держав. Виходячи з бажання допомогти німецькому народові вийти з стану війни, що затягнувся так довго, а також ліквідувати вогнище війни в центрі Європи, Радянський уряд виступив з пропозиціями мирного договору з Німеччиною і про ліквідацію окупаційного статусу Західного Берліну. Ці питання розглядалися на Женевській нараді міністрів закордонних справ. На цій нараді радянська делегація у згоді з делегацією НДР внесла пропозицію про створення на паритетній основі загальнонімецького комітету обох німецьких держав, який

¹ Журн. «Einheit», 1957, № 10, стор. 1253.

² Там же, стор. 1254.

³ Там же, стор. 1253.

⁴ Газ. «Радянська Україна» від 14 червня 1959 р.

⁵ Там же.

⁶ «Под знаменем пролетарского интернационализма», М., 1957, стор. 273.

⁷ Н. С. Хрущев, Беседа с западногерманским издателем Акселем Шпринге-ром и главным редактором «Ди Вельт» Гансом Церером, газ. «Правда» від 8 лютого 1958 р.

повинен зайнятись розвитком контактів між обома німецькими державами, розробкою заходів по возз'єднанню Німеччини, пропозиціями про мирний договір з Німеччиною, комітету, який через рік повинен подати доповідь про виконання цих завдань.

Всі патріотичні сили німецького народу, всі ті, кому дорогі інтереси народу, бачать в соціалістичному будівництві НДР створення могутньої бази боротьби за подолання розколу країни, за створення єдиної миролюбної демократичної німецької держави, яка буде спроможна забезпечити мир і щастя своєму народові. Будівництво соціалізму в НДР є разом з тим і величезною допомогою трудящим Західної Німеччини, які перебувають під гнітом монополістичного капіталу. Розвиток народно-демократичного ладу і будівництво соціалістичного суспільства в НДР, говорив В. Ульбріхт, подають західнонімецьким робітникам куди більшу допомогу в полегшенні їх становища, ніж усі промови правих соціал-демократичних профспілкових функціонерів про роль «громадянина праці»¹. Робітничий клас і всі трудящі НДР, керовані СЕПН, тісно згуртовані в Національному фронті демократичної Німеччини, докладають всіх зусиль, «щоб остаточно вирвати палійський факел з рук німецьких мілітаристів»², щоб возз'єднати свою батьківщину на мирній, демократичній основі і побудувати соціалізм.

¹ W. Ulbricht, Der zweite Fünfjahrplan und der Aufbau des Sozialismus in der Deutschen Demokratischen Republik, газ. «Neues Deutschland» від 25 березня 1956 р.

² Промова В. Ульбріхта на мітингу радянсько-німецької дружби в Києві, газ. «Радянська Україна» від 14 червня 1959 р.

І. О. ГУРЖІЙ

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ЗМІНИ ТА РОЗВИТОК ПОСТІЙНОЇ ТОРГІВЛІ В МІСТАХ УКРАЇНИ КІНЦЯ XVIII — ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX ст.

Радянська наука приділяє значну увагу дослідженню соціально-економічної історії народів нашої країни в період феодалізму. Але є дуже мало праць, присвячених висвітленню питань внутрішньої торгівлі в період феодалізму, зокрема постійної торгівлі в тогочасних містах. Поза увагою української радянської історіографії поки що залишається таке важливе питання, як соціально-економічні зміни і розвиток постійної торгівлі в містах України з кінця XVIII ст. до 1861 р. Слід відзначити, що буржуазна історіографія, висуваючи на перше місце зовнішньоторговельні зв'язки, лише мимохідь зупинялась на питанні про міську торгівлю. Більшість буржуазних істориків обмежувалась вивченням ярмаркової торгівлі в містах. При цьому вони розглядали торгівлю відірвано від соціально-економічного становища України. Буржуазно-націоналістичні історики всупереч історичній дійсності твердили, що в містах України названого періоду торгівлю вели виключно російські, польські, єврейські та інші купці не українського походження, що взагалі торговий капітал на Україні був «інородним». Наведені в статті факти показують всю безпідставність цих тверджень.

Наприкінці XVIII—у першій половині XIX ст. сталися помітні зміни в соціально-економічному житті міст України. Посилений розклад феодально-кріпосницької системи господарства, що відбувався в той час, нерозривно був зв'язаний з розвитком і зміцненням капіталістичних відносин в економіці міст, з чисельним ростом і структурними змінами міського населення. Будучи пунктами адміністративного управління, губернські і в значній мірі повітові міста перетворювалися у промислові і торгові центри. В них зменшувалась кількість жителів, що займались сільським господарством, збільшувалась чисельність власне міських груп — цехових і позацехових ремісників, гільдійських купців, дрібних торговців, промисловців тощо. Дальший розвиток у містах мануфактурної і фабрично-заводської промисловості вів до концентрації тут постійних робітників.

Звичайно, на розвиток міст негативно впливало панування феодально-кріпосницької системи в економіці України. Ряд повітових міст своїм укладом життя дуже нагадував великі селища. Поряд з ними були міста, які наближались до міст капіталістичного типу. Зокрема такими ставали нові міста Південної України — Херсон, Катеринослав, Миколаїв, Одеса та ін.

Велику роль у соціально-економічному житті міста відіграло ремесло, мануфактура і фабрично-заводська промисловість. У кожному місті, а також в багатьох містечках були різноманітні майстерні, в

яких вироблялись предмети широкого вжитку: одяг, взуття, полотно, сукно, шкіри, смушки, овчини. Досить сказати, що 11 одеських чистбарень, на яких працювало по 8—12 робітників, в кінці 40-х—на початку 50-х років обробляли щорічно 85—97 тис. смушків і овчин вартістю в 74—76 тис. крб.¹ На 1861 р. в окремих містах налічувалася така кількість ремісничих закладів: у Києві—1493, Полтаві—901, Харкові—765, Кременчуці—619, Миколаєві—200, Сумах—194, Лохвиці—156, Чугуєві—104. Ремісничі вироби продавались на місці, а також ввозились в інші міста, містечка і села. Частина ремісничих виробів продавалась в сусідніх і навіть у віддалених губерніях.

Поряд з ремісничими у містах виникають і кількісно зростають підприємства мануфактурного і фабрично-заводського типу. Якщо в 1825 р. в містах України налічувалось 528 промислових підприємств, то через 22 роки, в 1847 р., їх було вже 718, а в 1861 р.—1474². Отже, протягом 1825—1861 рр. в містах губерній України кількість промислових підприємств зросла в 2,8 раза. Особливо швидко зростала вона в містах Волинської, Чернігівської і Харківської губерній. В них число промислових підприємств збільшилось відповідно в дев'ять, сім і майже в чотири рази.

Міські промислові підприємства виробляли велику кількість товарів. Так, промислові підприємства і ремісничі заклади Харкова в 1856 р. виробили товарів на 1 512 725 крб. Зокрема було виготовлено: чавунних, залізних і мідних виробів—6 370 пудів на 35 245 крб., дробу—7500 пудів на 22 500 крб., свинцевих білил—3 тис. пудів на 15 500 крб., карет і екіпажів—215 штук на 76 700 крб., цегли—6500 тис. штук на 32 тис. крб., мила—52 тис. пудів на 130 тис. крб., свічок сальних і воскових—50 200 пудів на 174 тис. крб., вати—5100 пудів на 18 600 крб., шкіряних виробів—980 пудів на 7700 крб., овечих кожухів і смушків—3 тис. штук на 12 тис. крб., селянських свит—22 тис. на 45 тис. крб., кашкетів—8 тис. на 4 тис. крб., килимів—12 тис. на 20 тис. крб., мінеральних вод—50 тис. пляшок на 7 тис. крб., пива—28 тис. відер на 31 500 крб. Харківські вовномийні в 1856 р. вимили й відсортували 60 359 пудів вовни на 841 тис. крб. Слід відзначити, що 70% сировини, на якій працювали промислові підприємства і ремісничі заклади Харкова, було привізної³. Збут виробів виходив далеко за межі не тільки Харківщини, а й всієї України.

Одним з важливих промислових центрів України в першій половині XIX ст. був Київ. У місті діяло багато промислових підприємств, правда, в основному дрібних, але таких, що своїм виробництвом були зв'язані з широким ринком. Так, у 1856 р. київський чавуноливарний завод, який давав продукції на 65,6 тис. крб., купував залізо і мідь з сибірських заводів і на Звенигородському ярмарку, а чавун і лісний матеріал в Київській, Чернігівській і Орловській губерніях. Збут виробів заводу проводився в губернії Київську, Подільську, Волинську і Царство Польське. Дванадцять міських шкіряних заводів виробляли щорічно продукції на 143 500 крб. Сирі шкіри для них купувалися в київських різників, частково в Харкові, Миколаєві, Балті, Орші та інших місцевостях. Більшість матеріалів для обробки шкір—кору дубову і лозову,

¹ Державний архів Одеської області (далі—ДАОО), ф. Головного статистичного комітету Новоросійського краю, спр. 81, арк. 10.

² Підраховано за даними зб. «Статистическое изображение городов и посадов Российской империи по 1825 году», СПб, 1829; «Статистические таблицы о состоянии городов Российской империи», СПб, 1832; «Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861—62 гг.», ч. 1—2. СПб, 1863.

³ «Журнал министерства внутренних дел», 1857, № 2, отд. III, стор. 13—14.

вапно, ячмінь, дьоготь, смолу та інше заводи купували в Києві, а готову продукцію збували в самому Києві, у сусідніх губерніях, а також за підрядами поставляли для військ у Київську комісаріатську комісію. Крім названих підприємств, у Києві були ще тютюнові, свічкові, цегельні та інші промислові заклади¹.

На важливий промисловий центр перетворилося в першій половині XIX ст. м. Одеса. В 1835 р. тут було 33 промислові підприємства, які, між іншим, виробили: макаронів—13 950 пудів, топленого сала—понад 7 тис. пудів; свічок—20 275 пудів, канатів—34 100 пудів, цегли—720 тис. штук, черепиці—541 тис. штук. Загальна вартість продукції, виробленої на одеських промислових підприємствах, становила до 1524 тис. крб. У 1853 р. число підприємств зросло до 52, а вартість продукції—до 1 796 тис. крб. При цьому слід зауважити, що придбанням сировини і продажем готової продукції підприємства Одеси були зв'язані з близькими і віддаленими ринками. Значна частина мила, свічок, топленого сала і канатів, вироблених в Одесі, вивозилась за кордон².

Економічні зміни, які відбулися в економіці України з кінця XVIII ст. до 1861 р., викликали зростання міського населення. За 1781—1796 рр. число міщан, купців і вільних людей у містах, наприклад, Київської губернії збільшилось з 15 580 чол. до 76 957 чол., Чернігівської — з 10 028 чол. до 48 066 чол.³

Неухильно зростало населення міст України і в наступні роки. За 1811—1858 рр. міське населення всієї України зросло з 512,9 тис. до 1456,8 тис., тобто майже в 3 рази. Причому на Лівобережній Україні воно збільшилось в 2 рази, на Правобережній—в 2,7 рази і в Південній—в 4,5 рази. Інтенсивний ріст міського населення в Катеринославській, Херсонській і Таврійській губерніях обумовлювався як їх порівняно швидким економічним розвитком, при наявності слабких феодально-кріпосницьких відносин, так і посиленою колонізацією. На 1858 р. міське населення України становило 11% усього населення, зокрема в Херсонській губернії—26,9, Харківській—11,3, Катеринославській—10,9, Київській—10,5, Чернігівській—9,5, Полтавській—7,9, Волинській—7,2 і Подільській — 6,9%⁵.

Напередодні реформи на Україні був цілий ряд міст з десятками тисяч жителів. Наприклад, у 1861 р. у Києві було 70 590 жителів, у Харкові—50 301, Житомирі—40 564, Херсоні—33 957. Зростання міського населення свідчило про зміни в суспільно-економічному житті України.

У 80-х роках XVIII ст. переважна більшість жителів міст України займалась тільки хліборобством або хліборобством у поєднанні з ремеслом чи промислами. Це мало місце навіть в такому порівняно великому місті, як Харків. У 1780 р. тут займалось землеробством близько 70% жителів. Серед 4524 осіб чоловічої статі, що проживали того року в Харкові, було 15 дворян, 83 чоловіка з духовенства, 10 російських купців, 1209 міщан (з державних селян), які займались торгів-

¹ «Журнал министерства внутренних дел», 1857, № 6, смесь, стор. 24—26.

² ДАОО, ф. проф. М. М. Мазуркевича, спр. 7, арк. 15; ф. Кир'якових, спр. 17, арк. 1; ф. Канцелярії новоросійського і бессарабського генерал-губернатора, оп. 248, спр. 1578, 1853, арк. 388.

³ К. Герман, Статистическое исследование относительно Российской империи, ч. I, СПб, 1819, стор. 153.

⁴ В. Теплицький, Розклад і криза кріпосного господарства на Україні, «Наукові записки Інституту економіки АН УРСР», т. 2, Вид-во АН УРСР, К., 1954, стор. 189.

⁵ Там же.

лею, 2634 державні селянина, що займались землеробством, 503 поміщицькі селянина-землероба, 70 поміщицьких селян, які займались різними промислами¹. На 1861 р. серед 50 301 жителя Харкова було 2596 купців, 10 154 міщанина, 2633 цехових ремісників, 11 936 державних селян, 4569 тимчасово зобов'язаних селян і 2534 колишніх дворових. Отже, на час реформи 1861 р. в Харкові чисельно у декілька разів виросли власне міські стани. Збільшилась кількість людей селянського стану, але тепер вже багато селян займалось не землеробством, а ремеслом, промислами і торгівлею.

З усіх станів міського населення найчисленнішим був стан міщан. Особливо значно він переважав над іншими станами у містах Правобережної України. Зростання абсолютного числа міщан у містах відбувалося, зокрема, за рахунок зменшення жителів сільських станів. Так, якщо в 1816 р. з 465 096 міських жителів селяни разом з приказними служителями та іноземцями становили 41%, то в 1861 р. з 1 367 275 міських жителів лише 236 219, або 17%, належало до сільських станів².

На 1861 р. у Києві, наприклад, із 70 590 жителів було 19 962 міщанина, 8433 цехових ремісників, 3297 державних селян, 2712 тимчасово зобов'язаних селян, 412 робітних людей, 7427 дворян і 1388 купців. З усіх київських міщан землеробством і сільськими промислами займалися тільки 150 сімей. Про заняття жителів м. Житомира в опису економічного становища міст Росії за 1861 р. говориться: «Хліборобством і взагалі сільськими промислами міські жителі зовсім не займаються, за винятком хіба обробки городів під баштани, для яких наймаються землі міські і приватних власників»³.

Поряд з містами, жителі яких майже не займались землеробством, було ще чимало міст, де значна частина населення належала до сільських станів, а основним заняттям міських жителів вважалося землеробство. До таких міст належали: Новоград-Волинський, Овруч, Васильків, Чигирин, Літин, Нова Ушиця, Ольгопіль, Костянтиноград, Миргород, Прилуки, Кролевець, Сосниця, Охтирка, Богодухів, Ізюм, Куп'янськ, Суми, Новомосковськ, Ананьїв, Григоріополь, Овідіополь, Очаків.

У таких містах, як Кременець, Вінниця, Кобеляки, Лохвиця, Павлоград, Слов'яносербськ, Бердянськ, Мелітополь, напередодні реформи третя або четверта частина населення займалась сільським господарством⁴.

Зміни в складі жителів міст, насамперед зростання груп неземлеробського населення мали велике значення у створенні внутрішнього ринку для сільського господарства, у розвитку товарного виробництва. Міста ставали пунктами постійного збуту сільськогосподарської продукції. Це, зокрема, можна бачити з таких конкретних прикладів. У 1836 р. в міста Харківської губернії було привезено: 741,8 тис. куліз житнього і пшеничного борошна, 62,1 тис. четв. різних круп, 305,7 тис. четв. жита, пшениці, вівса і ячменю, 155,1 тис. відер горілки, 42 тис. саж-

¹ Д. Багалеї, Д. Миллер, История города Харькова за 250 лет его существования. Харьков, 1905, стор. 71, 232.

² Підраховано за К. Герман, Статистическое исследование относительно Российской империи, ч. I, стор. 288; зб. «Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861—62 гг.», ч. 1—2.

³ «Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861—62 гг.», ч. I, стор. 6.

⁴ Підставою для віднесення міст до тієї чи іншої групи були офіційні матеріали, вміщені в зб. «Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861—62 гг.», ч. 1—2.

нів березових дров. З цієї кількості на місто Харків припадала майже половина. Для задоволення потреб жителів міст (в основному заможних) було зарізано 22 770 биків і корів, 147 310 баранів, 1030 телят.

Того ж року в міста Чернігівської губернії було привезено 77,2 тис. кулів житнього і пшеничного борошна, 24,5 тис. четв. різних круп, а також сотні тисяч четвертей жита, пшениці, ячменю і вівса. Із привезеного вжито жителями 38,7 тис. кулів житнього і пшеничного борошна і 16,2 тис. четв. різних круп. Крім того, за цей же рік жителями міст Чернігівщини було продано 46 тис. пудів яловичини, понад 30 тис. пудів баранини і телятини та 13 тис. пудів свіжої і солonoї свинини¹.

Швидкий ріст населення Одеси перетворив це місто у великий ринок сільськогосподарських продуктів. У 1837 р. тут більше ніж 1 млн. пудів борошна пішло на випікання хліба. Для потреб заможних жителів міста було забито понад 70 тис. биків і корів, до 9 тис. телят, 83 тис. овець і 3300 свиней; на місцевому ринку продано понад 70 тис. індиків, до 426 тис. гусей, 438 тис. качок, 537 тис. курок, понад 1279 тис. яєць, а також до 8 тис. пудів свіжої і солonoї білуги².

Значним ринком сільськогосподарських продуктів став у першій половині XIX ст. Київ. У 1844 р. його населення спожило продуктів хліборобства на 134 600 крб. срібл., продуктів городництва—на 77 750 крб., скотарства—на 293 500 крб., птахівництва—на 25 450 крб., інших—на 341 272 крб.³ У середині 40-х років населення Києва щорічно споживало сільськогосподарських продуктів на суму, близьку до 900 тис. крб.

Наведені дані свідчать, що дальший розвиток промисловості і зростання неземлеробського населення в містах вели до неухильного розширення ринку для сільського господарства. Разом з цим міста ставали пунктами, де селяни могли придбати ремісничі вироби, товари мануфактурної та фабрично-заводської промисловості. Значну частину промислових товарів, що продавались в лавках, купувало міське населення.

В умовах розвитку товарного виробництва в містах формувалася значний за кількістю і дуже впливовий своїми капіталами купецький стан. В другій половині XVIII ст. купецтво оформляється як стан організаційно, об'єднуючись у гільдії, одержує від царського уряду деяке самоуправління (магістрати), право окремого судочинства (словесні і совісні суди).

Купецтво поволновалося за рахунок розбагатілих міщан і селян. Основою росту купецького капіталу був торговий прибуток, який купці одержували за рахунок привласнення додаткового продукту безпосередніх виробників—селян, ремісників і робітників у сфері обміну, пляхом нееквівалентного обміну, а також за рахунок експлуатації робітників, які займалися перевезенням і збереженням товарів. Ріст купецького капіталу відбувався одночасно з нагромадженням грошових сум в окремих осіб і розоренням безпосередніх виробників. «Торговельний і лихварський капітал,—підкреслював В. І. Ленін,—завжди історично передують утворенню промислового капіталу і логічно є *неодмінною* умовою цього утворення»⁴.

¹ Державний архів Чернігівської області (далі—ДАЧО), ф. Канцелярії чернігівського губернатора, оп. 1, спр. 5343, арк. 7—8, 19, 29, 38, 51, 69—70, 82, 93, 131, 161, 179.

² ДАСО, ф. проф. М. М. Мурзакевича, спр. 1, арк. 91—92.

³ «Статистическое описание Киевской губернии», ч. 1, СПб, 1852, стор. 360—361.

⁴ В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 149.

Взагалі торгівля і торговельний капітал самі по собі лише розкладали, але не змінювали існуючий спосіб виробництва. Чим сильнішим і самостійнішим був торговельний капітал, тим слабкішим був промисловий капітал і навпаки. «Розвиток торгівлі і торгового капіталу, — підкреслював К. Маркс, — всюди розвиває виробництво в напрямі мінової вартості, збільшує його розміри, робить його більш різноманітним, падає йому космополітичного характеру, розвиває гроші у всесвітні гроші. Тому торгівля скрізь справляє більш чи менш розкладаючий вплив на ті організації виробництва, які вона застає і які в усіх своїх різних формах спрямовані голозним чином на виробництво споживної вартості. Але як далеко заходить цей розклад старого способу виробництва, це залежить насамперед від його міцності і внутрішнього ладу. І до чого веде цей процес розкладу, тобто який спосіб виробництва стає на місце старого, — це залежить не від торгівлі, а від характеру самого способу виробництва»¹.

В кінці XVIII—першій половині XIX ст. торговельний капітал все більше і більше переростав у промисловий капітал. Купці часом виступали як мануфактуристи, фабриканти і заводчики. Одночасно з цим до торгівлі потяглися промисловці. Щоб забезпечити собі високі прибутки і не залежати від купців, вони самі реалізували товари своїх підприємств, влаштовуючи лавки, магазини і склади, а також беручи участь у закордонній торгівлі.

Для одержання високого торгового прибутку купці спритно використовували різницю цін в окремих господарських районах, повітах, містах і селах, сезонне коливання цін, різницю цін оптової і роздрібною, внутрішньої і зовнішньої торгівлі. Разом з цим вони обмірювали і обважували, всіляко обдурювали покупців чи продавців. Селяни і ремісники, щоб вчасно сплатити надмірні державні податки, змушені були продавати свої вироби за безцінь, чим і користувалися купці. Одночасно з цим останні часто купували нижче вартості товари у поміщиків, продаючи їм предмети розкошів за завищеними цінами. К. Маркс указує, що «чистий незалежний торговий прибуток prima facie [насамперед] є неможливим, якщо продукти продаються по їх вартості. Дешево купити, щоб дорого продати,—ось закон торгівлі. Отже, не обмін еквівалентів»².

В залежності від оголошеної суми капіталу купці записувались в першу, другу чи третю гільдії. Купці останньої гільдії становили основну масу купецького стану. Мінімальна сума капіталу для купців окремих гільдій час від часу встановлювалася указами царського уряду. В 1785 р. вона становила: для першої гільдії 10 тис. крб., для другої— 5 тис. крб. і для третьої—1 тис. крб., в 1794 р.—відповідно 16 тис. крб., 8 тис. крб. і 2 тис. крб., в 1807 р. — 50 тис. крб., 20 тис. крб. і 8 тис. крб.

Отже, мінімальна сума, встановлена для купців окремих гільдій, швидко підвищувалась. З 1785 р. до 1807 р. для 1-ї гільдії вона збільшилась в п'ять разів, для 2-ї—в чотири рази і для 3-ї—у вісім разів. Оголошення суми капіталу робилось купцями, як говорилось тоді, «по совести». З оголошеної суми капіталу брався в казну 1%, а в 1812 р.— 4,75% податку. Крім того, купці платили 10% з податкового карбованця за сухопутні і водяні шляхи сполучення, 0,5% суми капіталу так званої земської повинності на купецькі книги. В 1824 р. гільдійський податок купців першої і другої гільдій був визначений в 4%, а третьої — в 2,5%.

Належність купців до тієї чи іншої гільдії була зв'язана з певни-

¹ К. М а р к с, Капітал, т. III, Держполітвидав УРСР, К., 1952, стор. 333-339.

² Т а м ж е, стор. 336.

ми привілеями. Так, згідно з грамотою містам від 21 квітня 1785 р., купці першої гільдії могли мати фабрики, заводи, морські судна; другої — фабрики, заводи¹; третьої — стани (промислові заклади ремісничього типу), невеликі річкові судна, трактири, харчевні, постійні двори. Якщо купцям першої гільдії дозволялось вести оптову і роздрібну зовнішню та внутрішню торгівлю, то купці другої гільдії могли вести тільки внутрішню оптову і роздрібну торгівлю. Всі, записані в третю гільдію, одержували право займатись оптовою та роздрібною торгівлею в певному місті, повіті, окрузі. Купці першої та другої гільдій звільнялись від фізичних покарань.

Згідно з царським маніфестом від 1 січня 1807 р. купці могли утворювати торгові товариства. Оптовим купцям першої гільдії, судновласникам і банкірам дозволялось називатись «першостатейними купцями». З купців усіх гільдій знімалася рекрутська грошова повинність². «Доповнююча постанова про влаштування гільдій і про торгівлю інших станів» від 14 листопада 1824 р. ще більше розширювала права купців. Купцям третьої гільдії Волинської, Київської, Подільської, Катеринославської і Херсонської губерній³ надавались пільги строком на 10 років у сплаті гільдійського податку. Вони сплачували замість 2,5% з оголошеного капіталу тільки 1,5%. В грудні 1841 р. царський уряд надав великі пільги тим купцям, які побажали переселитися в міста та містечка Правобережної України і записалися там в купецький стан. Вони звільнялись на 15 років від усіх платежів. Причому купці третьої гільдії користувались правами купців другої гільдії, а другої — правами купців першої гільдії.

Купецтво як стан постійно зазнавало значних змін. Ті купці, що розорались, переходили в стан міщан, а розбагатілі міщани і селяни записувались у купецький стан. Особливо нестійким був склад купців третьої гільдії. Нерідко купці першої гільдії переходили в розряд особистих дворян. Однак, незважаючи на це, загальна кількість купців на Україні неухильно зростала. Якщо протягом 1815—1833 рр. загальний приріст населення на Україні становив 16%, то купецький стан збільшився на 77%⁴.

Уже в кінці XVIII ст. серед міського населення кількісно виділялася група купців. Так, на початку 80-х років XVIII ст. в купецькому стані Чернігівського намісництва налічувалося 1483 особи. Із цього числа було 896 росіян і 587 українців⁵. В ряді міст купці-українці кількісно переважали над купцями інших національностей. Наприклад, в м. Ромнах був 71 купець, з них 64 українці і 7 росіян. В кінці XVIII — на початку XIX ст. тут налічувалось вже 109 купців, з яких було 10 росіян, 1 вірмен, 1 єврей, а решта українці⁶. В цей же час у Полтаві жило 142 купці, з яких понад 100 було українців⁷. Серед 114 київських купців у 1798 р. українців було більше половини⁸.

Серед купців-українців у кінці XVIII ст. було багато таких, які вели широку внутрішню торгівлю, а також брали безпосередню участь

¹ Так було до 1818 р., коли царський уряд дозволив влаштувати фабрики і заводи всім бажачим.

² «Полное собрание законов» (далі — ПСЗ), № 22 418.

³ Крім купців, записаних в губернських і портових містах цих губерній.

⁴ «Материалы для статистики Российской империи», СПб, 1839, стор. 149—150.

⁵ А. Шафонский, Черниговского наместничества топографическое описание, К., 1851, стор. 187.

⁶ Там же, стор. 573; «Труды Полтавской ученой архивной комиссии», вып. II, Полтава, 1906, стор. 78.

⁷ Газ. «Полтавские губернские ведомости», 1851, № 4, часть неофициальная.

⁸ Державний архів Київської області (далі — ДАКО). ф. Канцелярії київського губернатора, спр. 564, арк. 174—202.

в закордонній торгівлі. Про одного з таких купців м. Чернігова Івана Єнька А. Шафонський писав, що «он отвозит через Польшу в город Бреслав юфту, мыло, воск, анис и решетиловские овчинки, а оттуда привозит шленских фабрик простые сукна да выписывает из австрийского города Граца косы, которые до волоского города Галаца приходят Дунаем, а оттуда в Малую Россию сухим, а иногда до Херсона и водным путем». Обороти його оптової торгівлі доходили до 200 тис. крб.¹

Найбагатшими купцями м. Ромен в кінці XVIII ст. були К. Петровський (Мукосій), В. Троянський (Мимря), В. Дерій, П. Терновець, Бурлай (Кислий), І. Маченко, В. Андрусяченко, С. Пушкар, М. Овсієнко². Серед кийвських купців великими капіталами виділялися Семен і Григорій Балабухи, Юхим Митюк, Михайло Григоренко, Яків Гудим³.

За 1816—1859 рр. число купців збільшилось з 18,2 тис. до 104,4 тис. чол. Особливо швидко зростала кількість купців у губернських містах. Якраз ці купці, становлячи часто найбільшу групу, визначали характер міської торгівлі всієї губернії.

Дуже швидко зростало число купців в Одесі. Якщо в 1797 р. тут було тільки 134 купці, то в 1857 р. їх налічувалось уже 5676⁴.

Одночасно з ростом числа купців збільшувались суми їх капіталів. Так, у Подільській губернії за час з 1808 р. до 1825 р. купецький капітал зріс з 2 006 800 крб. до 4320 тис. крб.⁵ У Харкові в 1851 р. він досягав 1 192 500 крб.⁶ На 1861 р. в містах України було оголошено купецьких капіталів першої гільдії 179, другої — 508 і третьої — 8492. Крім того, в містах материкової частини Таврійської губернії було оголошено капіталів по першій гільдії 13, по другій — 5 і по третій — 423.

Напередодні реформи 1861 р., як і раніше, купецтво України за своїм національним складом було неоднорідним. До його складу входили українці, росіяни, євреї, вірмени, вихідці з інших національностей Росії, а також іноземці. Українським купцям, як і купцям не українцям, належали великі капітали. Зокрема можна назвати таких великих купців, а згодом і промисловців, як Яхненки і Смиренко. В 40-х роках XIX ст. капітал їх становив понад 1 млн. крб. В цей час їм належали три цукрові заводи, а четвертий перебував у їх оренді. Глухівський купець Терещенко в 50-х роках тримав половину хлібної торгівлі м. Глухова—тодішнього найбільшого центра хлібної торгівлі на Лівобережній Україні. Великий капітал мав сумський, а згодом харківський купець Харитоненко. Він орендував цукрові заводи, а з часом став власником великих промислових підприємств.

Всі ці факти ще раз спростовують твердження буржуазно-націоналістичної історіографії про відсутність українських купців, про «безподільне панування на Україні інонаціонального капіталу». До цього слід додати, що українські купці вели торгові операції не тільки на Україні, а й в Росії та за кордоном. Зокрема вони часто торгували в таких російських містах, як Петербург, Москва, Смоленськ, Брянськ, Курськ, Тула, Калуга, Оренбург та ін.

¹ А. Шафонский, назв. праця, стор. 293—294.

² И. Курилов, Роменская старина, Ромны, 1898, стор. 68.

³ ДАКО, ф. Канцелярії кийвського губернатора, спр. 5⁴, арк. 174.

⁴ С. Бернштейн, Одесса, 1881, стор. 26; «Одесса (1794—1894)», Одесса, 1895, стор. 188.

⁵ Державний архів Хмельницької області (далі—ДАХМО), ф. Подільського губернського правління, спр. 578, арк. 1; спр. 1529, арк. 516.

⁶ «Журнал министерства внутренних дел», 1857, № 2, отд. III, стор. 10.

Серйозними конкурентами купців у торгівлі були міщани та селяни. Намагаючись зберегти за собою монополію, купці уперто домагались перед урядом заборони підприємцям, міщанам і селянам вести торгівлю. Становлення нового, капіталістичного способу виробництва йшло шляхом боротьби проти пануючої феодально-кріпосницької системи господарства і монополії гільдійського купецтва.

Права міщан займатись торгівлею почали юридично оформлятися ще з кінця XVIII ст. У згадуваній вже «Доповнюючій постанові про влаштування гільдій» ці права були значно розширені. Міщани, ще брали торгові посвідчення, могли мати дві лавки, готелі, ресторації, кафе, трактири тощо. Їм дозволялось розвозити по ярмарках і сільських базарах всі товари, крім так званих колоніальних. Міщани могли брати підряди, відкупи, але не більше як на 4 тис. крб. За посвідчення вони повинні були платити, крім загальних міщанських податків, побори: в столицях 120 крб., в губернських, портових, прикордонних містах, де були митниці, — 80 крб., в губерніях, що користувались пільгами, — 60 крб., у повітових і позаштатних містах та містечках — 60 крб.

Серед торгуючих міщан були такі, що обсягом своєї торгівлі не поступалися купцям, і такі, що ледве зводили кінці з кінцями, маючи мізерні суми капіталу або торгуючи на позичені гроші. Звичайно, перших було небагато. Наприклад, у м. Проскурові в 1808 р. тих міщан, що торгували в лавках з прикажчиками, було всього 5, торговців дрібними товарами — 48 і тих, які торгували без лавок і займались промислами, — 334 особи¹.

Про соціальну диференціацію торгуючих міщан на Лівобережній Україні можуть свідчити дані м. Лохвиці, Полтавської губернії. Тут у 1823 р. було 34 торгуючих міщанина, з яких 5 торгували на гроші, взяті в борг (від 50 до 250 крб.), 4 мали частково свої (від 40 до 400 крб.), а частково позичені гроші, у 7 торговців «капітал» не досягав навіть 100 крб., в 11 капітал обмежувався 100—700 крб. і тільки 7 торгуючих міщан мали власний капітал понад 1 тис. крб. За соціальним походженням з них було 23 власне міщан, 5 козаків, 1 купець, 1 лікарський учень, 1 відставний унтер-офіцер, дружина губернського секретаря, дворянка-вдова, дякова дочка².

Незважаючи на те, що торгуючі міщани мали невеликі суми капіталу, вони відігравали значну роль в ліквідації монополії гільдійських купців. Дрібні торговці в тодішніх умовах стояли ближче до масового споживача, що мав обмежені купівельні можливості.

Поряд з торгуючими міщанами і купцями широку торгівлю в містах розгортали торгуючі селяни. Це була селянська заможна верхівка, більшість якої за своїм соціальним становищем нічим не відрізнялась від купців.

Успішний розвиток товарного виробництва і торгівлі неминуче віз до розширення кола торговців. Царський уряд видав цілий ряд указів, які юридично оформляли права торгуючих селян. Якщо указ 1778 р. забороняв селянам вести торгівлю в містах і селах, що знаходились від міст ближче ніж за 5 верст, то указ 1799 р. дозволив їм таку торгівлю. При цьому вони зобов'язані були взяти посвідчення першого, другого чи третього розряду, сплативши в міську казну від 25 до 100 крб. акцизу.

В наступні роки права торгуючих селян підтверджувались і розши-

¹ ДАХМО, ф. Подільського губернського правління, спр. 519, арк. 17.

² Центральний державний історичний архів СРСР у Ленінграді, ф. Департаменту мануфактур і торгівлі, оп. 4, спр. 226, арк. 36—40.

рювались. Згідно з указом від 9 квітня 1804 р. селянам надавалось право вести роздрібну торгівлю в рядах і лавках. Взятє ними посвідчення першого розряду давало право вести торгівлю вітчизняними та іноземними товарами, а також продавати цукор, чай і кофе. Посвідчення другого і третього розрядів частково обмежували право торгівлі щодо асортименту товарів. В указі обумовлювалось, що торгуючі селяни не могли мати в своїх лавках більше двох робітників¹.

Царським указом від 14 листопада 1824 р. усувався цілий ряд обмежень щодо торгівлі селян, але вони повинні були брати спеціальні посвідчення, за що платили велику суму грошей: за посвідчення першого розряду — 2600 крб., другого — 1100, третього — 400 крб., четвертого — 150 крб., п'ятого — 40 крб. і шостого — 25 крб. Перші три розряди давали торгуючим селянам права купців відповідних гільдій, але без особистих переваг і без всіх тих прав, що з них витікали². В 1827 р. в результаті постійних протестів уряд змушений був скасувати посвідчення 5-го і 6-го розрядів, що обкладали найдрібнішу торгівлю селян, а також знизити плату на посвідчення перших чотирьох розрядів, зрівнявши її з гільдійською. Проте і після цього плата за право торгівлі для селян була високою.

Користуючись наданими царським урядом правами, заможні селяни відкривали в містах лавки, влаштовували харчевні, шинки та інші подібного типу торгові заклади. В 1857 р., наприклад, в м. Ніжині селяни взяли 294 білети, з яких 9 були перших двох розрядів і 285 — третього розряду³. Із 16 трактирних закладів м. Одеси, про які є відомості за 1860 р., 7 знаходились у міщан і 3 у селян. У м. Миколаєві цього ж року було 14 харчевень, з яких 3 належали міщанам, 6 — державним селянам і одна — поміщицькому селянину, кріпаку князя Голіцина — Олексі Федорову⁴.

Вгляднення поміщицьких господарств у товарно-грошові відносини і розклад дворянства як класу обумовили появу в міській постійній торгівлі дворян-купців. До початку XIX ст. царський уряд забороняв дворянам записуватись у гільдії, вважаючи, що заняття торгівлею ганьбить честь «благородного стану». Наявність великої кількості дворян, що, незважаючи на заборону, вели торгівлю, їх постійні домагання дозволу на запис у купецькі гільдії увінчались у 1807 р. успіхом. Царський маніфест від 1 січня 1807 р. дозволив дворянам записуватись в перші дві гільдії. В 1827 р. вони одержали право записуватись в третю гільдію. Майже в усіх значніших містах серед купців зустрічались дворяни, які володіли в містах лавками і вели постійну торгівлю. На 1851 р. серед купців України було 120 дворян, з яких понад 100 входили до третьої гільдії⁵.

Таким чином, постійна торгівля в містах перебувала в руках купців, що становили панівну групу серед всіх торговців, торгуючих міщан і селян, а також частково дворян. Зростання постійної торгівлі в містах сприяло, як уже відзначалось, збільшення міського неземлеробського населення, яке постійно потребувало продуктів харчування та промислових виробів. Ярмарки і торги, відбуваючись періодично, не могли повністю задовольнити міське населення. Робітні люди, одержуючи невелику заробітну плату, не мали такої суми грошей, щоб забез-

¹ ПСЗ, № 21 244.

² ПСЗ, № 30 115.

³ ДАЧО, ф. Чернігівського губернського статистичного комітету, спр. 3, арк. 28, 65.

⁴ ДАОО, ф. Канцелярії новоросійського і бессарабського генерал-губернатора, оп. 197, спр. 611, 1859—1860, арк. 97—110.

⁵ П. Келлен, Девятая ревизия, СПб, 1857, стор. 182—185.

печити себе найнеобхіднішим з ярмарків чи торгів на тривалий час. Багато продуктів харчування — свіже м'ясо, свіжа риба, масло тощо — при тодішніх засобах зберігання швидко псувались, а тому їх купували для щоденного споживання, не створюючи запасів. Потреба в постійній торгівлі обумовлювалась і тим, що в умовах розвитку товарного виробництва нагромаджувалась така кількість продовольчих і промислових товарів, яка не могла бути реалізована на періодичних ярмарках і торгах.

Постійна торгівля в містах здійснювалась через лавки, магазини, різні ятки, балагани, рундуки тощо. Наявність тієї чи іншої кількості торгових закладів у місті була зовнішнім показником ступеня його економічного розвитку, значення цього міста як торгового центра.

На кінець XVIII ст. в містах України була значна кількість різноманітних торгових закладів. За підрахунками І. Г. Шульги, в містах та містечках Полтавщини і Чернігівщини у 80-х роках XVIII ст. знаходилось 2120 лавок, не рахуючи шинків та закладів, з яких тільки під час ярмарків і базарів продавались товари. З цього числа у 18 повітових містах налічувалось 1547 лавок і у 15 містечках — 573¹. У 1783 р., за даними А. Шафонського, у м. Ромнах знаходилось 346 лавок і амбарів, у м. Лохвиці — 132 лавки, у м. Березному — 153 лавки, у м. Чернігові — 68 лавок².

Соціально-економічний розвиток міст України в першій половині XIX ст. викликав зростання міської постійної торгівлі, що проявилось у збільшенні кількості торгових закладів. Так, якщо в 1825 р. в містах України налічувалось 3662 лавки³, то в 1833 р. їх було вже 8237, у 1847 р. — 10 131, а в 1861 р. — 15 089⁴. Отже, число лавок протягом 1825—1861 рр. збільшилось у чотири рази. Зокрема, кількість лавок зросла в Житомирі з 97 до 698, в Кам'янець-Подільському — з 162 до 305, у Полтаві — з 93 до 130, у Харкові — з 540 до 678, в Катеринославі — з 140 до 200, в Херсоні — з 125 до 285. Якщо в Одесі в 1797 р. було 542 лавки, то в 1852 р. їх стало вже 1619⁵. У Києві і Чернігові помітне було деяке скорочення числа лавок. Напевно, це обумовлювалось концентрацією тут торгівлі у великих лавках і магазинах.

Збільшення числа торгових закладів у першу половину XIX ст. було характерним не тільки для великих міст, а й для дрібних та містечок. У деяких невеликих містах кількість лавок виросла у багато разів. Наприклад, у м. Богодухові з 1825 р. по 1861 р. число лавок збільшилося з 3 до 32, у м. Борзні — з 2 до 58, в м. Зінкові — з 2 до 43, в м. Сквирі — з 2 до 183⁶, у Сосниці — з 3 до 32 лавок.

В лавках-крамницях продавались різноманітні промислові та сільськогосподарські товари. Причому значна частина торгових закладів спеціалізувалась на продажу одного чи кількох товарів. У м. Ніжині в

¹ І. Г. Шульга, Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Лівобережній Україні в другій половині XVIII ст., рукопис кандидатської дисертації, К., 1954, стор. 326.

² А. Шафонский, назв. праця, стор. 286, 380, 567—569, 571, 597.

³ Крім них в містах було ще 54 ринки з крамничними рядами.

⁴ Підрахунки зроблені за такими джерелами: «Статистическое изображение городов и посадов Российской империи по 1825 г.», «Обозрение состояния городов Российской империи в 1833 году», СПб, 1834; «Статистические таблицы о состоянии городов Российской империи», «Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861—62 гг.», ч. 1—2. В 1861 р., крім названої кількості лавок, в містах було ще 420 балаганів, ларків і рундуків.

⁵ «Одесса (1794—1894)», стор. 165; С. Бернштейн, Одесса, стор. 38.

⁶ Крім того, тут було 10 пересувних лавочок.

1782 р. було 216 лавок, з яких 58 продавали галантерейні та «красні» товари, 36 — дрібні товари, 30 — м'ясо, 25 — залізо та залізо-скоб'яні вироби, 25 — бакалійні товари, 18 — шкіру, 13 — сукно, 11 — рибу¹.

В 1837 р. в Одесі була така кількість спеціалізованих лавок: 158 бакалійних, 111 з «красними» товарами, 72 з «малоросійськими» товарами², 50 із залізними виробами, 45 м'ясних, 40 рибних, 23 посудних, 20 свічкових, 14 мебльових, 14 вугільних, 9 тютюнових, 5 взуттєвих і 282 лавки з дрібними товарами³.

У Києві постійна торгівля відбувалась в крамничних рядах, особливих магазинах при будинках, на рундуках, у тимчасових лавках або балаганах, які влаштовувались на ярмаркових площах і на пристанях. Крім того, на Подолі знаходився гостинний двір, у якому в 1845 р. було 52 лавки, в Печерській частині при Миколаївському монастирі були дерев'яні ряди з 40 лавками. Багато лавок, особливо в гостинному ряду, були, як відзначається в статистичному опису Київської губернії, світлі, просторі і гарно обставлені. Вони задовольняли потреби панівного класу. У Києві налічувалося 27 магазинів, з яких 6 торгували модними товарами, 5 — галантерейними, 4 — офіцерськими речами, 4 — залізними і мідними виробами, 3 — сукном, 2 — хрустальним і фарфоровим посудом, 3 — книгами. Деякі з цих магазинів ввели постійну ціну на товари і продаж в них відбувався без торгів⁴. Міська торгівля товарами широкого вжитку зосереджувалась в дерев'яних лавках, на торгових площах. У 1845 р. таких лавочок в Києві було 555, а також 246 столиків, або рундуків. У лавках такого розряду продавались продукти харчування, дерев'яні, залізні, матузяні та інші вироби, що вживались у господарстві міських та сільських жителів. У лавках і на рундуках в 1845 р. було продано товарів, за приблизними підрахунками, на 465 тис. крб.

Наведені дані свідчать про порівняно значну спеціалізацію лавок, які вели постійну торгівлю в місті.

Товари, які продавались у міських лавках, магазинах і ятках, купці діставали у місцевих фабрикантів, заводчиків, мануфактуристів, ремісників, селян, а також закуповували оптом на міських ярмарках. Деякі купці привозили товари з віддалених ярмарків чи навіть з-за кордону самі або перекуповували ці товари в інших купців. Київські купці, наприклад, купували товари у місцевих підприємців або оптом на бердичівському, харківському, роменському, лубенському і ніжинському ярмарках, а також виписували деякі товари безпосередньо з Москви і нижегородського ярмарку. Купці, які сполучали комерційні операції з промисловою діяльністю, продавали в лавках вироби власних підприємств.

Як відзначалось вище, постійну міську торгівлю вели купці, торгуючі міщани і селяни. Намагаючись привласнити весь торговий прибуток, купці домагалися і по суті користувалися в XVIII ст. монополією у веденні торгівлі. З кінця ж XVIII ст. цю монополію вони починають втрачати. Конкурентами їх виступають торгуючі міщани, селяни, а згодом і дворяни. Відстоюючи свою колишню монополію, купці скаржаться в урядові установи на те, що їх витісняють з торгівлі селяни, міщани і дворяни, домагаються заборони останнім брати участь у міській торгівлі. Так, в 1783 р. купці м. Ромен звернулися в магістрат з проханням, щоб той заборонив різночинцям, козакам і селянам торгувати в місті.

¹ А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. II, К., 1893, стор. 66.

² Переважно селянський одяг і взуття, а також предмети широкого вжитку.

³ ДАОО, ф. проф. М. М. Мурзакевича, спр. 4, арк. 94.

⁴ «Статистическое описание Киевской губернии», ч. I, стор. 369—370.

При цьому вони зобов'язувались мати в продажу все, що потребують жителі міста¹.

Чимало купецьких скарг на селян і дворян, які вели «недозволену їм торгівлю», поступало в Київський магістрат. Так, 14 березня 1813 р. сім київських купців подали в магістрат скаргу на те, що іногородні купці, міщани, селяни, а також дворяни, маючи свої лавки і балагани, ведуть в місті «недозволену торгівлю»². В 1817 р. в м. Києві було закрито сім лавок, які продавали «недозволені» товари³.

Для нагляду за веденням торгівлі в 1824 р. в столицях, губернських, портових і великих торгових містах були створені при міських думах торгові депутації, до складу яких входило 3—7 осіб, обраних гільдійськими купцями на 3 роки. Торгові депутати особливо ретельно сліdkували за тим, щоб торгівля велася згідно з узятими посвідченнями і відповідно до станової приналежності торгуючого.

Проте, незважаючи на наявність торгових депутацій, в містах продовжували торгувати різночинці і селяни без торгових посвідчень. 1 вересня 1830 р. торгові депутати м. Києва подали в магістрат рапорт, в якому повідомляли, що в місті часто ведуть торгівлю такі люди, які не мають торгових посвідчень. В доданій до цього рапорту відомості значаться порушниками три іноземці і шість селян⁴.

Царський уряд, виражаючи інтереси дворянства, не ставав на шлях заборони селянської торгівлі, бо дворяни, як відомо, одержували великі оброчні суми від торгуючих селян. До того ж останні своєю діяльністю підривали монополію гільдійських купців у продажу промислових і купівлі сільськогосподарських товарів. В цьому також були зацікавлені дворяни — покупці промислових і продавці сільськогосподарських товарів. Взагалі в умовах посиленого розвитку товарного виробництва, проникнення товарногрошових, капіталістичних відносин в економіку села царський уряд навіть при бажанні був би неспроможний заборонити селянську торгівлю — закономірний вияв розкладу феодально-кріпосницької системи господарства.

Втрачаючи монополію в торгівлі, купці намагалися забезпечити собі високий торговий прибуток шляхом різних махінацій, обдурювання продавців і покупців. Вони змовлялись між собою про ціни, обважували і обмірювали, продавали низькоякісні товари за високоякісні, порушували встановлену таксу на продовольчі товари тощо.

Про кричущі зловживання торговців яскраво розповідає «предписаніе» київського губернатора від 29 січня 1851 р., адресоване старшому поліцеймейстеру м. Києва. «З скарг, що дійшли до мене від жителів м. Києва, — констатував губернатор, — я дізнався, між іншим, що в числі зловживань у торгівлі по лавках сильно вкоринилось обважування. У великій частині лавок існує звичай, заснований на явному обдурюванні. Він полягає в такому: одна з шальок ваги тяжча другої на один лот, інколи на два. Вона повішена на гачку, а друга стоїть на прилавку. Коли перша шалька буде знята з гачка і коромисло стане горизонтально, то приладаний під шалькою, що висіла, чотирикутний брусок не дає їй опуститись до самого прилавку більше як на $\frac{1}{4}$ дюйма, друга ж шалька опускається до самого прилавка. Щождо ваги у торговок, які сидять під відкритим небом, то ступінь обважування тут ще більший. У них вага зви-

¹ Філіал Центрального державного історичного архіву УРСР (далі — ЦДІА УРСР) у Харкові, ф. Роменського міського магістрату, спр. 16, арк. 50.

² ЦДІА УРСР, ф. Київського міського магістрату, оп. 1, спр. 131, арк. 2—3, 43.

³ Там же, арк. 47.

⁴ Там же, оп. 2, спр. 1525, арк. 2—3.

чайно лежить під лавкою, і при продажу чого-небудь торговка бере те-реси просто за стрілку»¹.

Зловживання і здирства купців щодо покупців набрали в кінці XVIII — першій половині XIX ст. такого великого поширення, що це знайшло відображення в тогочасній художній літературі. Так, купців-обдурювачів різко картає Г. С. Сковорода у вірші «Всякому городу нрав і права». І. П. Котляревський в третій частині «Енеїди», описуючи подорож Енея в пекло, показує, яким мукам піддавали там купців, що обдурювали людей.

З метою забезпечити собі високий торговий прибуток, купці широко практикували продаж товарів у борг. При цьому вони всіляко обрахувували боржників, довільно збільшували суми боргу. Багато лавок мали своє коло покупців, що брали товари в борг. З «Книги боргової», яка належала лавці київського купця Г. Шелковського, відомо, що В. Кандиба за травень—серпень 1837 р. взяв у борг товарів (вина, цукру, баліка, кофе, сиру, лимонів) на 284 крб. 8 коп. Якийсь професор Київського університету за січень 1837 р. заборгував 296 крб. 20 коп. Лише по одній відомості за 1837 р. ця лавка продала різним покупцям у борг товарів на 4725 крб. 18 коп.² Продаючи в борг, купці мали змогу збувати ті товари, які псувались від тривалого лежання, одночасно одержуючи за них вищу ціну.

Крім лавок, значну роль у міській постійній торгівлі відігравали торгові заклади, що виготовляли на продаж різні страви. До них належали трактири, харчевні, ресторації, кофейні, чайні тощо. Протягом 1825—1861 рр. число цих закладів у містах України зросло з 224 до 808. Серед закладів, що виготовляли на продаж страви, чільне місце займали готелі, постоялі, заїзні і гостинні двори. На 1861 р. їх в містах України налічувалось 1532, в тому числі у Київській губернії — 208, Волинській — 316, Подільській — 210, Полтавській — 161, Чернігівській — 118, Харківській — 200, Катеринославській — 153 і Херсонській — 134.

Торгові заклади типу харчевень, будучи одними з місць збуту сільськогосподарських товарів, сприяли розвитку товарного виробництва. При цьому слід зауважити, що вони розподілялись на певні розряди, обслуговуючи ту чи іншу групу відвідувачів.

В умовах тяжкого соціального гніту і безпросвітної темряви трудящих мас великого поширення набула торгівля алкогольними напоями. У споюванні народних мас були зацікавлені і панівні класи, і царський уряд, і безпосередні продавці алкогольних напоїв — всі вони одержували від цього великі доходи.

Продаж горілки царський уряд перетворив у прибуткову для себе статтю, ввівши відкупну систему.

Купці, купивши на спеціально влаштованих місцевими органами влади торгах право продажу в тому чи іншому місті горілки, ставали монополними її продавцями. Великі прибутки, одержувані відкупщиками, приваблювали до горілчаних відкупів не тільки купців, а й дворян, заможних міщан, козаків і селян. Навколо відкупів часто виникав ажіотаж. Це, зокрема, видно з боротьби за горілчаний відкуп у містах Новгород-Сіверського намісництва в кінці XVIII ст. Так, у м. Погарі деякий час горілчаний відкуп тримала графиня Безбородько. В 1790 р. магістрат та дума вирішили взяти самі на відкуп продаж горілки в

¹ ДАКО, ф. Канцелярії київського губернатора, оп. 1, спр. 10 436, арк. 27.

² ЦДІА УРСР, ф. Київського міського магістрату, оп. 1, спр. 531, арк. 12, 13, 51—53.

місті, а повіреного графині навіть не допустили до торгів. Коли остання продовжувала самовільний продаж, магістрат конфіскував у неї дві бочки горілки¹. Гостра боротьба за відкупи відбувалася в м. Коропі. До 1794 р. відкуп тут держали купці та коропські козаки. Згодом його домоглися дворяни.

У Києві були здані на відкуп у 1791 р. 26 міських шинків, 34 — у приватних будинках, 15 колишніх казенних і 17 монастирських шинків. Контракт на продаж горілки підписали від імені міських жителів «імениті громадяни» С. Балабуха та І. Некрашевич, купці Г. Балабуха, М. Григоренко, І. Косачинський, П. Лакерда, Я. Іванченко, старшина управи чоботарської С. Беренок і старшина управи гончарської Л. Івашенко².

На час з 1811 по 1815 р. продаж горілки, вина, пива, меду і наливки у Києві взяли на відкуп місцеві купці І-ї гільдії П. Борщевський, П. Лакерда та І. Кисельов. Щорічно вони мали сплачувати 372 800 крб. податку. Ці ж купці тримали на відкупі продаж горілки, вина, пива, меду і наливки в м. Василькові, сплачуючи 17 200 крб. на рік³.

Відкупщики ретельно слідкували, щоб ніхто не привозив, не приніс і не продавав горілки в місті, крім них. За допомогою в цьому вони вдавались до поліції, місцевих урядовців, міських і навіть губернських органів царської влади. Так, в січні 1808 р. до київського губернатора П. Панкратьєва звернувся відкупщик м. Звенигородки, скаржачись на збитки, яких він зазнає в зв'язку з таємним провозом і проносом в місто горілки. Відкупщик просив губернатора наказати «пану городничому звенигородському, щоб вжив заходів до утримання всіх жителів звенигородських від підвозу і підносу в місто горілки, а також заборони, щоб в інші села не ходили пити її»⁴.

Прагнення до збагачення нерідко штовхало відкупщиків до шапталу, спрямованого проти поміщиків, що мали в селах, розташованих навколо міст, шинки. Вони посилали туди своїх людей, які купували в шинку горілку, проносили її в місто і «попадались». За таке «кормчество» поміщицькі шинки закривались, а прибуток відкупщика в зв'язку з цим зростав: у нього збільшувалась кількість відвідувачів.

Стурбовані за свої доходи, дворяни, такі ж жадібні до наживи, як і відкупщики, засипали урядові установи скаргами на відкупщиків. Дворяни Херсонської губернії, зібравшись у вересні 1832 р. на губернські вибори, прийняли спеціальну ухвалу про торгівлю горілкою. Зокрема в ній пропонувалось, щоб відповідальність «за кормчество» ніс не поміщик і його шинкар, а той, хто виніс горілку з шинку⁵. Цю ухвалу дворяни направили новоросійському генерал-губернатору з проханням підтримати її. Як і слід було чекати, останній повністю підтримав вимоги дворян. У листі до міністра внутрішніх справ він писав: «Через такі дії скупщиків поміщики позбавляються кращих і можна сказати єдиних в даній час доходів»⁶.

Проте ці непорозуміння між визискувачами не приводили до зменшення кількості шинків, що перебували в руках відкупщиків. Навпаки, з часом число таких шинків неухильно зростало. Лише протягом 1825—1847 рр. воно збільшилось з 2544 до 3004. Крім шинків, у містах знахо-

¹ «Записки Исторично-філологічного відділу УАН», кн. XI, 1927, стор. 244—246.

² ЦДІА УРСР, ф. Київського міського магістрату, оп. 2-а, спр. 18, арк. 6—12.

³ ДАКО, ф. Канцелярії київського губернатора, спр. 2403, арк. 30—31.

⁴ Там же, спр. 2018, арк. 1, 5.

⁵ ДАОО, ф. Канцелярії новоросійського і бессарабського генерал-губернатора, оп. 191, спр. 37, 1832—1833, арк. 2.

⁶ Там же, арк. 57.

дилось багато винних погребів. Лише в одному місті Одесі в 1837 р. їх налічувалось 282¹.

Відкупщики та їх шинкарі всіляко обдурювали покупців горілки. Це змушені були час від часу визнавати навіть царські урядовці та представники місцевих органів влади. У 1792 р. стряпчий Київського повіту повідомляв, що в шинках багатьох міст продаються низької якості горілка, пиво і мед, що горілка, зокрема, з поганим запахом і розведена. До того ж шинкарі обмірювали покупців². Київське губернське правління в своєму рішенні від 24 липня 1833 р. констатувало, що по Київському шинковому відкупу виявлено кричущі зловживання. Насамперед, вони виявилися в утисках покупців горілки розрахунком в курсі³ і обмірюванні, в тому, що проводився продаж тільки трипробної, а полугарної і пінної горілки зовсім не було, що трипробна горілка, яка йшла в продаж, мала меншу міцність від установленої, що було виявлено після перевірки, і, нарешті, деякі посидільці виявились без узаконених письмових видів⁴.

До усунення цих та подібних зловживань царські урядовці і органи влади на місцях не вживали рішучих заходів, а тому відкупщики і продавці-шинкарі продовжували грабувати споюваних ними людей. І це було їм особливо зручно робити в умовах монопольного продажу горілки, що мав місце в тогочасних містах.

Спеціалізовані і багатотоварні лавки, різні харчевні, ресторації, кофейні, чайні, трактири, готелі, заїзні, постоялі і гостинні двори, шинки, винні погреби, а також всі інші заклади, які в тій або іншій мірі проводили торгові операції, входили в систему внутрішньої торгівлі міста. Неухильно зростаючи в процесі розвитку товарного виробництва, оборот міської внутрішньої торгівлі України на час реформи 1861 р., за приблизними підрахунками, становив понад 125 млн. крб. Про великий обсяг міської внутрішньої торгівлі переконливо говорять, наприклад, такі факти. У 40-х роках XIX ст. купецькі лавки м. Києва продавали щорічно різного товару приблизно на 2,5 млн. крб. Крім того, торгівля залізом і залізними виробами становила 1202 тис. крб.⁵ Напередодні Кримської війни 1853—1856 рр. у Катеринославській губернії міська внутрішня торгівля досягала 10 866 тис. крб., з яких 1748 тис. крб. припадало на м. Катеринослав⁶.

Як свідчать наведені вище дані, в названий період у багатьох містах України відбувались значні соціально-економічні зміни: зростало далі ремесло, розвивалась капіталістична мануфактурна і фабрично-заводська промисловість, швидко збільшувалась кількість міського населення, зокрема не зв'язаного з землеробством. Всі ці соціально-економічні зміни в містах обумовлювали дальший розвиток товарного виробництва на Україні, зростання міської постійної торгівлі, яка зосереджувалась в руках купців, торгуючих міщан, селян і частково дворян. Серед купців, які вели широкі торговельні операції на Україні, чільне місце посідали місцеві українські купці. Постійна торгівля в містах зо-

¹ ДАОО, ф. проф. М. М. Мурзакевича, спр. 4, арк. 94.

² ЦДІА УРСР, ф. Київського міського магістрату, оп. 2-а, спр. 18, арк. 14.

³ В той час гроші в Росії мали асигнаційний і срібний курси, між якими в окремі роки і місяці була велика різниця. Цим і користувались шинкарі, розраховуючись з покупцями горілки.

⁴ ЦДІА УРСР, ф. Канцелярії київського генерал-губернатора, Господарська частина, оп. 64, спр. 89, арк. 64.

⁵ «Военно-статистическое обозрение Российской империи, Киевская губерния», т. X, ч. 1, СПб, 1848, стор. 161.

⁶ «Журнал министерства внутренних дел», 1857, № 3, отд. III, стор. 7.

середжувалась в лавках, магазинах, ятках, на рундуках, а також в закладах, що виготовляли на продаж страви та продавали різні напої. За період, що вивчається, ці заклади зростали кількісно, збільшували свій торговий оборот. Поповнення товарів у торгових закладах відбувалось різними шляхами: власники скуповували їх у безпосередніх виробників чи підприємців і поміщиків на місці або на ярмарках і торгах, перекупували в інших купців, привозили з-за кордону, виробляли на власних промислових підприємствах, сполучаючи торгівлю з підприємництвом.

Поширення постійної торгівлі в містах було одним із проявів поглиблення суспільного поділу праці на Україні і розвитку товарного виробництва в надрах феодально-кріпосницької системи, в умовах змінення прогресивного на той час капіталістичного укладу. Неухильно розвиваючись, міська постійна торгівля сприяла зміцненню економічних зв'язків як між окремими господарськими районами України, так і між Україною і Центральною Росією, прискорювала разом з іншими факторами розклад і кризу феодально-кріпосницької системи господарства.

ДО ПИТАННЯ ПРО ВИНИКНЕННЯ МІСТА КИЄВА

Київ—«матір городів руських»—є одним з найстаріших міст середньовічної Європи. В числі тих великих міст, які середньовіччя не одержало у спадщину від античної цивілізації, а створювало само, Київ, мабуть, є найстарішим. Дослідники давно вже ставили питання про висвітлення часу виникнення древнього Києва, однак протягом тривалого часу ця проблема залишалася нерозв'язаною. Тільки радянські учені, озброєні теорією марксизму-ленінізму, вирішили це питання. На основі глибокого аналізу різноманітних джерел і ретельного вивчення пам'яток матеріальної культури вони доводять, що Київ як місто виник приблизно 1400 років тому.

Проблему походження Києва не можна розглядати окремо від загальної проблеми походження міст (зокрема древньоруських) як історичного явища.

Внаслідок археологічних досліджень встановлено, що територія сучасного Києва була залюднена ще в добу пізнього палеоліту. Славетна Кирилівська стоянка, досліджена В. В. Хвойкою в кінці XIX ст., а також сліди палеолітичної стоянки, виявлені у Протасовому ярі поблизу Байкового кладовища, свідчать, що на території Києва людина з'явилася щонайменше 15—20 тис. років тому¹. Починаючи від доби палеоліту, всі історичні епохи так чи інакше залишили свої сліди на території Києва. Свідченням цього є пам'ятки епохи неоліту, відкриті на так званих Кирилівських висотах, на Микільській слобідці, на Пріорці, Оболоні, Лисій Горі²; поселення трипільської культури на Сирці, на Андріївській, або Старокиївській, горі, на тих же Кирилівських висотах³; поселення доби бронзи, виявлені на горі Киселівці, на лівому березі Дніпра проти Києва⁴ і т. д.

Отже, якщо виходити з цієї засади, що історія міста є історією залюднення його території, то початок історичного шляху Києва довелось б починати від доби палеоліту. Проте така постановка питання була б

¹ В. В. Хвойка, Каменный век Среднего Приднепровья, «Труды XI Археологического съезда» (далі—АС), т. I, М., 1901, стор. 736—754; П. И. Борисковский, Палеолит Украины, «Материалы и исследования по археологии СССР» (далі—МИА СССР), № 40, М.—Л., 1953, стор. 153—160.

² Н. Ф. Беляшевский, Следы пребывания первобытного человека на берегах Днепра вблизи Киева, «Труды VIII АС», т. III, М., 1897, стор. 20—25; Д. Я. Телегин, Неолитичні пам'ятки Києва та його околиць, журн. «Вісник АН УРСР», 1956, № 3, стор. 42—46; В. М. Даниленко, Дослідження неолітичних пам'яток в районі Києва в 1949 р., «Археологічні пам'ятки УРСР» (далі—АП УРСР), т. VI, К., 1956, стор. 172—175.

³ В. В. Хвойка, назв. праця, стор. 153—160; Т. С. Пассек, Периодизация трипольских поселений, МИА СССР, № 10, М.—Л., 1949, стор. 181—189; О. Г. Шапошников, Пам'ятки неоліту та трипільської культури в районі Києва, «Археологія», т. VIII, К., 1953, стор. 138—147.

⁴ «Розкопки в Києві на горі Киселівці», «Археологія», т. I, К., 1947, стор. 149.

невірно: всі названі вище поселення до історії Києва, як міста, прямого відношення ще не мають.

Міста виникли в результаті суспільного поділу праці—відокремлення ремесла від сільського господарства, з одного боку, і виникнення та розвитку політичних інститутів—з другого. Міста— породження класового суспільства, і процес їх виникнення відбувався паралельно і у взаємозв'язку з процесом переходу суспільства від первісно-общинного ладу до класового устрою. Все це досить чітко викладено в творах К. Маркса і Ф. Енгельса¹.

Першою і основною умовою виникнення міст є поява спеціалістів-ремесників, які займаються виключно, або принаймні в основному, якоюсь однією галуззю ремісничого виробництва,—ковалів, гончарів, ювелірів і т. д. Продукція їхньої праці призначалася вже на задоволення потреб не тільки самих виробників або членів їх родин і общини, а значною мірою на продаж. Звідси починається товарне виробництво, розраховане на ринок². Це—безпосередня передумова процесу утворення міст як ремісничо-торговельних центрів. Суть його становить територіальний поділ праці, тобто поділ праці не поміж окремими виробниками, а поміж поселеннями. Відбувається поступова концентрація ремісничого і торговельного населення в певних місцях (там, де для цього існують найбільш сприятливі умови). В результаті такі поселення починають поступово перетворюватись у ремісничо-торговельні (а далі, з виникненням держави з її найхарактернішою рисою—територіальним поділом населення, і в адміністративні) центри, тобто міста.

Саме таким був шлях утворення древньоруських міст, в тому числі й найдавнішого і найбільшого серед них—Києва.

Відокремлення ремесла від сільського господарства починається тут біля рубежу н. е. На початку н. е. можемо говорити про наявність тут принаймні трьох галузей ремісничого виробництва: добування і обробки заліза, гончарства, ювелірного ремесла³.

Залізобробна справа є найдавнішою галуззю ремесла, яка першою відокремлюється від сільського господарства. Для цього є принаймні дві причини: по-перше, поклади залізної руди є далеко не всюди, а по-друге, залізобробне виробництво вимагає від виробника наявності певних навичок і необхідного й досить складного оснащення. Ще в кінці I тис. до н. е. в деяких районах Східної Європи існували значні центри по видобуванню і обробці заліза⁴.

Починаючи від II ст. н. е. у древніх слов'ян в самостійну галузь виробництва виділяється гончарне ремесло. Свідченням цього є поширення саме в цей час гончарного посуду, зробленого на гончарному крузі, який є посудом масового ремісничого виробництва, розрахованого на продаж⁵. Залишки древньослов'янських гончарних майстерень першої

¹ Див. К. Маркс и Ф. Энгельс, *Немецкая идеология*, Соч., т. IV, стор. 12—15; 40—41.

² Ф. Енгельс, *Походження сім'ї, приватної власності і держави*, К., 1948, стор. 127.

³ А. Т. Брайчевская, *Отделение ремесла от земледелия и развитие торговли в раннеантомском обществе*, «Краткие сообщения Института археологии АН УССР» (далі—КСИА АН УССР), вип. 3, К., 1954, стор. 99—101.

⁴ Б. Н. Граков, *Каменское городище на Днепре*, МИА СССР, № 36, М., 1954; М. Ю. Брайчевський, *До історії обробки заліза населенням Східної Європи в кінці I тис. до н. е.*, «Нариси з історії техніки», вип. 2, К., 1955.

⁵ Б. А. Рыбаков, *Ремесло древней Руси*, М., 1948, стор. 44.

половини I тис. н. е. відомі в багатьох місцях¹. Як показують розкопки, продуктивність цих майстерень становила по кілька сот посудин за один виробничий цикл; ясно, що це було масове виробництво, розраховане на широкий збут.

Третьюю найдавнішою галуззю виробництва була ювелірна справа, яка у східних слов'ян Середньої Наддніпрянщини досягла особливо блискучого розвитку в середині I тис. н. е.²

Таким чином, передумови для утворення міст у Середній Наддніпрянщині виникають приблизно на початку нової ери. Що ж становила собою в цей час територія майбутнього Києва?

Археологічними дослідженнями встановлено, що на території, яка пізніше увійшла до складу міста, близько рубежу н. е. та в перших століттях існувало кілька поселень.

Одне з таких поселень було відкрито на Старокиївській горі (зараз — садиба Історичного музею). Тут були розкопані залишки зарубинецької культури, датованої II ст. до н. е.—II ст. н. е.³ У 1938 р. на цьому місці було відкрито житло напівземлянкового типу з глиняною піччю, яке містило в собі кераміку зарубинецького типу. Спочатку воно було віднесено до VIII—IX ст. н. е.⁴, а пізніше час його існування визначено близько рубежу н. е.⁵

На Старокиївській горі знаходилося й кладовище, зв'язане з цим поселенням. В 1937 р. на території садиби Історичного музею були розкопані два поховання з тілопокладенням, при яких були знайдені речі, характерні для III—V ст. н. е.: гончарна сіроглиняна посудина, типова для черняхівської культури, кістяний гребінець, бронзова фібула, перстеньки, намистини⁶.

Слід відзначити також низку випадкових знахідок, які підтверджують наявність на Старокиївській горі поселення початку н. е. і доповнюють його археологічну характеристику. Це — дуже цікава бронзова бляшка, очевидно, римського виробництва, з зображенням голови Іоргони, знайдена також на території садиби Історичного музею⁷, дві знахідки римських монет II ст. н. е. (імператорів Адріана і Фаустіни)⁸, а також римська каменя з зображенням Венери і двох купідонів, знайдена, правда, у більш віддаленому від поселення районі (на території Со-

¹ Див. К. H a d a c z e k, Z badań, archeologicznych w dorzeczu Bugu. Grabarka Niestuchowska, Teka konserwatorska, R. II, Lwów, 1890; Grabarka Niestuchowska, Teka konserwatorska, R. III, Lwów, 1903; Я. В. Я р о ц к и й, Некоторые памятники древности близ с. Лепесовка, Кременецкого уезда, «Известия археологической комиссии» (далі — ИАК), вып. 29, СПб, 1908, стор. 54—64; А. Т. Б р а й ч е в с ь к а, Найдавніші гончарські горни на східнослов'янських землях, «Нариси з історії техніки», вип. 3, К., 1956, стор. 146—147.

² Див. Б. А. Р ы б а к о в, Древние русы, «Советская археология» (далі — СА), т. XVII, М., 1953, стор. 50—97; А. Т. Б р а й ч е в с к а я, К вопросу о ремесле культуры полей погребений, КСИА АН УССР, вып. 2, К., 1953, стор. 21—22; М. Ю. Б р а й ч е в с ь к и й, Пастирське городище, «Вісник АН УРСР», 1952, № 10, стор. 72—73.

³ В. В. Х в о й к а, Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культуры в доисторические времена, К., 1913, стор. 65; І. М. С а м о й л о в с ь к и й, Пам'ятки культури полів поховань в Києві, «Археологія», т. VII, К., 1952, стор. 153—154.

⁴ М. К. К а р г е р, К вопросу о Киеве в VIII—IX вв., КС ИИМК, вып. VI, М.—Л., 1940, стор. 61—66.

⁵ М. К. К а р г е р, Археологические исследования древнего Киева, К., 1950, стор. 97—99. Останнім часом М. К. К а р г е р знову схильний повернутися до попереднього визначення, а саме: друга половина I тис. н. е. (див. М. К. К а р г е р, Древний Киев, т. I, М.—Л., 1958, стор. 104—105).

⁶ Там же, стор. 83—86.

⁷ М. К. К а р г е р, К вопросу о древнейшей истории Киева, СА, т. X, М.—Л., 1948, стор. 250; його ж, Древний Киев, стор. 85.

⁸ В. Г. Л я с к о р о н с к и й, Римская монета в Южной Руси и сопредельных странах как исторический источник (рукопис в КДУ).

фійського заповідника) ¹. Можливо, з поселенням на Старокиївській горі зв'язані уламок фібули з ввіймчастою емаллю, який походить з розкопок В. В. Хвойки в Києві ², та велика, багато орнаментована фібула V ст. н. е., знайдена у Верхньому місті під час прокладання каналізації ³.

Другим поселенням перших століть н. е. на території древнього Києва було поселення на горі Киселівці. Ця гора підіймається над Подолом поміж Глибочицькою долиною і Кожум'яцьким яром, що відділяє її від поселення на Старокиївській горі. Археологічні розкопки, проведені на Киселівці в 1940—1941 рр., відкрили ряд культурних нашарувань, які охоплюють період від епохи бронзи аж до найновіших часів ⁴. Тут було виявлено великий шар зарубинецької культури, яка характеризується типовою чорнолискованою, зробленою від руки керамікою, гоцкарну сіроглиняну кераміку, характерну для черняхівської культури, яка замінила у Середній Наддніпрянщині зарубинецьку й існувала протягом II—VII ст. н. е. ⁵ На Киселівці також були знайдені римські монети. Одна з них—це дуже рідкий для Східної Європи мідний ас республіканського часу ⁶. Він був карбований при консулі Спурії Афанії в 200 р. до н. е. Крім того, тут знайдено римські монети імператорського часу ⁷.

Велика кількість знахідок, що відносяться до перших століть н. е., була виявлена на Подолі. На жаль, тут майже не провадилися планомірні археологічні розкопки, але випадкові знахідки, які траплялися під час будівельних робіт, прокладання підземних комунікацій і т. д., виявляються досить виразними і багатозначними. Зокрема, тут знайдено чимало римських монет—як окремими знахідками, так і цілими кладами.

Видатною знахідкою, наприклад, був відомий Оболенський клад, знайдений на вул. Оболенській в садибі Магурина в 1876 р. ⁸ Понад 200 монет з цього кладу розійшлося по руках і пізніше вдалося зібрати лише 59 екземплярів. Це були мідні монети III—IV ст. н. е. центрального римського карбування та вибиті в Антіохії Пісідійській (Мала Азія). Римські монети належали імператорам першої половини IV ст.—Максимиану Даї, Костянтину I, Констанцію II та Прокопу. Антіохійські монети були карбовані в середині III ст. при імператорах Філіппі Арабі, Траяні Деції, Волюзіані Галлі та Галлієні. Другий великий клад римських монет був знайдений в 1887 р. в іншому районі Подолу (поблизу сучасної лікарні ім. Павлова). Він складався з 350 денаріїв I—II ст. н. е. (імператорів Веспасіана, Доміціана, Траяна, Адріана, Сабіни, Антоніна, Пія, Фаустини Старшої, Марка Аврелія, Люцілли, Коммода) ⁹.

¹ М. К. Каргер, Древний Киев, стор. 79—80.

² Там же, стор. 81—82.

³ И. Хойновский, Археологические сведения о предках славян и Руси, К., 1896, стор. 56.

⁴ «Розкопи в Києві на горі Киселівці», стор. 141—151

⁵ Там же, стор. 148.

⁶ Знаходиться в ІА АН УРСР.

⁷ В. Г. Ляскоронський, Римські монети, які знайдено на території Києва, «Український музей», зб. I, К., 1927, стор. 31.

⁸ В. Б. Антонович, Описание Киевского клада, содержащего римские монеты, «Древности», т. VII, М., 1878, стор. 241—244; його ж, Описание монет и медалей, хранящихся в нумизматическом музее университета св. Владимира, вып. I, К., 1896, стор. 252—256; В. Е. Данилевич, Монетные клады, принадлежащие мюнц-кабинету университета святого Владимира, вып. I, К., 1892, стор. 14—17; Н. Ф. Беляшевский, Монетные клады Киевской губернии, К., 1889, стор. 26—34; М. Ю. Брайчевский, О происхождении Оболенского клада, КС ИИМК, вып. 66, М., 1956, стор. 59—63.

⁹ В. Г. Ляскоронський, Римські монети, які знайдено..., стор. 29—30.

Окремими знахідками римські монети траплялися на Подолі в різний час. В. Г. Ляскоронський відзначав, що йому дуже часто доводилося бачити в привагних руках римські монети часів Костянтина Великого і його нащадків, а також і більш ранні¹. Те ж саме повідомляв і Н. Леопардов².

Поблизу Введенської церкви на Подолі було знайдено золоту східноримську монету імператриці Євдоксії (V ст. н. е.)³. На території Кожум'яцького яру (вул. Воздвиженська) ще в 90-і роки XIX ст. було знайдено мідну тетрадрахму імператриці Корнелії Салоніни (середина III ст. н. е.), карбовану в м. Александрії. Поблизу колишнього Глибочицького ручая (так звана Канавка) під час земляних робіт було знайдено римську монету Костянтина I (IV ст. н. е.). В 1893 р. десь на Подолі, також під час земляних робіт, була знайдена римська монета імператора Філіппа Араба (середина III ст. н. е.)⁴ і т. д. Останній випадок знахідки римської монети на Подолі мав місце в 1947 р. Була знайдена монета Волюзіана (III ст. н. е.), яка передана М. К. Каргеру⁵.

Всі ці знахідки, звичайно, не могли мати випадкового характеру. Відомо, що римські монети трапляються на місцях древніх поселень, мешканці яких використовували ці монети, головним чином, для потреб торгівлі. Отже, знахідки римських монет на Подолі в Києві є свідченням наявності тут поселень перших століть н. е., тим більше, що не тільки римські монети трапляються в цьому районі древнього Києва. Так, в 1890 р. разом з римською срібною монетою на Подолі було знайдено бронзову орнаментовану посудину⁶. В іншому місці на Подолі було знайдено амфору⁷ і т. д.

Слід відзначити також неодноразові знахідки римських монет на території поблизу сучасної Львівської площі — в районі так званого Кудрявці, де в часи Київської Русі знаходився Копир'їв Кінець.

В 70-і роки XVIII ст. в цьому районі був знайдений великий клад римських монет — один з найбільших у Східній Європі. Крім звичайних денаріїв, тут було декілька великих монет — медальйонів. Монети цієї знахідки належали до часів імператорів Адріана, Антоніна Пія та Марка Аврелія (II ст. н. е.)⁸. Проте цей скарб не був єдиною знахідкою в цьому районі. В 1876 р. тут, біля Львівської площі, знайдено три римські монети⁹. Кілька років тому в цьому ж районі були знайдені три бронзові монети IV ст. н. е. (імператорів Констанція II, Юлії Мамеї та Феодосія Великого)¹⁰. Очевидно, на Кудрявці існувало ще одне поселення перших століть н. е.

В районі Старого міста слід відзначити ще такі знахідки римських монет. В районі Володимирської гірки (територія так званого Города

¹ В. Г. Ляскоронський, Римські монети, які знайдено..., стор. 30.

² Н. Леопардов, Сборник снимков с предметов древности, находящихся в Киеве в частных руках, серия 2, вып. I, К., 1883, стор. 17.

³ В. Б. Антонович, Археологическая карта Киевской губернии, М., 1895, стор. 32.

⁴ Про ці випадки див. В. Г. Ляскоронський, Римські монети, які знайдено..., стор. 30.

⁵ М. К. Каргер, Древний Киев, стор. 79.

⁶ «Отчет Археологической комиссии за 1890 г.» (далі—ОАК), СПб, 1892, стор. 119—120, 138—139.

⁷ Зберігається в Київському історичному музеї.

⁸ В. Г. Ляскоронський, Римські монети, які знайдено..., стор. 31—33.

⁹ «Каталог предметов, выставленных на Археологической выставке во время Археологического съезда в Вильне в 1893 г.», Приложение, стор. 25.

¹⁰ Бачив у В. Д. Дяденка, який їх знайшов.

Святополка) знайдено монету імператора Александра Севера (III ст. н. е.)¹.

В районі сучасної вул. Свердлова в 1915 р. знайдено клад римських монет, з числа яких збереглася тільки одна монета імператора Констанція II (IV ст. н. е.). В тому ж році поблизу Золотих воріт була знайдена дуже стерта мідна римська монета кінця IV або початку V ст.² Треба гадати, що ці знахідки в свою чергу так чи інакше пов'язані з поселеннями (можливо тим, що було розташоване на Старокиївській горі).

Відзначені, так би мовити, «протокиївські» поселення початку н. е., а саме: поселення на Старокиївській горі, на Киселівці, на Подолі та на Кудрявці,— не були ізольованими. Навпаки, вони були оточені іншими поселеннями, з якими, треба гадати, підтримували безпосередні зв'язки. Зокрема залишки поселення зарубинецької культури виявлено в районі Печерська — на території майбутнього с. Берестова³. Друге поселення повинно було існувати в районі Корчуватого, де відкрито і досліджено відомий Корчуватський могильник зарубинецької культури⁴. Укріплене поселення цієї ж культури знаходилося в Пирогові⁵ і т. д.

Таким чином, на початку н. е. на території сучасного Києва був ряд поселень — здебільшого невеликих за площею, але розташованих одне близько другого. Ці поселення також не можна ще вважати ані містом Києвом, ані містом взагалі. Процес виникнення древньоруських міст, власне кажучи, в цей час ще не починався: для нього лише склалися необхідні умови.

Правда, в літературі можна зустріти фантастичні уявлення щодо існування в першій половині I тис. н. е. на території Києва великого міста Данпарстадта (Danprstadir, Danpstadir) — тобто «міста на Дніпрі» — легендарної столиці готської імперії Германаріха (IV ст. н. е.)⁶. Про це місто відомості знаходимо лише в фольклорних джерелах XII—XIII ст.⁷ Радянськими істориками встановлено, що як сама велика держава Германаріха, так і її легендарна столиця—Данпартстадт являють собою міф, твердження, яке не має під собою ніяких історичних підвалин⁸.

Жодних слідів перебування готів на території Києва ми не знаємо; навпаки, факти доводять про існування на території Києва в цей час ряду древньослов'янських поселень, які, однак, ані кожне окремо, ані в своїй сукупності містом ще не були. Але певні ознаки початку процесу перетворення принаймні деяких з цих поселень у майбутнє місто можуть бути відзначені.

На жаль, незначний ступінь археологічного дослідження цих поселень поки що не дає можливості судити про ремісничу діяльність їх населення. Це пояснюється надзвичайно важкими умовами складної київської культурно-історичної стратиграфії, що нараховує велику кількість культурних шарів. Кожний з них шарів так чи інакше нищив попередній. Зате залишків торговельної діяльності накопичується досить

¹ І. М. Самойловський, Пам'ятки культури полів поховань, стор. 157.

² Обидві останні монети бачив у Г. К. Голдіна.

³ «ОАК за 1909—1910 гг.», СПб, 1913, стор. 184; М. К. Каргер, Древний Киев, стор. 88.

⁴ І. М. Самойловський, Корчуватський могильник, «Археологія», т. I, К, 1947, стор. 101—109.

⁵ Е. В. Махно, Раннеславянские (зарубинецко-корчеватовские) памятники в Среднем Поднепровье, СА, т. XXIII, М., 1955, стор. 87—89.

⁶ G. Viggfuss on, Siegfried — Arminius and other papers, Grimm Centenary, Oxford—London, 1886.

⁷ Hergarasaga, Antiquites Russes, t. I, Copenhagen, 1850, стр. 112.

⁸ М. К. Каргер, Древний Киев, стор. 66—72.

багато. Сюди відносяться римські монети і речі римського походження, знайдені на території древнього Києва.

Деякі дослідники вважали, що римські монети становили головним чином військову здобич, захоплену слов'янами під час походів проти Римської імперії¹; другі вважали, що вони завозилися слов'янами, як металева сировина для ювелірного виробництва²; треті припускали, що римські монети були занесені на слов'янські землі під час переселення частини дакійських племен після загарбання Дакії римлянами³ і т. д. Але всі ці гіпотези невірні.

Римські монети, безперечно, є слідами торгівлі, яку древні слов'яни вели з римлянами, причому використовувалися вони не лише для зовнішнього, а й для внутрішнього обміну⁴. Масове поширення їх на древньослов'янських землях, починаючи від II ст. н. е., пояснюється тим, що саме в цей час у древньослов'янських племен починає відокремлюватися ремесло від сільського господарства, виникає (нехай ще в зародковому стані) товарне виробництво і з'являється більш-менш постійна внутрішня торгівля. Отже, велика кількість римських монет, знайдених на території майбутнього Києва, свідчить про те, що населення цієї території вже в першій половині I тис. н. е. досить інтенсивно займалося торгівлею. Саме звідси можемо починати процес утворення древнього міста Києва.

«Повесть временных лет» донесла до нас цікаву легенду про заснування Києва трьома братами—Києм, Щеком і Хоривом. «Подем же жившем особе,—пише літописець,—и володеюшем роды своими, иже и до сее братье бяху поляне, и живяху каждо с своим родом и на своих местех, владеюще каждо родом своим. И быша 3 братья: единому имя Кий, а другому Шек, а третьему Хорив, и сестра их Лыбедь. Седяше Кий на горе, где же ныне увоз Боричев, а Шек седяше на горе, где же ныне зовется Щековица, а Хорив на третей горе, от него же прозвася Хоревница. И створиша град во имя брата своего старейшего, и нарекоша имя ему Киев»⁵.

На перший погляд ця легенда має цілком фантастичний характер і повністю відноситься до царини фольклору. Адже такі або подібні легенди існують щодо багатьох великих міст стародавнього світу: згадаймо хоч би легенди про заснування Рима Ромулом і Ремом, Праги—Лібушею, Кракова—Кракусом і т. д. Але при уважному дослідженні справа виявляється не такою вже й простою.

По-перше, це стосується трьох гір, про які йдеться у легенді. Такі гори дійсно існують і насправді пов'язані з іменами легендарних братів. Перша гора—зв'язана з ім'ям Кия—це Старокиївська (або Андріївська) гора, про яку вже була мова вище. Первісна її назва, безперечно, просто Київська гора або навіть просто Гора⁶. Старокиївською вона стала тоді, коли Київ територіально зріс і поряд з старим містом—Ки-

¹ В. Г. Лясковський, *Находки римских монет в области Среднего Поднепровья*, «Труды XI АС», т. I, стор. 316.

² В. В. Кропоткин и Н. Я. Мерперт, Рецензия на V т. «Археологии», «Вестник древней истории» (далі—ВДИ), 1952, № 2, стор. 144—145.

³ Д. Я. Сямоковасов, *История русского права*, вып. II, Варшава, 1884; його ж, *О происхождении русских и польских славян и причине появления кладов римских монет в земле древних Русов и Ляхов*, «Труды VIII АС», т. III, М., 1897, стор. 31—43.

⁴ Б. А. Рыбаков, *Ремесло древней Руси*, стор. 42—43; П. Н. Третьяков, *Восточнославянские племена*, М., 1953, стор. 170—171; М. Ю. Брайтчевский, *О распространении римских монет у древних восточных славян*, ВДИ, 1954, № 1, стор. 119—134.

⁵ «Повесть временных лет», т. I, М.—Л., 1950, стор. 12—13.

⁶ Там же, стор. 116 та ін.

евом часів великих князів—з'явився повий Київ, за площею значко більший.

Ця Старокиївська гора, як вже зазначалося, була заселена ще від рубежу н. е. Але поселення на ній продовжувало існувати і пізніше—в середині і другій половині I тис. н. е., про що незаперечно свідчать неодноразові знахідки речей цього часу. Тут ще в дореволюційні роки був знайдений невеликий клад з п'яти срібних браслетів з порожніми всередині потовщеними кінцями, датованих VII—VIII ст. н. е.¹ Пара подібних браслетів, знайдених на території Старого міста, знаходилася в колекції І. Хойновського². На початку 90-х років минулого століття в районі Великої Житомирської вулиці був знайдений ще один такий браслет разом із зооморфною фібулою VII ст. н. е.³ В 1893 р., очевидно, також у Верхньому місті, була знайдена антропоморфна фібула приблизно того ж часу, яка надійшла в колекцію І. Хойновського⁴. На розі Великої Житомирської і Володимирської вулиць були знайдені 5 декоративних бляшок у формі розеток, прикрашених камінням і зерню, які можуть бути датовані серединою I тис. н. е.⁵ Всі ці знахідки повинні пов'язуватися з поселенням на Старокиївській горі, яке, отже, продовжувало існувати в середині і другій половині I тис. н. е.

Друга гора—Щекавиця до наших днів зберегла свою назву. Вона височить над Подолом за Глибочицькою долиною, яка відділяє її від Киселівки. На жаль, археологічні дослідження на ній майже не проводилися, тому важко сказати, коли саме там виникає поселення, але в середині I тис. н. е. вона вже в якійсь мірі напевно була залюднена: свідченням цього є знахідка на ній зооморфної фібули VII ст. н. е.⁶

Третя гора, яку літопис пов'язує з іменем третього брата, Хорива.—це Киселівка (інакше—Замкова або Фролівська). Вона, правда, не зберегла своєї первісної назви, але всі три сучасні назви ще йдуть глибше XVI—XVII ст., коли на ній стояв польсько-литовський замок (звідси назва Замкова), в якому була резиденція воеводи А. Киселя (звідси друга назва—Киселівка), а біля підніжжя гори був заснований жіночий Фролівський монастир (звідси третя назва—Фролівська). Ясно, що в часи більш давні гора називалася якось інакше. З'ясувати це питання допомагає назва вулиці, що починається від підніжжя гори, і, очевидно, зберігає назву урочища,—Хорева.

Як вже говорилося, на Киселівці було відкрито залишки поселення, яке датується початком н. е. Над культурними шарами, які відповідають цьому поселенню, залягали культурні шари середини і другої половини I тис. н. е., які містили в собі культурні залишки, в тому числі характерний ліплений і гончарний посуд, типовий для названого часу⁷. Тут же було знайдено два візантійські фоліси, карбовані під час правління імператорів Анастасія (кінець V ст. н. е.) та Юстиніана (середина VI ст. н. е.)⁸. Ці знахідки підтверджують існування поселення на Киселівці в середині і другій половині I тис. н. е.

¹ Г. Ф. Корзухина, К истории Среднего Приднепровья в середине I тыс. н. э., СА, т. XXII, М., 1955, стор. 77—78.

² И. Хойновский, Краткие археологические сведения..., стор. 103.

³ Н. И. Петров, Коллекция древних предметов и монет, пожертвованная Церковно-археологическому музею при КДА Н. А. Леопардовым, К., 1895, стор. 36; Б. Эдинг, Антропо- и зооморфные фибулы Восточной Европы, «Ученые записки Института этнографии и национальных культур Востока», т. II, М., 1930, стор. 126—127.

⁴ И. Хойновский, назв. праця, стор. 56.

⁵ «Древности Приднепровья», вып. V, К., 1902, стор. 48, №№ 1010—1014; «Археологическая летопись Южной России», т. III, 1901, стор. 187.

⁶ М. К. Каргер, Древний Киев, стор. 93.

⁷ «Розкопки в Києві...», стор. 147.

⁸ Там же.

Отже, на території древнього Києва справді існували три поселення, що розташовувалися на трьох горах, зв'язаних з іменами трьох братів—засновників Києва. Це приводить до висновку, що літописна легенда не вигадана товнністю від початку і до кінця, а являє собою фольклорне оформлення згадки про якісь реальні історичні події.

Дійсно, зміст літописної легенди виявляється з певного погляду дуже реалістичним. Йдеться про період, перехідний від первісно-общинного ладу до феодалізму, коли община остаточно розкладалася і разом з тим утворювалася суспільна правляча верхівка,—за рахунок перш за все верхівки общинної (див. літописний вираз, що поляни жили «владающе родом своим»¹). Отже, якщо існували поселення, які в соціальному плані відповідали якимось суспільним організаціям типу общини, то повинні були існувати й особи, які стояли на чолі їх, поступово узурпуючи над ними владу.

Про середнього і молодшого брата (Щека і Хорива) не маємо жодних реальних відомостей, крім тих, що наведені в цитованому вище уривку. Інакше стоїть справа з Кием. Особа Кия особливо цікавить літописця. Історичність її для нього—поза сумнівом. Для автора «Повести временных лет» Кий—історична реальність, віднесена до цілком певної історичної епохи. Він дбайливо збирає різні відомості про Кия, а вони часом дуже суперечливі: «Ини же, не сведуще, рекоша, яко Кий есть перевозник был, у Киева бо бяше перевоз тогда с оной стороны Днепра, тем глаголаху: на перевоз на Киев. Аще бо бы перевозник Кий, то не бы ходил Царюгороду; но се Кий княжаше в роде своем, приходившу ему ко царю, якоже сказает, яко велику честь приял от царя, при котором приходив цари»².

Таким чином, Кий для літописця—перший київський князь, ім'я якого відоме. Про нього існують відомості досить докладні і, гадаємо, досить переконливі: «Идушо же ему вспять, приде к Дунаеви, и възлюбил место, и сруби градок мал, и хотяше сести с родом своим, и не даша ему ту близ живущии, еже и доньне наречють дунайши городище Киевець. Киеви же пришедшу в свой град Киев, ту живот свой оконча; и брат его Шек и Хорив и сестра их Лыбедь ту скончашася»³.

Отже, Кий—князь з досить складною долею. Щось заважало йому князувати там, де він спочатку мав владу (де саме, літописець не пояснює). Він вступав у якісь відносини з візантійським імператором (ім'я його залишилось літописцеві невідомим), причому ці відносини носили характер дуже сердечний: ще наводить на думку щодо спільності інтересів візантійського царя і слов'янського князя. Далі Кий намагався закріпитися в Пониззі Дунаю, але невдало: племена, які жили на Нижньому Дунаї, не прийняли Кия, тобто відмовилися визнати його владу. І лише після цього він утвердився в Середній Наддніпрянщині, заснувавши Київ як центр свого князівства, де й помер.

Довгий час робили невірні висновки щодо цього повідомлення, які зрештою виходили з неправильного розуміння літописного слова «град». Це слово намагалися асоціювати з сучасним російським словом «город»—«місто» і, ототожнюючи обидва поняття, приписували літописцеві те, чого він зовсім не мав на увазі: твердження про побудову Кием цілого міста. Древньоруське (а точніше загальнослов'янське) слово «град» означає «укріплене поселення», «фортецю», «замок» (в такому розумінні це слово й досі збереглося в багатьох слов'янських мовах—польській, чеській, словацькій, сербській і т. д.). В такому розумінні во-

¹ «Повесть временных лет», т. I, стор. 12.

² Там же, стор. 13.

³ Там же.

но перейшло в інші мови, наприклад, германську (gard). І коли нормани в X ст. називали Русь—Гардарики, тобто «державою градів», то це означало не «державу міст», як пояснюють деякі дослідники¹, а «державу замків»².

Отже, в «Повести временных лет» йдеться про побудову Києм і його братами не міста Києва, а найдавнішого київського укріплення (фортеці, або замку), що докорінно змінює справу.

Залишки цього укріплення виявлені внаслідок археологічних розкопок на території Старокиївської гори, яка, власне, і зв'язується з іменем Кия. В 1909 р. російський археолог Д. В. Мілеєв, провадячи розкопки фундаментів Десятинної церкви, відкрив біля північної стіни храму рів, засипаний ще в древності³. Він не зміг правильно зрозуміти значення цього рову: вважаючи, що найдавнішою системою київських укріплень були укріплення так званого міста Володимира, Мілеєв гадав, що відкритий ним рів оточував Десятинну церкву. Справжнє ж значення цього рову виявилось значно пізніше, під час археологічних розкопок, проведених в 1936—1937 рр. під керівництвом М. Т. Мовчанівського. Тоді було встановлено, що цей рів, глибиною до трьох метрів, відділяв північну частину Старокиївської гори від основної площі гори і плато взагалі і проходить від одного урвища до другого, оточуючи разом з урвищами невелику за площею ділянку⁴. Ця ділянка, напевно, і становила площу укріплення, збудованого Києм. З цим укріпленням зв'язуються деякі об'єкти, досліджені на його території, зокрема відоме київське язичницьке капище, досліджене В. В. Хвойкою в 1908 р.⁵

Таким чином, є всі підстави вважати, що літописна згадка про заснування Києва має в собі цілком реальний історичний зміст і розповідає про дійсну подію—побудовання укріпленого замка на одному з протокиївських поселень. Напевно, що цьому укріпленому поселенню і було надане ім'я Київ. Власне кажучи, саме від цього часу і можна починати історію Києва як такого.

Для того, щоб відповісти на питання, коли ж відбулася ця подія, слід зважити на всю сукупність джерел як письмових, так і археологічних.

Рів, про який тільки що йшлося, був засипаний в X ст. під час будівництва «міста Володимира», а саме — Десятинної церкви⁶. Отже, існування його (а тим більше спорудження) відноситься до часів, значно ранішніх. Це підтверджується знахідкою на дні рову уламків ліпленого посуду, які дозволяють дослідникам датувати існування рову принаймні не пізніше VIII ст., а його спорудження — ще давнішим часом⁷. Проте визначити на підставі археологічних матеріалів, як далеко вглиб віків можна віднести існування цього рову, неможливо. Тому основну увагу доводиться звернути на аналіз письмових джерел.

В «Повести временных лет» оповідання про побудову Києва вміщено в початковій, недатованій частині. Отже, ця подія відноситься

¹ В. В. Мавродин, Образование древнерусского государства, Л., 1945, стор. 144—146; М. Н. Тихомиров, Древнерусские города, М., 1956, стор. 9.

² В. А. Богусевич, Походження і характер древноруських міст Наддніпрянщини, «Археологія», т. V, К., 1951, стор. 47.

³ С. Вельмин, Археологические разыскания Археологической комиссии в 1908 и 1909 г. на территории древнего Киева, «Восно-исторический вестник», № 7—8, стор. 140.

⁴ М. К. Каргер, К вопросу о древнейшей истории Киева, стор. 61—66; його ж, Археологические исследования..., стор. 93—97; його ж, Древний Киев, стор. 98—104.

⁵ В. В. Хвойка, Древние обитатели..., стор. 66.

⁶ М. К. Каргер, Древний Киев, стор. 98—104.

⁷ Там же, стор. 103.

до часів, більш ранішніх, ніж середина IX ст. (точніше — 852 р.), коли починається виклад по роках¹.

Літописні тексти дають можливість більш-менш точно окреслити ту добу, до якої відноситься описувана літописцем подія. Б. О. Рыбаков робить дуже важливі висновки, порівнюючи події, що піддаються більш-менш точному датуванню і викладені в літопису як такі, що передують заснуванню Києва або йдуть за ним². Це порівняння дає можливість визначити *terminus post quem* і *terminus ante quem* розглядуваної події.

Найближчими подіями, які в «Повести временных лет» ідуть безпосередньо за розповіддю про заснування Києва, були: прихід тюркських болгар на Дунай, поява білих угрів, а також боротьба слов'ян з аварами³. Хронологія цих подій визначається досить точно: переселення болгар у Подунав'я відбувалося з середини VII ст.⁴, поява білих угрів самим літописом зв'язується з часом правління візантійського імператора Іраклія (також середина VII ст.⁵), а боротьба слов'ян з аварами припадає на другу половину VI — першу половину VII ст.⁶ Таким чином, при максимальній обережності ми не можемо відносити літописне оповідання про побудову Києва до часу, пізнішого від середини VII ст.

Ця дата підтверджується й іншими джерелами. В творі вірменського історика другої половини VII — початку VIII ст. Зеноба Глака знаходимо варіант легенди про заснування міста Куара (Києва) в країні Палуні (полян) трьома братами: Куаром, Мелтеєм і Хореаном⁷. Як бачимо, збігання імен виявляється просто дивовижним (за винятком імені середнього брата)⁸.

Таким чином, в другій половині VII ст. певні відомості про заснування Києва дійшли до Вірменії, отже, сама подія, про яку йшла мова, повинна була відбутися раніше.

Визначити *terminus post quem* значно важче. В літопису з числа подій, що передують виникненню Києва, названо лише легендарне відвідання київських гір апостолом Андрієм, його пророцтво та розселення слов'ян з Дунаю під тиском волохів (римлян)⁹. Обидві ці згадки стосуються двох перших століть н. е. Враховуючи це, хронологічний діапазон заснування Києва виявляється в рамках II—VII ст.

¹ Правда, в Першому Новгородському літопису це оповідання вміщено під 854 р., але явно помилково: характер викладу досить ясно показує, що літописець зовсім не мав на увазі відносити описувану подію до цього року, але просто розповідає про неї у зв'язку з подіями цього року — запрошення варягів до влади в Новгороді (див. «Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов» М.—Л., 1950, стор. 104—105; Д. С. Лихачев, Повесть временных лет, М.—Л., 1950, стор. 162—164; Б. А. Рыбаков, Начало русского государства, «Вестник МГУ», 1955, № 4—5, стор. 60).

² Б. А. Рыбаков, Начало русского государства, стор. 61.

³ «Повесть временных лет», т. I, стор. 14.

⁴ Феофан, Летопись, ВДИ, 1941, № 1, стор. 277.

⁵ Звичайно прийнято відносити цю подію приблизно до 640 р.

⁶ А. В. Мишулин, Древние славяне в отрывках греко-римских и византийских писателей по VII в. н. э., ВДИ, 1941, № 1, стор. 247—284.

⁷ Н. Я. Марр, Книжные легенды об основании Куара в Армении и Києва на Руси, «Известия Государственной Академии истории материальной культуры», т. III, Л., 1928, стор. 257—287; його ж, Избранные работы, т. V, М.—Л., 1935, стор. 44—66; Б. А. Рыбаков, Начало русского государства, стор. 65.

⁸ Імена Мелтей і Щек етимологічно означали одне й те ж — «змій». Отже, тут замість фонетичного співпадання маємо семантичне (Н. Я. Марр, Избранные работы, т. V, М., стор. 61).

⁹ «Повесть временных лет», т. I, стор. 11—12.

Більш точному визначенню часу побудови найдавнішого київського укріплення (городища) допомагає аналіз історичної обстановки, викладеної у літопису, і її порівняння з реальною історичною обстановкою у Східній Європі в зазначений час (II—VII ст.). Маємо на увазі, зокрема, ту частину літописного оповідання, де йдеться про прийом Кия візантійським імператором і спробу побудувати «городок» на Нижньому Дунаї.

Чи можна знайти в історії Східної Європи підтвердження цій розповіді, чи була тут десь в середині I тис. н. е. обстановка, подібна описаній? Так, безперечно. Це — період так званих балканських, особливо слов'яно-аварських, війн, на що дослідники вже давно звернули увагу¹.

Перша документована згадка про появу слов'ян на кордонах Візантії відноситься до часів Юстиніана (527—565 рр. н. е.)². До цього часу візантійці і римляни мали про слов'ян дуже загальне уявлення як про племена, що живуть десь далеко на півночі. В час Юстиніана слов'янські племена антів і склавів починають інтенсивний рух на Балкани, за Дунай, в межі імперії³. Стосунки їх з імперією в цей час мають виразно ворожий характер. Думка про те, що анти і склавіни дуже часто були на службі у Візантії, де нібито займали високі пости, не зовсім відповідає дійсності; хоч подібні випадки і могли мати місце⁴, але дуже рідко і на короткий час. Частіше візантійці зустрічалися з антами і склавінами на полі бою. Становище антських і склавінських князів у цей час було досить міцним і аж ніяк не нагадувало становища Кия.

Зовсім інакше склалася обстановка в другій половині VI і на початку VII ст. В цей час анти і склавіни ведуть жорстоку боротьбу з аварами, які піддають їх землі спустошливим нападам і руйнуванню⁵. В цих умовах, коли авари виявилися спільним ворогом як для антів, так і для Візантії, союзницькі відносини між ними й другими стають природними й більш систематичними. Прямі відомості про це знаходимо у Феофілакта Сімокатти⁶, у Феофана⁷ й ін.

Гадаємо, що саме тут треба шукати ключ до розуміння літописного тексту. Це — питання про антське політичне об'єднання, розбиті аварами в правління царя Іраклія⁸, тобто в середині VII ст. Розміри статті не дозволяють розглядати це питання докладно, тому ми змушені відіслати заінтересованих до інших праць⁹. Але, якщо розглядати Кия як одного з антських князів періоду кінця аваро-слов'янських війн, можливо навіть останнього з цих князів, то події стануть цілком ясними: Кий змушений був кинути місце свого попереднього князювання під тиском аварів (про що є згадки в «Повести временных лет»)¹⁰. Те, що Кий тоді був союзником візантійського імпе-

¹ Б. А. Рыбаков, Древние русы, СА, т. XVII, М., 1953, стор. 42, 50; його ж, Начало русского государства, стор. 62—64.

² Прокопий Кесарийский, О войнах с готами, III, 40, М., 1950, стор. 370.

³ А. В. Мишулин, Древние славяне и судьбы Восточноримской империи, ВДИ, 1939, № 1, стор. 290—307.

⁴ Агафий, О царствовании Юстиниана, III, 6—7, 12, М.—Л., 1953, стор. 74—76, 93.

⁵ Менандр, Отрывки, ВДИ, 1941, № 1, стор. 247.

⁶ Феофилакт Симокатта, История, VIII, V, 13, М., 1957, стор. 180.

⁷ Феофан, Летопись, ВДИ, 1941, № 1, стор. 276.

⁸ «Повесть временных лет», т. I, стор. 14.

⁹ М. Ю. Браичевський, Антський період в історії східних слов'ян, «Археологія», т. VII, К., 1952, стор. 21—42.

¹⁰ «Повесть временных лет», т. I, стор. 14.

ратора (ім'я якого залишилось невідомим літописцеві¹) і навіть в найтяжчі хвилини шукав пристанища у нього при дворі, — справа цілком природна, так само, як і доброзичливе ставлення до нього з боку імператора, становище якого було не набагато кращим за становище Кия. Цілком зрозуміло й те, що, втративши владу у своїй країні, Кий намагався укріпитися в Нижньому Подунав'ї (тобто ближче до імперії, у якій шукав собі захисту і підтримки), але зазнав невдачі, можливо, через надто сильний в цих місцях вплив аварського каганату. І, нарешті, в середині VII ст. саме Середня Наддніпрянщина була тим районом, де Кий міг сподіватися відновити свою владу.

На цьому питанні слід зупинитися докладніше, бо воно має вирішальне значення для з'ясування причин, які обумовили висунення саме Середньої Наддніпрянщини і конкретно Києва як центра майбутньої Русі.

З числа антських земель (тобто земель, що входили до складу антського політичного об'єднання) Середня Наддніпрянщина найменш потерпіла від аварських війн. Закріпившись в 568 р. в Паннонії, авари піддали спустошенню перш за все Прикарпаття, а потім Поділля і Волинь. Не випадково саме дуліби згадуються в літопису при описі лихоліття, заподіяного аварами східним слов'янам². Шкодо Середньої Наддніпрянщини, то вона була менш приступною для аварських нападів.

Отже, не дивно, що саме Середня Наддніпрянщина в аварські і післяаварські часи (VI—VII ст.) переживає підйом, який, між іншим, знаходить своє блискуче відображення у розвитку археологічної культури. Ми маємо на увазі блискучу «культуру пальчастих фібул», яка становить собою явище, характерне лише для Наддніпрянщини³. Ця культура виступає у вигляді великої кількості знахідок ювелірних речей (в тому числі й кладів), що відзначаються надзвичайною віртуозністю, багатством і різноманітністю і відображають справді блискучий розвиток ювелірного ремесла. В той же час ці знахідки на сусідніх землях — Волині, Поділлі та інших майже відсутні.

Звичайно, ювелірне ремесло ніколи не розвивається ізольовано. Розраховане на задоволення в першу чергу естетичних запитів населення, воно аж ніяк не належить до числа найважливіших, життєво-необхідних галузей виробництва. Важко собі уявити, щоб воно могло розвиватися так інтенсивно в той час, коли інші більш важливі галузі виробництва (обробка заліза, гончарство, а також сільське господарство) перебували в занпаді. Отже, не дивно, що саме Середня Наддніпрянщина в середині і особливо в другій половині I тис. н. е. стає найбільш розвиненим в історичному плані районом східнослов'янських земель і що саме тут Кий засновує новий центр, якому надалі судилося стати центром об'єднання усіх східнослов'янських племен.

Побудування укріплення на Старокиївській горі мало величезне значення для дальшого розвитку Києва як міста. Вище зазначалося, що вже в першій половині I тис. н. е. жителі поселень на Старокиївській горі, Киселівці, на Подолі та на Кудрявці займалися торгівлею. В епоху генезису феодалізму, коли з'являються феодальні замки і вся Русь буквально вкривається ними⁴, розвиток ремесла і тор-

¹ «К цесарю, которого не съвемы» (див. Б. А. Рыбаков, Начало русского государства, стор. 62).

² «Повесть временных лет», т. I, стор. 14.

³ Б. А. Рыбаков, Древние русы, стор. 50—97.

⁴ В. А. Богусевич, Походження і характер древньоруських міст Наддніпрянщини, стор. 34—49.

гівлі тяжіє до їх укріплених мурів, які розглядаються як засіб захиту. Процес утворення міст, який саме в цей час (VIII—IX ст.) відбувається швидкими темпами, набирає форми концентрації ремісничого торговельного людю навколо укріплень, які самі часто-густо (хоча далеко не завжди) включаються до складу міської території і утворюють центральні укріплені ділянки міст — дитинці, або кремлі.

Це визначалося щонайменше двома причинами: по-перше, нові утворювані феодальні верстви суспільства становили собою основний ринок збуту для ремісничої продукції і тих товарів, які були в цей час об'єктом торгівлі. По-друге, ремесло і торгівля пов'язані з найбільш легко відчужуваною формою власності — товаром. Основне багатство селянина — земля не може бути відчуженою ворогом під час наскоку щонайбільше, ворог може знищити врожай, але і сама земля, як засіб виробництва, і можливість її експлуатації залишаються незмінними. На відміну від цього багатство ремісника і купця — товар може бути знищене або пограбоване, а це означатиме їх загибель як ремісника і купця. Ось чому ремісничі і купецькі населення прагнуть селитися ближче до укріплених замків, за стінами яких воно разом з своїми товарами і майном могло б знайти порятунок під час військової небезпеки. Тому-то абсолютна більшість середньовічних міст (і не тільки в древній Русі) виникла навколо замків, монастирів та інших укріплень, які з часом ставали їх цитаделлю на випадок облоги¹. Пізніше, в часи розвинутого середньовіччя, коли міста економічно змінюються і стають більш-менш незалежними, вони самі починають створювати системи міських укріплень.

Київ не становив в цьому відношенні винятку, і побудова десь у VI ст. н. е. найдавнішого городища — укріплення, безперечно, мало величезне значення для його дальшого розвитку саме як ремісничого торговельного центра полянської землі. В той же час наявність тут замка полянського князя і його місцеперебування в ньому визначали роль Києва як адміністративного центра. Ця роль весь час зростала і зміцнювалася в міру того, як відбувався поступовий процес концентрації навколо Києва древньоруських земель².

Розвитку Києва як ремісничого-торговельного центра сприяло надзвичайно вигідне його географічне розташування в межах лісостепової смуги країни, дуже багаті природними ресурсами (родючі, здавна оброблювані ґрунти, ліси, великі поклади болотяної залізної руди і т. д.), на перехресті найважливіших торговельних шляхів, які мали в той час міжнародне значення. З цих шляхів найважливішим був знаменитий дніпровський водний шлях, відомий під назвою шляху «варягів у греки». Недарма про нього так докладно розповідає літопис³.

Цим шляхом здійснювалися зв'язки (в першу чергу торговельні) із Скандинавією, Західною Європою, Північною Африкою (жребий Хамов), Візантією, Болгарією, Кавказом, Волзькою Болгарією, країнами Сходу (жребий Симов).

Важливе значення мали також водні шляхи на схід — Десною і Сеймом, вздовж яких провадилася торгівля з арабським Сходом, і на захід — вздовж Прип'яті, який вів до Польщі і центральноевропейських країн. Величезне значення мали також сухопутні шляхи — особливо Залозний, який прямував у район Керчі (древньоруський Корчев).

¹ Див. М. Ю. Брайчевський, К происхождению древнерусских городов, т. XLI, М., 1951, стор. 32—33.

² Б. А. Рыбаков, Древние русы, стор. 28—42.

³ «Повесть временных лет», т. I, стор. 11—12.

в один з найдавніших центрів залізобного виробництва, і Соляний — до Прикарпаття, де здавна існували соляні розробки.

Розвиток Києва як ремісничо-торговельного центра в другій половині I тис. н. е. відбувався дуже швидкими темпами, внаслідок чого на час IX—X ст., коли Київ виступає на історичній арені як велика політична сила, він уже був найбільшим міським центром Східної Європи.

У 862 р. Київ був захоплений Аскольдом і Діром¹. Це перша подія в його історії, датована літописом. На цей час Київ налічував уже кілька століть свого історичного розвитку, в тому числі щонайменше 200—300 років як політичний центр полянського князівства. У 882 р. Олег проголошує Київ столицею об'єднаної древньоруської держави, «матір'ю городів руських»².

¹ «Повесть временных лет», т. I, стор. 18—19.

² Там же, стор. 20

ПОВІДОМЛЕННЯ

Д. П. ПОКЛАД

ПЕРШІ УСПІХИ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ ІНДУСТРІАЛІЗАЦІЇ НА УКРАЇНІ (1926—1929 рр.)

Протягом 1921—1925 рр. радянський народ під керівництвом Комуністичної партії в основному відбудував промисловість, сільське господарство і транспорт. Нова економічна політика сприяла зміцненню союзу робітничого класу і селянства і нагромадженню коштів для дальшого розвитку народного господарства.

Успіхи, досягнуті у відбудовний період, створили передумови для переходу до нової господарської політики партії. Керуючись ленінськими настановами, XIV з'їзд ВКП(б) розробив конкретну програму соціалістичної індустріалізації країни.

Великі завдання у справі соціалістичної індустріалізації стояли і перед Радянською Україною. На початку реконструктивного періоду Україна була основною вугільно-металургійною базою Радянського Союзу. Республіка давала близько $\frac{3}{4}$ загальносоюзного видобутку залізної руди і кам'яного вугілля та більшу частину виробництва металу. На Україні було зосереджено ряд найбільших заводів транспортного і сільськогосподарського машинобудування. Важливе значення для розвитку промисловості всієї країни мали сировинні ресурси республіки. Завдання полягало в тому, щоб мобілізувати всі виробничі сили республіки на втілення в життя ленінського плану соціалістичної індустріалізації країни.

Особливу увагу партія і уряд приділяли розширенню прав підприємств, підвищенню їх господарської ініціативи і переводу їх на господарський розрахунок. Поліпшення керівництва діяльністю соціалістичних підприємств давало можливість мобілізувати для соціалістичної індустріалізації значні резерви. Прибуток від державних фабрик, заводів і транспорту був важливим джерелом нагромаджень коштів, які йшли на будівництво і реконструкцію промислових підприємств. На Україні прибуток від державних фабрик, заводів і транспорту становив 30% коштів, що витрачалися на фінансування республіканської промисловості¹.

Центральний Комітет ВКП(б) спрямував увагу всіх партійних, радянських і господарських організацій на додержання найсуворішого режиму економії, на зниження собівартості продукції, підвищення продуктивності праці, скорочення адміністративно-управлінських витрат. Протягом 1926—1927 рр. лише за рахунок скорочення державного і адміні-

¹ «Статистико-економический отчет по украинской государственной промышленности за 1926/27 г. и 1925/26 г.», Издание «Техника», ВСНХ УССР, Харьков, 1928, стор. 121.

стративно-управлінського апарату на Україні було заощаджено 54 млн. крб.

Спираючись на успіхи, досягнуті в розвитку народного господарства у відбудовний період, запроваджуючи найсуворіший режим економії і раціоналізацію виробництва, рішуче викорінюючи безгосподарність і непродуктивні витрати, Комуністична партія і Радянський уряд створили необхідні нагромадження і, починаючи з 1926 р., щороку збільшували капіталовкладення в народне господарство. В 1925/26 бюджетному році капіталовкладення становили 199 млн. крб.; в 1926/27 р. сума капіталовкладень досягла 291,2 млн. крб. (зростання на 49% проти попереднього року); в 1927/28 р. — 369,1 млн. крб. (зростання на 24%) і в 1928/29 р. — 507,0 млн. крб. (зростання на 37%)¹.

Капіталовкладення у перші роки індустріалізації йшли головним чином на спорудження електростанцій і нових шахт у Донбасі. Починаючи з 1927/28 р., нове будівництво розгорнулося на підприємствах найбільшого в країні металургійного тресту «Південьсталь». З цього часу почалось широке будівництво нових фабрик і заводів у легкій промисловості.

Величезне значення для індустріалізації всієї України мало спорудження Дніпровської гідроелектростанції, урочисте закладання якої відбулось 8 листопада 1927 р., в день 10-річчя Великої Жовтневої революції. Навколо Дніпробуду виростали великі підприємства хімічної та металургійної промисловості. Водночас швидкими темпами проводилось будівництво великих районних електростанцій—Штерівської (Донбас), Харківської та Київської.

Особливого значення набуло будівництво Штерівської електростанції, яка призначалася для забезпечення електроенергією промисловості Донбасу. Завдяки героїчній праці робітників та інженерно-технічного персоналу, повсякденному керівництву і допомозі з боку місцевих та республіканських партійних і радянських організацій перша черга Штербуду потужністю в 20 тис. квт була закінчена наприкінці 1926 р. Промисловість Донбасу одержала додаткове джерело електроенергії. В наступні роки станція збільшувала свою потужність: в 1927/28 р. вона досягла потужності 40,3 тис. квт. і в 1928/29 р. — 65 тис. квт. електроенергії².

Водночас із будівництвом великих районних електростанцій розпочалось спорудження міських електростанцій в Миколаєві, Дніпропетровську, Луганську, Артемівську, Маріуполі, Полтаві та інших містах, а також на багатьох великих підприємствах, як, наприклад, у Дружківці, на Торезькому і Лутугінському заводах³.

Великого розмаху в перші роки індустріалізації набуло нове будівництво у вугільній промисловості Донбасу. З 1926—1927 рр. почалось створення «Нового Донбасу». У той час в Донбасі будувались 17 великих і 6 середніх нових шахт, серед них—найбільша в Радянському Союзі шахта ім. 12-річчя Жовтня⁴. Загальна потужність нових шахт становила 700 млн. пудів, вартість будівництва — 224,9 млн. крб.⁵

Значними новобудовами у Сталінському округу були шахти № 17

¹ «XI Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів, Стенографічний звіт та постанови», Вид-во ВУЦВК, Харків, 1929, стор. 144.

² «Шляхи індустріалізації» (шотижневий журнал Української економічної наради), 1929, № 18—19, стор. 35.

³ Центральний державний архів Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР (далі—ЦДАЖР УРСР), ф. 337, оп. 5, спр. 5399, арк. 4.

⁴ Там же, спр. 5397, арк. 85.

⁵ Партархів Інституту історії партії ЦК КП України (далі—ПА ІІП ЦК КП України), ф. 1, оп. 1, од. зб. 1106, арк. 97.

і № 18 Рутченківського рудоуправління, розраховані на річний видобуток 65 млн. пудів вугілля¹, в Артемівському округу — шахти № 19—20 і № 8-А Горлівського рудоуправління². В Луганському округу в 1927 р. було закладено шахти з проектною потужністю у 378 млн. пудів³.

Великих успіхів було досягнуто в розвитку коксохімічної промисловості. В 1927/28 р. було збудовано Горлівський і Рутченківський коксові заводи, устатковані за останнім словом техніки, кожен з річною продуктивністю в 410 тис. т.⁴

Завдяки трудовому героїзму робітників на 5 місяців раніше строку було збудовано величезний коксохімічний цех на Дніпропетровському металургійному заводі ім. Г. І. Петровського⁵.

Однією з найважливіших новобудов у металургійній промисловості України у ті роки було спорудження повністю механізованої доменної печі на Макиївському металургійному заводі. Будівництво цієї печі розпочалося в 1925/26 р. за проектами видатних радянських спеціалістів І. П. Бардіна та М. В. Луговцова.

Наприкінці 1926/27 р. великі роботи розгорнулись на Дніпропетровському металургійному заводі ім. Петровського. Там споруджувалась доменна піч № 2, мартенівська піч № 9, почалось будівництво нових коксових печей із загальнорічною потужністю 415 тис. т. Обновлення устаткування заводу, раціоналізація виробництва забезпечили значне зростання випуску продукції. Вже в 1926/27 р. завод перевищив рівень виробництва 1913 р.⁶ В 1928 р. завод ім. Петровського дав майже 14% загальносоюзної виплавки чавуну, 10% сталі і близько 11% прокату⁷.

Розширення цехів і обновлення устаткування провадилось також на Сталінському, Єнакіївському та інших металургійних заводах України.

У грандіозних масштабах розгорнулись реконструктивні роботи і нове будівництво на підприємствах машинобудівної промисловості. Починаючи з 1926 р., великі капітальні роботи провадились на Луганському паровозобудівному заводі ім. Жовтневої революції. Там площа паровозного цеху була розширена до 5500 кв. м, котельного цеху — до 6000 кв. м, а також поновлялось устаткування основних цехів⁸.

Розширення виробничих площ і обновлення устаткування проводилось також і на Харківському паровозобудівному заводі. Загальна вартість реконструктивних робіт на цьому заводі становила 6 441 898 крб.⁹

Було розширено і реконструйовано заводи середнього машинобудування — київський «Більшовик», харківський «Світло шахтаря» та ін.

Нове будівництво і реконструкція підприємств мали місце і в легкій промисловості. Були збудовані шкіряні заводи в Одесі, Василькові, Бердичеві і Дніпропетровську, швейна фабрика у Харкові, махорочні фабрики в Кременчуці, Прилуках і Черкасах, Одеський консервний завод та ін.¹⁰ Значною новобудовою легкої промисловості був Лохвицький цу-

¹ Газ. «Диктатура праці» (орган Сталінського окружкому КП(б)У, окрвиконкому і окрпрофради) від 4 листопада 1927 р.

² «Звіт Артемівського виконкому ХІ окружному з'їзду Рад», Артемівськ, 1929.

³ Газ. «Луганська правда» (орган Луганського окружкому КП(б)У, окрвиконкому і окрпрофради) від 19 листопада 1927 р.

⁴ «Виповнення п'ятилітнього плану промисленности, Матеріали к докладу В. В. Куйбишева на ХVІ съезде ВКП(б)», М., 1930, стор. 50.

⁵ Газ. «Зірка» (орган Дніпропетровського ОК КП(б)У) від 22 грудня 1929 р.

⁶ Газ. «Петровськ» (газета заводу ім. Петровського) від 5 листопада 1928 р.

⁷ Газ. «Правда» від 4 липня 1958 р.

⁸ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1—62, од. зб. 24, арк. 17—19.

⁹ Там же, арк. 34.

¹⁰ «Процеси реконструкції в українській промисловості», Харків, 1930, стор. 46—48.

хровий завод, його виробнича потужність була розрахована на переробку 2600 тис. ц цукрових буряків за сезон (130 днів), або 120 вагонів на добу¹. Будівництво цього найбільшого в країні цукрового заводу мало велике значення для розвитку цукрової промисловості СРСР.

Розвиток промислового будівництва супроводжувався могутнім піднесенням політичної і трудової активності робітничого класу. Робітники Харкова, Києва, Дніпропетровська, Сталіно, Луганська, Запоріжжя та інших промислових центрів України виявили безприкладний трудовий героїзм. Натхненником і організатором трудового піднесення в країні була Комуністична партія.

У початковий період індустріалізації трудове піднесення і нове соціалістичне ставлення робітників до праці найбільш яскраво виявилось в діяльності виробничих нарад. На них обговорювались всі найважливіші питання, зв'язані із скороченням непродуктивних витрат, проведенням режиму економії, зниженням собівартості продукції, підвищенням продуктивності праці, ліквідацією браку, простоїв, прогулів. Ядром виробничих комісій і виробничих нарад були кадрові робітники. З метою залучення широких мас робітників до роботи виробничих нарад останні відбувались по цехах, змінах і окремих групах.

Крім цехових виробничих нарад, що були найпоширенішою формою залучення робітників до управління підприємствами, з найважливіших питань провадилися загальнозаводські виробничі конференції, а в окремих випадках—конференції за участю робітників ряду підприємств. Так, наприклад, у серпні 1928 р. відбулась виробнича конференція робітників заводів Південного машинобудівного тресту. Конференція підбила підсумки раціоналізаторської діяльності виробничих нарад найбільших машинобудівних заводів України. За 1926/27 р. економічна ефективність від запровадження у виробництво раціоналізаторських пропозицій виробничих нарад по тресту становила 1658 тис. крб., у тому числі по Харківському паровозобудівному заводу—380 тис., по Луганському ім. Жовтневої революції—490 тис., по Миколаївському суднобудівному—432 тис., по Торезькому—142 тис. крб. і т. д.²

Діяльність виробничих нарад завжди була в центрі уваги партійних організацій України. Наприклад, міська партійна конференція Сталіно, що відбулася в листопаді 1927 р., звернула увагу партійних організацій на те, щоб усі комуністи були активними учасниками виробничих нарад, щоб до їх роботи ширше залучався інженерно-технічний персонал і, головне, щоб усі питання, поставлені робітниками на виробничих нарадах, вчасно розв'язувались³. Велику увагу роботі виробничих нарад приділила XIV Сталінська окружна конференція КП(б)У, що відбулася в листопаді 1927 р. Товариш М. С. Хрушов, який тоді працював у Сталінському окружному комітеті партії, виступив з доповіддю про організаційну роботу окружному і відзначив поживавлення роботи виробничих нарад. Поряд з цим він вказав і на ряд недоліків у їхній роботі, зокрема на те, що цінні пропозиції учасників нарад запроваджувалися ще слабо, не було обліку досягнень від застосування пропозицій, що заважало активізації роботи виробничих нарад⁴.

Робота виробничих нарад систематично обговорювалась також на засіданнях бюро і на зборах цехових партійних організацій.

Завдяки керівництву партійних організацій значно поліпшилась справа з просуванням пропозицій робітників у виробництво. В 1926/27 р.

¹ Газ. «Радянське життя» (орган Роменського ОК КП(б)У) від 8 листопада 1928 р.

² «Стенографічний звіт виробничої конференції ПМТ», Харків, 1928.

³ Газ. «Диктатура праці» від 2 листопада 1927 р.

⁴ Газ. «Диктатура праці» від 15 листопада 1927 р.

по «Донвугілля» було реалізовано 50% пропозицій виробничих нарад, по «Південьсталі»—50%, по Металотресту—65%, по «Хімвугілля»—85%¹.

Піднесення роботи виробничих нарад сприяло поширенню передових методів праці, кращому використанню внутрішніх резервів підприємств, вихованню серед широких мас соціалістичного ставлення до праці і виробництва. Зростає політична і виробнича активність робітничого класу поставила перед громадськими організаціями нові завдання.

Пленум ЦК КП(б)У, що відбувся в березні 1928 р., відзначаючи зрослу активність робітничих мас, вказав партійним організаціям на необхідність спрямувати цю активність на розв'язання конкретних завдань господарського будівництва. «Тепер, — говорилося в рішенні пленуму, — йдеться не про те, щоб розбухати активність мас, її видно з участі робітників у господарському будівництві. Тепер цю активність треба спрямувати на ділову повсякденну роботу по соціалістичному будівництву»².

Втілюючи в життя рішення Центрального Комітету КП України, партійні організації стали більш цілеспрямовано займатися господарською діяльністю підприємств. Так, наприклад, бюро партійного осередку прокатного цеху заводу ім. Петровського (Дніпропетровськ) регулярно скликало майстрів-комуністів для обговорення найважливіших питань роботи цеху. Для активізації діяльності виробничих нарад осередок виділив понад 20 комуністів³.

Борючись за виконання рішень Комуністичної партії, значно поліпшили свою роботу профспілкові організації. Першорядне значення вони надавали вихованню молодих робітників. В 1926—1929 рр. чисельність робітничого класу України збільшилася на 30,6%⁴. Це зростання відбувалося головним чином за рахунок некваліфікованої робочої сили, яка прибувала з села і значна частина якої не поривала зв'язків із сільським господарством. В 1925/26 р. таких робітників у вугільній промисловості Донбасу було 54%⁵. У 1929 р. ця цифра зменшилась до 26,9%⁶. Навіть серед найкваліфікованіших гірників значна частина ще не втратила зв'язку з сільським господарством. При опитуванні, проведеному серед вибійників шахт тресту «Донвугілля» у березні 1929 р., виявилось, що навесні і влітку 15% вибійників залишали роботу в зв'язку з проведенням польових робіт⁷.

Наявність великої кількості некваліфікованих робітників, які прибули з села і не порвали зв'язків із сільським господарством, викликала плинність робочої сили, прогули та інші порушення трудової дисципліни. Потрібна була наполеглива, копітка робота по вихованню соціалістичного ставлення до праці і підвищенню культурно-технічного рівня таких робітників. На розв'язанні цих завдань і зосереджували головну увагу профспілкові організації. Предметом особливої турботи профспілкового активу була організація роботи по підвищенню виробничої кваліфікації молодих робітників. З цією метою утворювались гуртки підвищення технічної грамотності, виробничо-економічні гуртки, в яких вивчалися виробництво і методи його раціоналізації.

¹ «Стенографічний звіт III Всеукраїнського з'їзду профспілок», Вид-во «Український робітник», Харків, 1927, стор. 174.

² Газ. «Вісті ЦК КП(б)У» від 12 травня 1928 р.

³ Журн. «Супутник партробітника» (орган Дніпропетровського ОК КП(б)У, 1928, № 5, стор. 35—36.

⁴ «XI Всеукраїнський з'їзд Рад...», стор. 149.

⁵ Журн. «Більшовик України», 1928, № 1, стор. 22.

⁶ «Состав фабрично-заводского пролетариата СССР (итоги переписи металлостроителей, горняков, текстильщиков в 1929 г.)», Издание ВЦСПС, М., 1930, стор. 10.

⁷ ЦДАЖР, ф. 4181, оп. 1, спр. 526, арк. 21.

Профспілкові організації України провадили також велику культурно-масову роботу. В 1927 р. вони щомісяця охоплювали різними культурними заходами понад 10 млн. чол. Бібліотеки профспілок щороку видавали 13 млн. книг. Різними гуртками при клубах і будинках культури було охоплено 700 тис. чол.¹

Профспілкові організації всіляко поширювали винахідницький рух серед робітників. Для впровадження у виробництво робітничих винаходів були утворені спеціальні комісії сприяння винахідництву. Ці комісії, працюючи під керівництвом профспілкових організацій, відіграли велику роль у подоланні перешкод, викликаних бюрократизмом і косністю окремих адміністраторів, а іноді прямою ворожістю старих спеціалістів, які заважали розвитку робітничого винахідництва.

Робітники-винахідники багато зробили в галузі удосконалення техніки виробництва, підвищення продуктивності праці. Майстер цвяхового цеху заводу «Перемога праці» (Артемівський округ) І. Влесков, який працював на заводі 17 років, винайшов автоматичні щипці для витягування дроту при заправленні його на волочильних столах. Цей винахід набагато полегшив заправку і сприяв великій економії коштів². Слюсар київського заводу «Більшовик» Л. Немировський винайшов прилад для виготовлення гайок, застосування якого збільшило продуктивність праці у 800 разів³.

Раціоналізаторська і винахідницька робота робітничого класу України у початковий період соціалістичної індустріалізації була однією з найважливіших умов підвищення продуктивності праці, збільшення випуску продукції. Політичне і трудове піднесення робітничого класу, зростання його культурно-технічного рівня, поліпшення матеріального становища створили необхідні умови для масового соціалістичного змагання, що розгорнулося після прийняття першого п'ятирічного плану.

Виникнення соціалістичного змагання було підготовлено всією попередньою виховною роботою партії. Воно знаменувало собою нове соціалістичне ставлення до праці, до виробництва з боку широких мас робітників. Могутнім поштовхом до розвитку соціалістичного змагання було опублікування 20 січня 1929 р. в газеті «Правда» статті В. І. Леніна «Як організувати змагання?».

Ініціаторами соціалістичного змагання виступили робітники Донбасу. Борючись за виконання постанови ЦК ВКП(б) про поліпшення роботи вугільної промисловості (січень 1929 р.), вони стали домагатися різкого підвищення продуктивності праці і зниження собівартості продукції. В лютому 1929 р. розпочалось соціалістичне змагання шахтарів Артемівського, Луганського і Сталінського округів⁴.

Активно включились у соціалістичне змагання комсомольці Донбасу. Вони оголосили Вседонецький вугільний похід. Змагання розгорнулося поміж окружними, районними і первинними організаціями. Десятки нових молодіжних ударних бригад спускались у забій.

Заслуженою славою на шахті № 2 ім. Лотікова (Луганський округ) користувались ініціатори соціалістичного змагання, кращі ударники молодіжної бригади — вибійник Є. Ісаєв, бурильник І. Михайлов, коногон А. Медведєв. Газета «Молодой рабочий» писала про них: «Мо-

¹ Н. Рабічев, Доповідь на XIV Всеукраїнському з'їзді профспілок, журн. «Вісник профруху України» (орган ВУРПС), 1929, № 1, стор. 13.

² Газ. «Кочегарка» (орган Артемівського окружного КП(б)У, окрвиконкому та окрпрофради) від 17 березня 1926 р.

³ Газ. «Киевский пролетарий» (орган Київського окружного КП(б)У, окрвиконкому та окрпрофради) від 10 травня 1927 р.

⁴ Газ. «Кочегарка» від 7 лютого 1929 р.

лодь шахти № 2 ім. Лотікова пишається своїми молодими героями праці, які служать зразком для всієї молоді»¹.

Соціалістичне змагання з ще більшою силою розгорнулося після історичного звернення XVI партійної конференції «До всіх робітників і трудящих селян Радянського Союзу» (квітень 1929 р.). Конференція закликала робітників включитися у соціалістичне змагання, перетворити його на постійний метод будівництва соціалізму.

Центральний Комітет партії повсякденно керував соціалістичним змаганням. 9 травня ЦК ВКП(б) ухвалив постанову «Про соціалістичне змагання фабрик і заводів», у якій підкреслив, що змагання повинно тісно пов'язуватися з конкретними завданнями боротьби за виконання і перевиконання виробничих планів, за підвищення продуктивності праці і зниження собівартості продукції.

Відповідаючи на заклик партії, робітники Радянської України ще ширше розгорнули соціалістичне змагання. 7 липня 1929 р. в Горлівці відбулась конференція представників Артемівського, Луганського, Сталінського та Шахтинського округів, на якій було підписано договір про соціалістичне змагання між гірниками цих округів. Учасники конференції від імені 200 тис. шахтарів Донбасу взяли зобов'язання перевиконати виробничий план².

Розгорнуте на шахтах Донбасу соціалістичне змагання сприяло підвищенню продуктивності праці, збільшенню видобутку вугілля. Вже до літа 1929 р. гірники Донбасу почали перевиконувати виробничу програму, ліквідувати відставання вугільної промисловості.

Широко розгорнули соціалістичне змагання робітники всіх новобудов, заводів і фабрик України. В червні 1929 р. в соціалістичне змагання включились два гіганти машинобудування — Харківський і Луганський паровозобудівні заводи. Колективи цих підприємств зобов'язались перевиконати виробничу програму, домогтися зниження собівартості продукції на 8,5%, збільшити продуктивність праці на 23%³.

Особливого розмаху набрало соціалістичне змагання на величезній будові першої п'ятирічки — Дніпробуді. Уже влітку 1929 р. там змагалися 9 тис. чоловік. Робітники Дніпробуду викликали на змагання будівників Туркестано-Сибірської залізниці.

Змагання трудящих Радянської України з трудящими Москви, Ленінграда, Білорусії та інших союзних республік сприяло обміну виробничим досвідом, піднесенню загального рівня продуктивності праці, зміцненню дружби народів Радянського Союзу.

На початку грудня 1929 р. в Москві зібрався Перший Всесоюзний з'їзд ударних бригад. На з'їзд прибуло 820 делегатів, у тому числі 150 від Радянської України⁴. З'їзд підсумував перші успіхи соціалістичного змагання. В день відкриття з'їзду з привітанням від гірників Донбасу і Криворіжжя виступив кращий ударник Циганков. У своїй промові він заявив, що шахти і рудники Донбасу та Криворіжжя своєю роботою забезпечують цілковите виконання плану 1929/30 р. і здійснення п'ятирічки за 4 роки⁵.

Всесоюзний з'їзд ударних бригад прийняв звернення до всіх робітників Радянського Союзу, в якому закликав виконати п'ятирічку за 4 роки. З'їзд сприяв дальшому розвитку соціалістичного змагання.

¹ Газ. «Молодой рабочий» (орган Сталінського, Артемівського, Луганського і Маріупольського окружкомів ЛКСМУ) від 28 серпня 1929 р.

² Газ. «Молодой рабочий» від 9 липня 1929 р.

³ Газ. «Комуніст» (орган ЦК КП(б)У) від 14 листопада 1929 р.

⁴ Газ. «Комуніст» від 9 грудня 1929 р.

⁵ Газ. «Пролетарий» (орган Всеукраїнської Ради професійних спілок) від 7 грудня 1929 р.

Висока трудова активність робітничого класу, що знайшла вияв у масовому соціалістичному змаганні, забезпечувала успішне виконання народногосподарського плану. «Підсумки минулого господарського року,—відзначав листопадовий пленум ЦК ВКП(б) 1929 р.,—що проходив під знаком бурхливого зростання соціалістичної індустрії і соціалістичних елементів у народному господарстві, свідчать про нові величезні досягнення робітничого класу, Радянської влади і партії в справі соціалістичного будівництва»¹.

У дружній сім'ї народів Радянської країни трудящі нашої республіки під керівництвом Комуністичної партії вже в 1926—1929 рр. домоглися вирішальних успіхів у справі соціалістичного перетворення народногосподарства.

В той період було в основному розв'язано проблему нагромадження коштів для капітального будівництва. Рішучий злам було досягнуто і в одній із найважливіших галузей соціалістичного будівництва—в галузі продуктивності праці.

Видатним підсумком героїчних зусиль Комуністичної партії і всього робітничого класу було зростання соціалістичної індустрії, яка зайняла провідне місце в народному господарстві країни. Успіхи основних галузей промисловості України, досягнуті в 1926—1929 рр., характеризувалися такими показниками: видобуток вугілля збільшився з 19,8 млн. т в 1925/26 р. до 30,4 млн. т в 1928/29 р., виплавка чавуну—з 1,6 млн. т до 2,6 млн. т, сталі—з 1,6 млн. т до 2,5 млн. т, виробництво сільськогосподарських машин збільшилось на 194%².

Значні успіхи були досягнуті у розвиткові енергетичної бази промисловості. В 1926—1929 рр. в енергетиці України почався перехід від карликових до великих електростанцій, яких не було в дореволюційний час. З 1925/26 р. до 1928/29 р. у будівництво електростанцій на Україні було вкладено понад 200 млн. крб., з яких на нове будівництво припадало 153,7 млн. крб.³ Вироблення електроенергії електростанціями України в 1929 р. перевищило довоєнний рівень в 3 рази (з 500 млн. квт-годин в 1913 р. до 1519,4 млн. квт-годин у 1929 р.) і майже в два рази—рівень 1926 р. Нові районні електростанції давали 376,5 млн. квт-год., або 24,8% всього виробництва електроенергії⁴.

Борючись за здійснення політики соціалістичної індустріалізації, Комуністична партія і Радянський уряд головну увагу приділяли розвитку вугільної і металургійної промисловості. Темпи зростання промисловості повністю залежали від забезпечення підприємств вугіллям і металом. Потрібні були колосальні зусилля, щоб подолати труднощі, зв'язані з відставанням цих провідних галузей важкої промисловості. Завдяки героїчним зусиллям робітничого класу, керованого Комуністичною партією, уже в 1927/28 р. видобуток вугілля в Донбасі перевищив довоєнний рівень.

Капітальне будівництво у вугільній промисловості, що здійснювалось в 1926—1929 рр., забезпечило значне збільшення кількості діючих шахт. Якщо на 1 жовтня 1926 р. в Донбасі налічувалось 236 діючих шахт, то на 1 січня 1930 р. їх було вже 345⁵.

Однак кількісне зростання вугільних шахт Донбасу не було голов-

¹ «КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК», ч. II, Держполітвидав УРСР, К., 1954, стор. 577.

² «ХІ Всеукраїнський з'їзд Рад...», стор. 371.

³ «Контрольні цифри народного господарства УРСР на 1928/29 рр.», Видання Держплану УРСР, Харків, 1928, стор. 31; «Контрольні цифри розвитку народного господарства УРСР на 1929/30 р.», Видання Держплану УРСР, Харків, 1929, стор. 41.

⁴ «Народне господарство УРСР», К., 1935, стор. 82.

⁵ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1, од. зб. 1110, арк. 40.

ним показником зростання видобутку вугілля. В 1913 р. в Донбасі працювало 1200 шахт, які давали 25,3 млн. т вугілля, а на 345 шахтах в 1928/29 р. було видобуто понад 30,7 млн. т. Середньорічний видобуток на одну шахту в 1913 р. дорівнював 21,1 тис. т, а в 1928/29 р.— 89,8 тис. т.¹

Різко збільшився механізований видобуток вугілля. Якщо у 1925/26 р. в Донбасі машинним способом видобували 7,8% вугілля, то в 1928/29 р. — вже 27,8%². За механізацією видобутку вугілля промисловість України випередила Англію³.

Значні успіхи були досягнуті в розвитку чорної металургії. Наприкінці відвоєнного періоду вона досягла лише 58% довоєнного виробництва чавуну. Протягом 1926—1929 рр. відчувалась нестача металу. Партія і уряд докладали всіх зусиль, щоб подолати відставання металургії. Робота найбільшого в країні металургійного тресту «Південьсталь», що об'єднав 14 заводів, розташованих у Донбасі і Дніпропетровську, неодноразово обговорювалась на засіданнях Політбюро ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У, вищими органами СРСР і УРСР. У постанові ЦК ВКП(б) «Про роботу «Південьсталі» від 8 серпня 1929 р. підкреслювалось, що цей трест дає дві третини чавуну в СРСР і є однією з основних баз індустріалізації країни. ЦК ВКП(б) накреслив конкретні заходи щодо поліпшення роботи тресту.

Завдяки повсякденній турботі партії і уряду південна металургія уже в початковий період індустріалізації домоглася значних успіхів, перевищила довоєнний рівень, заклала основу дальших, ще швидших темпів розвитку.

Збільшення виробництва металу відбувалось головним чином за рахунок докорінної реконструкції старих і будівництва нових доменних печей на діючих заводах. У металургійній промисловості України на 1 жовтня 1929 р. діяло 30 домн (в 1913 р. — 47)⁴. Середня місячна продуктивність однієї домни в 1913 р. дорівнювала 3100 т., а в 1929 р.— 4300 т.⁵

Особливо значні успіхи були досягнуті у збільшенні виробництва сталі. В 1928/29 р. на Україні було зварено сталі на 10% більше, ніж у 1913 р., а проти 1925/26 р.—на 80%. У 1928/29 р. діяло 72 мартенівські печі (в 1913 р. їх було 68, а в 1925/26 р. — 63)⁶. Поряд з виробництвом металу і палива вирішальне значення для перемоги соціалістичної індустріалізації мав розвиток машинобудівної промисловості. Промисловість України відіграла визначну роль у розвитку машинобудування всього Радянського Союзу. Південний машинобудівний трест (ПМТ), який був створений в 1924 р. і об'єднував 7 заводів важкого машинобудування, за випуском продукції займав друге місце в Радянському Союзі після ДОМЗ (Державне об'єднання машинобудівних заводів центральної промислової області). ДОМЗ в 1929 р. виробляв 25%, ПМТ— 15% усієї продукції машинобудування, Ленінградський машинобудівний трест — 13,3%, Московський — 12,2%⁷.

Продукція промисловості важкого машинобудування з 1925/26 р. до 1928/29 р. збільшилась більш ніж у 2 рази. В 1925/26 р. заводи ПМТ

¹ «Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР», Изд-во АН СССР, М., 1954, стор. 271.

² ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1, од. зб. 1450, арк. 133.

³ Журн. «Більшовик України», 1929, № 20, стор. 13.

⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 106, оп. 2, спр. 313, арк. 24.

⁵ Журн. «Більшовик України», 1929, № 4, стор. 36.

⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 106, оп. 2, спр. 313, арк. 9—10.

⁷ Державний архів Харківської області (далі—ДАХО), ф. 1010, оп. 1, спр. 2030, арк. 7—9.

випустили продукції на 50 006 тис. крб., а в 1928/29 р.—на 111,3 млн. крб.¹

На заводах важкого машинобудування України вироблялось устаткування для металургійної промисловості, нові верстати, турбіни, паровози, судна, вагони, трактори. Виробництво паровозів з 1925/26 р. по 1928/29 р. збільшилось на 185%, тракторів — на 179%, вагонів — на 493%². Внаслідок реконструкції заводів важкого машинобудування створювались необхідні умови для освоєння виробництва нових складних машин, верстатів та іншого устаткування, потрібного для успішного здійснення індустріалізації країни.

Швидкими темпами розвивалось на Україні середнє і легке машинобудування. Харківський машинобудівний завод «Красный Октябрь» у період з 1925/26 р. по 1928/29 р. збільшив випуск продукції майже в 12 разів. Завод налагодив виробництво багатьох видів нових машин. Він випускав транспортери, вагонетки та інші машини — всього 70 назв різних машин³.

Заводами середнього машинобудування було освоєно виробництво багатьох типів нових машин, у тому числі різноманітне устаткування для цукрової і торф'яної промисловості, хімічна апаратура, радіо- і кіноапаратура, електроустаткування, устаткування для різних галузей легкої промисловості. Найбільші заводи середнього машинобудування такі, як «Большовик» (Київ), ім. Фрунзе (Суми), «Світло шахтаря» (Харків), машинобудівний завод «Донвугілля» (Сталіно), в 1926—1929 рр. були повністю реконструйовані. На цих заводах було встановлено від 50 до 93% нового устаткування⁴.

Серед інших галузей машинобудування найшвидшими темпами розвивалось сільськогосподарське машинобудування. В 1928—1929 рр. його продукція перевищила рівень 1913 р. на 430%, а порівняно з 1925/26 р. збільшилась майже в 2 рази⁵.

Були докорінно реконструйовані заводи сільськогосподарського машинобудування. На найбільших з них — «Красная звезда» (Єлисаветград), «Комунар» (Запоріжжя), «Червоний прогрес» (Великий Токмак), ім. Жовтневої революції (Одеса) — наприкінці 1929 р. було встановлено від 54 до 72% нового устаткування⁶.

Машинобудування в цілому розвивалось швидше, ніж інші галузі промисловості. Продукція його збільшилась з 1926 р. по 1929 р. в 2,5 рази⁷.

Великі зрушення у перші роки індустріалізації відбулися також і в легкій промисловості. До початку соціалістичної індустріалізації на Україні не було розвиненої легкої промисловості. В республіці існували десятки тисяч дрібних приватних майстерень і підприємств. У швейній і взуттєвій промисловості переважало кустарне виробництво. Текстильна промисловість не мала власної сировинної бази.

Було широко розгорнуто нове будівництво і реконструкція напівкустарних підприємств легкої промисловості, які перетворилися на фабрики і заводи. Так, на базі напівкустарної майстерні у Ромнах була збудована трикотажна фабрика. Це було, по суті, нове підприємство, устатковане повітніми верстатами і механізмами. У 1927 р. тут же

¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 34, оп. 13, спр. 1115, арк. 176.

² «ХІ Всеукраїнський з'їзд Рад...», стор. 371.

³ ДАХО, ф. 1010, оп. 1, спр. 1839, арк. 234.

⁴ «Процеси реконструкції в українській промисловості», стор. 44.

⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 34, оп. 13, спр. 1128, арк. 6.

⁶ «Процеси реконструкції в українській промисловості», стор. 44.

⁷ «Народне господарство УРСР», стор. 115.

на основі кустарних майстерень була збудована мебльова фабрика. Нові підприємства вирости у шкіряній, текстильній, взуттєвій, швейній консервній та інших галузях легкої промисловості.

Всього на Україні в 1926—1929 рр. було збудовано 408 нових промислових підприємств, 421 підприємство було докорінно реконструйовано². Нові і реконструйовані підприємства становили 28% загальної кількості підприємств³.

Характерною особливістю соціалістичної індустрії України була багатогранність. Промисловість на Україні була представлена майже всіма галузями виробництва. За обсягом валової продукції машинобудування випередило всі інші галузі. Характерним для промисловості України була концентрація виробництва. В 1925/26 р. на підприємства з кількістю робітників понад 5 тис. чол., що становили 0,5% всіх підприємств, було зайнято 15% робітників, а в 1928/29 р. вони становили вже 1,7% всіх підприємств і на них працювало вже 47,5% усіх робітників⁴.

Перші успіхи соціалістичної індустріалізації підтвердили цілковиті правильність генеральної лінії партії, спрямованої на всемірний розвиток соціалістичної індустрії. Вони були досягнуті в боротьбі з різноманітними труднощами. Відчайдушний опір політиці соціалістичної індустріалізації чинили троцькісти, праві опортуністи і буржуазні націоналісти. Троцькісти намагалися підірвати віру широких трудящих у можливість побудови соціалізму в одній країні. ЦК ВКП(б), його левінінське ядро очолили боротьбу проти троцькістів та інших капітулянтів. Партійні організації під керівництвом ЦК ВКП(б) розгромили цих ворогів соціалізму. Під час загально-партійної дискусії на Україні тільки 0,5% тих, хто брав участь у голосуванні, виступили за троцькістів і зінов'ївців. Особливо незначною була питома вага опозиціонерів у промислових центрах України: Дніпропетровську, Сталіно, Миколаєві та інших, де прибічників спозиції налічувались одиниці⁵.

Злісними ворогами соціалістичної індустріалізації були українські буржуазні націоналісти. Вони намагались розколоти братерську дружбу українського народу з усіма іншими народами СРСР, утворювали підпільні контрреволюційні організації, що ставили своєю метою повалення Радянської влади і реставрацію буржуазно-поміщицьких порядків на Україні.

В перший період соціалістичної індустріалізації Комуністичній партії доводилось переборювати також жорстокий опір частини буржуазних спеціалістів, які, ставши на шлях саботажу і шкідництва, намагались загальмувати розвиток промисловості. Завдяки політичному й трудовому піднесенню робітничого класу, очолюваного Комуністичною партією, шкідники були викриті, а наслідки їхньої ворожої діяльності ліквідовані.

Перемагаючи різноманітні труднощі, борючись проти ворожих класів та їх агентури у своїх власних рядах, Комуністична партія в 1926—1929 рр. приділяла величезну увагу всім найважливішим питанням, що забезпечували успішне проведення соціалістичної індустріалізації країни. Були здійснені широкі заходи в галузі підготовки кадрів нових спеціалістів, підвищення культурно-технічного рівня робітничого класу, поліпшення діяльності всіх ланок державного і господарського апарату.

¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 337, оп. 7, спр. 7949, арк. 8.

² «Процеси реконструкції української промисловості», стор. 11—14.

³ Там же, стор. 9.

⁴ «Народне господарство УРСР», стор. 390—391.

⁵ «Х з'їзд КП(б)У, Стенографічний звіт», Харків, 1927, стор. 79.

зміцнення плануючих органів, підвищення рівня технічного керівництва виробництвом.

Успіхи, досягнуті Комуністичною партією в 1926—1929 рр., відіграли велику роль у дальшому піднесенні народного господарства, у перетворенні нашої країни в могутню індустріально-колгоспну державу.

С. К. ГУТЯНСЬКИЙ

ДО ПИТАННЯ ПРО ПОЛІТВІХОВНУ І КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЮ РОБОТУ СЕРЕД ТРУДЯЩИХ УКРАЇНИ В ПЕРІОД ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ (1919—1920 рр.)

Політвиховній і культурно-освітній роботі в масах Комуністична партія надавала особливої ваги на всіх етапах розвитку Радянської держави.

Після вигнання з України антантівських військ і контрреволюційної Директорії та відновлення Радянської влади ЦК КП(б)У і уряд України провели велику роботу по залученню робітників і трудяшого селянства до активної участі в управлінні державою, спрямували їх сили на відбудову народного господарства, а також на збройну боротьбу проти інтервентів і внутрішньої контрреволюції.

Керуючись вказівкою В. І. Леніна про те, що Радянська держава сильна тоді, коли маси все знають, про все можуть судити і йдуть на все свідомо¹, партія вживала заходів до посилення політвиховної і культурно-освітньої роботи серед трудящих, особливо серед селянства.

Велика і напружена робота партії, Рад, профспілок і політорганів Червоної Армії по політичному вихованню і освіті трудящих проводилась в умовах громадянської війни, боротьби проти куркульських повстань і бандитизму, тривалої відірваності сіл і повітів від центру республіки.

Комуністична партія протиставила брехливій і підступній буржуазній пропаганді правдиву і дохідливу комуністичну агітацію і пропаганду та культурно-освітнє виховання трудящих, що будувалися на основі марксизму-ленінізму, ленінських принципів пролетарського інтернаціоналізму і дружби народів.

Уряд України і ЦК КП(б)У видали в 1918—1920 рр. ряд важливих постанов про організацію роботи преси, видавництва, бібліотек та інших політосвітніх закладів. Буржуазія була позбавлена змоги використовувати пресу та інші засоби для здійснення свого ідейного впливу на маси. 1 березня 1919 р. було оголошено декрет РНК УРСР про створення Народного комісаріату радянської пропаганди. Водночас з цим уряд видав спеціальне положення, яким визначався зміст і напрям діяльності Комісаріату².

Створення Народного комісаріату радянської пропаганди було зумовлене необхідністю зосередити в руках єдиного державного органу керівництво всіма формами пропаганди, спрямованої на розвиток і зміцнення в свідомості трудящих комуністичних ідей та на викриття антинародної суті діяльності контрреволюційних сил.

¹ Див. В. І. Ленін, Твори, т. 26, стор. 220.

² «Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства Украины» (далі — СУ УРСР), 1919, № 17.

В основу масової політвиховної і культосвітньої роботи Комуністична партія і Радянський уряд України поклали рішення VIII з'їзду РКП(б), який відбувся в березні 1919 р. В резолюції «Про політичну пропаганду і культурно-освітню роботу на селі» з'їзд записав: «Беручи до уваги необхідність міцної і тривалої угоди пролетаріату з біднішим і середнім селянством і ту обставину, що політична темнота, загальне неучтво і низький рівень сільськогосподарських знань на селі є глибокою і серйозною перешкодою і в той же час прирікають бідніше і середнє селянство на злидні і косність, — Комуністична партія не може не поставитися з найсерйознішою увагою до освіти села в широкому розумінні слова»¹. З'їзд накреслив план освітньої діяльності на селі, який зводився до трьох основних моментів: комуністичної пропаганди, загальної і агрокультурної освіти.

ЦК КП(б)У вжив відповідних заходів до посилення діяльності партійних організацій на промислових підприємствах і в селах. У резолюції III з'їзду КП(б)У (березень 1919 р.) «Поточний момент і завдання партії» говорилось про необхідність створення партійних осередків на всіх підприємствах і посилення роботи на селі і серед червоноармійців у зв'язку з загрозою куркульської контрреволюції².

У першій половині квітня 1919 р. пленум ЦК КП(б)У, розглядаючи питання про куркульську контрреволюцію і про роботу на селі, наполегливо вимагав «звернути найсерйознішу увагу на партійну комуністичну роботу на селі, куди для систематичного проведення її треба направити максимальне число працівників» та негайно розгорнути найширшу усну агітацію «з роз'ясненням програми і тактики більшовиків-комуністів, а також випустити якнайбільше листівок, плакатів тощо спеціально для села»³.

Губернські партійні конференції в Києві (травень 1919 р.), Полтаві (липень 1919 р.), Житомирі (серпень 1919 р.) також ухвалили постанови про роботу на селі та про посилення політичної освіти серед молоді⁴.

Важливу роль у визначенні ідейного напрямку позашкільної освіти трудящих мали загальнодержавні з'їзди і наради працівників культурно-освітніх закладів у 1918—1920 рр. та виступи на них В. І. Леніна, який поставив завдання будувати пропагандистську і культурно-освітню роботу в масах у тісному зв'язку з насущними потребами життя, спрямовувати її на боротьбу з пережитками капіталізму, виховувати комуністичну свідомість у робітників і трудящих селян, організувати і залучати їх до активної участі у відбудові народного господарства країни на новій економічній і технічній основі.

Серйозну роль у розгортанні політвиховної і культосвітньої роботи на місцях відіграли з'їзди працівників позашкільної освіти, що пройшли в губерніях і повітах України в березні — квітні 1919 р.⁵

В політосвітній роботі партійні та радянські організації приділяли серйозну увагу роз'ясненню і проведенню в життя національної політи-

¹ «КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК», ч. I, Держполітвидав УРСР, К., 1954, стор. 420.

² «Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій, 1918—1956», Держполітвидав УРСР, К., 1958, стор. 41.

³ Партійний архів Інституту історії партії ЦК КП України (далі — ПА ІІІ ЦК КП України), ф. 1, оп. 4, од. зб. 4, арк. 2—3.

⁴ «Історія КП(б)У в матеріалах і документах (Хрестоматія)», вип. другий, 1917—1920 рр., Партвидав ЦК КП(б)У, 1934, стор. 421, 432.

⁵ Газ. «Внешкольное образование» (орган позашкільного відділу НКО УРСР) від 9 липня 1919 р.

ки Комуністичної партії і Радянської влади. Це питання обговорювалось на партійних конференціях і зборах та на з'їздах Рад. 25 травня 1919 р. об'єднані збори комуністів і співчуваючих Південної і Київської залізниць у своїй резолюції вказали на необхідність «найбільш дбайливого і обережного ставлення до національних почуттів і настроїв, що особливо важливо у відношенні до українців, як нації, яка до останнього часу була нацією пригніченою»¹. 19 червня 1919 р. І Волинський губернський з'їзд Рад в резолюції «Проти національної ворожнечі» рішуче засудив «будь-яку націоналістичну, шовіністичну агітацію, що сіє ворожнечу серед трудящих»².

Вирішальне значення в справі проведення ленінської національної політики Комуністичної партії на Україні мала історична резолюція ЦК РКП(б) «Про Радянську владу на Україні». Зважаючи на те, що українська культура протягом віків придушувалася царизмом і експлуататорськими класами Росії, ЦК РКП(б) зобов'язав комуністів усіма засобами сприяти розвиткові української мови і культури, забезпечити здійснення права трудящих учитися і розмовляти в усіх радянських установах рідною мовою, перетворити українську мову в знаряддя комуністичної освіти трудящих мас.

Зважаючи на те, що внаслідок вікового гноблення серед відсталого частини українського населення спостерігалися націоналістичні тенденції, ЦК зобов'язав членів партії ставитися до таких людей «з найбільшою терпимістю і обережністю, протиставляти їм слово товариського роз'яснення тотожності інтересів трудящих мас України і Росії»³.

Втілюючи в життя ленінську програму партії з національного питання, Тимчасовий Робітничо-селянський уряд України зазначав у своїй «Декларації», опублікованій 28 січня 1919 р., що він відкидає «будь-який національний гніт, який є тільки маскою класового панування», і за бажанням місцевого робітничо-селянського населення забезпечить навчання в школах республіки рідною мовою⁴.

9 вересня 1920 р. Політбюро ЦК КП(б)У розглянуло проект закону про українізацію⁵, а 21 вересня 1920 р. РНК УРСР ухвалив постанову «Про введення української мови в школах і радянських установах». Народному комісаріату освіти було запропоновано негайно ввести обов'язкове вивчення української мови в усіх школах та радянських установах. Уряд зобов'язав губвиконкоми видавати українською мовою не менше як по одній губернській газеті, а також популярну політичну літературу для села⁶.

Боротьба партії за послідовне запровадження в життя ленінської національної політики відіграла вирішальну роль у розвитку української радянської культури та в подоланні проявів великодержавного шовінізму і українського буржуазного націоналізму на Україні.

Зазнавши страхітливих знущань від денікінців, трудящі України рішуче ставали на шлях активної підтримки Радянської влади і Комуністичної партії як справжніх виразників їх інтересів. Реальна дійсність блискуче підтвердила передбачення В. І. Леніна про те, що уроки дені-

¹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1—4, од. зб. 151, арк. 3.

² Газ. «Известия» (орган Волинського губревкому) від 19 червня 1919 р.

³ «КПРС в резолюціях...», ч. I, стор. 430.

⁴ Газ. «Известия Временного Рабоче-крестьянского правительства Украины» від 28 січня 1919 р.

⁵ Центральний партійний архів Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС (далі — ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС), ф. 17, оп. 2, од. зб. 803, арк. 17, 22.

⁶ СУ УРСР, 1920, № 24.

кінщини приведуть українських робітників і селян «до більш ясного розуміння завдань Радянської влади і до більш твердого захисту її»¹.

24 лютого 1920 р. селяни с. Карачекрас, Мелітопольського повіту, заслухавши на сході доповіді про поточний момент, земельну і продовольчу політику Радянської влади на Україні, в одностайно схваленій резолюції заявили, що вони «гаряче вітають переможну Червону Армію, яка на своїх багнетах несе всьому трудовому народу визволення від гніту і кабали бандитів, поміщиків, фабрикантів, заводчиків та їх посіпак», та зобов'язалися всіляко допомагати бійцям Червоної Армії².

Одностайна підтримка політики партії і Радянського уряду з боку робітничого класу і трудящого селянства була приголомшуючим ударом по куркульству, різного роду контрреволюції, а також по міжнародному імперіалізму, який не хотів миритися з фактом існування соціалістичної держави.

На мітингах, зборах і конференціях трудящих читалися лекції про Радянську владу і Комуністичну партію, роздавалися газети, листівки, брошури, плакати. З доповідями і промовами про політику Комуністичної партії і завдання Радянської влади перед трудящими виступали члени уряду України і ЦК КП(б)У, видатні діячі партії і Радянської влади — Артем (Ф. А. Сергєєв), В. П. Затонський, А. В. Іванов, С. В. Косіор, Д. З. Мануїльський, Г. І. Петровський, В. Я. Чубар, О. Г. Шліхтер та ін.

Ми не маємо даних про загальну кількість мітингів, зборів, конференцій, проведених на Україні протягом 1919—1920 рр., але з підрахунків, зроблених місцевими партійними і радянськими органами за окремі періоди, видно, що в ті роки вони були найбільш поширеною формою політосвітньої і виховної роботи партії в масах. Одеський губком партії, наприклад, за період з 20 березня по 20 квітня 1920 р. організував у містах і селах близько 70 мітингів на різні теми і понад 120 зборів трудящих. На мітингах і зборах читались лекції — «Поточний момент», «Робітничий клас і компартія», «Похід на куркуля і класовий пайок», «Місто й село», «Куди веде нас Радянська влада» та ін.³

Величезну політвиховну роботу серед трудящих проводили політоргани Червоної Армії. Армійські частини, що діяли на Україні в 1920 р., налічували не менше 66 тис. комуністів, які були організовані в 3640 осередків. Агітаційно-пропагандистська робота в тилу армій зосереджувалась навколо агітпунктів, яких на кінець 1920 р. було понад 80. Політоргани Червоної Армії проводили значну видавничу діяльність. Протягом червня—грудня 1920 р. було випущено в світ 300 назв різної агітаційно-пропагандистської літератури загальним тиражем близько 3753 тис. примірників⁴.

Значну політвиховну і культурно-освітню роботу, починаючи з 1 березня 1920 р., проводив політвідділ Донецького басейну⁵.

¹ В. І. Ле н і н, Твори, т. 30, стор. 260.

² «За власть Советов (Сборник документов и воспоминаний о борьбе трудящихся за установление и укрепление Советской власти на территории Запорожской области в 1917—1920 гг.)», Запорожье, 1957, стор. 111—112.

³ ПА ЦК КП України, ф. 1, оп. 5, од. зб. 136, арк. 42.

⁴ М. Фрунзе, Красная Армия и задачи военного строительства на Украине (из отчета съезду Советов), журн. «Коммунист» (орган ЦК КП(б) України), 1921, № 6, стор. 69.

⁵ Тільки за період з 1 березня по серпень 1920 р. ним було організовано в 14 районах 100 комсомольських організацій, створено 20 шкіл грамоти, 16 клубів, 17 культуркомісій, проведено 524 мітинги, 95 лекцій, 72 спектаклі, 37 кіносеансів, 123 зборів, 90 суботників і недільників, 35 концертів, розповсюджено понад 290 тис. примірників

Самовіддано виконували почесне завдання партії по організації політосвітньої роботи на селі продовольчі загони. Вони, за визначенням В. І. Леніна, несли на село соціалізм, залучали на бік робітничого класу селянську бідноту, організовували і просвіщали її, допомагали бідноті придушити опір сільської буржуазії — куркулів¹.

Комісар одного з продзагонів, що діяв у 1919 р. на Полтавщині, писав про його роботу: «Крім заготівлі хліба, проводимо агітацію серед селян, організовуємо комуністичні осередки і комітети бідноти, допомагаємо їм у поточній роботі, влаштовуємо мітинги, збори»². Тільки з 15 жовтня 1920 р. до березня 1921 р. продовольчими загонами в південних губерніях України було організовано майже 1800 комнезамів, відкрито 250 хат-читалень, проведено 800 мітингів і концертів, створено 50 комсомольських організацій, розповсюджено близько 800 тис. примірників агітаційної літератури, з якої майже 400 тис. — з однієї Одеської губернії³.

Комуністична партія і уряд УРСР приділяли велику увагу поширенню періодичної преси серед трудящих. На початку січня 1919 р. при Тимчасовому Робітничо-селянському уряді України було створено Бюро преси, а 13 січня — Українське центральне агентство преси (Укрцентраг) та губернські і повітові агентства⁴.

При постійній допомозі ЦК РКП(б) і уряду РРФСР в 1919 — 1920 рр. на Україні, незважаючи на безліч труднощів — брак паперу, напівзруйновану поліграфічну базу, зношеність друкарських машин, — видавались республіканські, губернські, багато повітових та відомчих газет, журналів і бюлетенів, через які Комуністична партія повсякчасно тримала нерозривний зв'язок з трудящими, організовувала їх, виховувала, радилася з ними.

Усього в 1919 р. на Україні видавалось 388 газет, у 1920 р. через брак паперу деякі повітові та відомчі органи було закрито і газет виходило менше — 360⁵. У червні 1920 р. за рішенням спеціальної комісії ЦК КП(б)У вантажі з літературою були прирівняні до військових. Їх пересування по залізниці і водних шляхах вважалося першочерговим.

Усього за 1920 р. по Україні було розповсюджено 18 522 тис. примірників центральних газет, журналів, плакатів і листівок, з яких більше як 6600 тис. надійшло з Москви і Петрограда (газети «Правда», «Известия», «Беднота») ⁶. Всеукраїнське державне видавництво за період з 1 лютого до 31 грудня 1920 р. розповсюдило на Україні понад 4906 тис. примірників агітаційної, довідкової, сільськогосподарської і наукової літератури⁷. Були видані окремі твори К. Маркса і В. І. Леніна, а також твори українських письменників І. Франка, Лесі Українки, М. Коцюбинського та ін. ⁸

Ніколи в дореволюційний час трудящі України не бачили такої ма-

різних газет, 22 092 книги, 1769 підручників, 2172 журнали, близько 118 тис. плакатів та листівок, 173 бібліотеки та ін. (Центральний державний архів Червоної Армії, ф. 241, оп. 1, спр. 11, арк. 361—364).

¹ Див. В. І. Ленін, Твори, т. 28, стор. 272.

² Цит. за Ю. Ю. Кондуфор, Робітничі продовольчі загони на Україні в 1919 році, Вид-во Харківського університету, 1955, стор. 65.

³ Журн. «Красный архив», 1938, № 4—5 (89—90), стор. 139.

⁴ СУ УССР, 1919, № 2.

⁵ М. Агуф, Преса УРСР до 15 роковин Жовтня, Партвидав «Пролетар», 1932, стор. 46.

⁶ «Сборник отчетов Народных Комиссаров УССР, уполномоченных Народных Комиссаров РСФСР при Совнаркоме УССР и центральных учреждений Украины», Харьков, 1921 (Відчит Всеукраїнського державного видавництва за 1920 р., стор. 17).

⁷ Там же, стор. 15—16.

⁸ Газ. «Більшовик» (орган Київського губкому КП(б)У) від 3 грудня 1920 р.

си літератури, потрібної для політичної освіти і культурного розвитку народу. Незважаючи на великі економічні труднощі років громадянської війни, партія і уряд забезпечили видання для робітників і селян величезної кількості високодейної політичної літератури на різні теми партійного, державного і господарського будівництва.

Велику культурно-освітню і політвиховну роботу в роки громадянської війни проводили культосвітні заклади. Революційна творчість мас під керівництвом Комуністичної партії викликала до життя нові форми культурно-освітньої роботи. В 1919—1920 рр. в містах і селах створювалась широка мережа клубів, народних домів, хат-читальень, селянських будинків, кінематографів, театрів, культосвітніх гуртків, бібліотек, музеїв. У їх створенні і роботі брали участь широкі маси робітників і трудящого селянства. Як указував В. І. Ленін, Радянська влада вперше в історії людства зробила всі здобутки культури загальнонародними¹.

Опорою партійних і політосвітніх організацій на селі були комітети неможливих селян. Організація народної освіти, створення хат-читальень, бібліотек, народних домів була тісно зв'язана з ініціативою і організаторською роботою комнезамів. Останні налагоджували все тісніші зв'язки з передовим учительством, залучаючи його до політосвітньої і культурно-масової роботи серед селян. І Всеукраїнський з'їзд комнезамів у жовтні 1920 р. відмітив, що «звичайне сільське вчительство вже активно пішло на шлях праці з неможливим селянством»².

Стара інтелігенція перший час після перемоги соціалістичної революції була вороже настроєна до Радянської влади, проте значна частина вчених, письменників, артистів, художників, музикантів, учителів, лікарів та ін. стали на бік трудящих мас. З талановитими художніми творами, які служили справі революції, виступили в 1919—1920 рр. В. Еллан-Блакитний, П. Тичина, В. Чумак, В. Сосюра, Остап Вишня, М. Терещенко та ін. Значну роботу в галузі пропаганди класичних творів і організації концертів для трудящих і воїнів Червоної Армії проводили перші українські театри. Піонерами радянського театрального мистецтва на Україні були в ті роки артисти Г. Юра, Л. Курбас, Н. Ужвій, Ф. Барвінська, П. Нятко.

В 1919—1920 рр. Ради при підтримці місцевого населення по всій Україні націоналізували клуби, театри, кінематографи і перетворювали їх у вогнища соціалістичної культури. На кінець квітня 1919 р. в Києві, наприклад, працювало понад 20 робітничих і молодіжних клубів на Солом'янці, Лук'янівці, Подолі, Чоколівці, в Святошино та ін.³ На кінець травня 1919 р. в Харківській губернії відкрилося близько 45 клубів, з них 12 — у Харкові. У Зміїві відкрився клуб ім. Свердлова, в Лебедині — ім. Леніна, у Богодухові — ім. К. Лібкнехта⁴. По селах створювалася широка мережа культосвітніх гуртків.

В перші роки Радянської влади виникли хати-читальні, як основні осередки політичної і культурно-освітньої роботи на селі. В липні 1920 р. НКО УРСР виробив «Положення про хату-читальню», в якому зазначалось, що «хата-читальня має своєю метою розповсюдження комуністичної освіти серед сільського населення». В хаті-читальні рекомендувалось організувати читання декретів та постанов Комуністичної партії і Радянського уряду, співбесіди про Конституцію і програму партії, лекції⁵.

¹ Див. В. І. Ленін, Твори, т. 26, стор. 430.

² Див. газ. «Вісті» (орган ВЦВК) від 25 жовтня 1920 р.

³ Центральний державний архів Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР (далі — ЦДАЖР УРСР), ф. 166, оп. 1, спр. 63, арк. 43.

⁴ Партархів Харківського обкому КП України, ф. 29, оп. 1, од. зб. 2а, арк. 17.

⁵ Державний архів Київської області (далі — КОДА), ф. 150, оп. 1, спр. 6, арк. 76.

В роки громадянської війни по всій Україні існувала велика кількість «просвіт». У їх віданні часто було багато художньої літератури, різного культосвітнього майна, а також клубні приміщення.

Українські буржуазні націоналісти та куркульство використовували «просвіти» для поширення своєї «культурницької», а по суті антирадянської, буржуазно-націоналістичної пропаганди, намагаючись одурманити свідомість трудящих мас села.

Але в умовах Радянської влади найбідніше селянство повело боротьбу проти засилля в «просвітах» петлюрівських агентів і куркулів. Так, у резолюції безпартійної конференції селян Кам'янець-Подільського повіту (грудень 1920 р.) зазначалось: «Надаючи велику вагу освіті для незаможних, комнезами повинні негайно приступити до організації хат-читалень і пролетаризації просвіт, півкидавши звідтіля куркулів і петлюрівський елемент»¹.

Деякі автори у висвітленні питання про діяльність «просвіт» у перші роки Радянської влади на Україні вдаються, на нашу думку, до спрощення. С. С. Гурвич, наприклад, твердить, що «сільська біднота рішуче боролася в роки революції проти так званих «просвіт»². При цьому автор зовсім не висвітлює боротьби КП(б)У за пролетаризацію «просвіт», а також того, що селянська біднота виступала не взагалі проти «просвіт», як побутової форми культосвітньої роботи, а проти засилля в них класових ворогів, за розвиток соціалістичної культури і створення «червоних просвіт».

Питання про «просвіти» та ставлення до них кілька разів слухалось в ЦК КП(б)У (24 березня, 8 і 13 червня 1920 р.)³. ЦК КП(б)У звернувся до парторганізацій України з листом, у якому вказав на неприпустимість нехтування «просвітами» і боротьби проти них та поставив перед парторганізаціями завдання заволодіти «просвітами», пролетаризувати їх, зв'язати з сільськими комуністичними формами політосвітньої роботи, з комнезамами і комсомолом, наповнити цю форму культосвітньої організації комуністичним змістом. У липні 1920 р. було вироблено зразковий статут для «просвіт». У ньому зазначалось, що «просвіти», стоячи «на ґрунті диктатури пролетаріату», повинні ставити своїм завданням проведення широкої роботи в напрямку поширення соціалістичної культури⁴. В циркулярному листі парткомам України від 24 січня 1920 р. ЦК КП(б)У звертав їхню увагу на розгортання політвиховної і культурно-освітньої роботи як шляхом створення лозих політосвітніх закладів — клубів, хат-читалень тощо, так і шляхом використання старих форм культосвітньої роботи, в тому числі і «просвіт», наповнюючи їх комуністичним змістом⁵.

В резолюції I Всеукраїнської наради з питань про роботу на селі, що відбулася при ЦК КП(б)У в серпні 1920 р., було вказано на необхідність організації і реорганізації «сільських «просвіт», які із засобів шовіністичної дрібнобуржуазної агітації мусять перетворитися в організації комуністичного виховання мас»⁶.

¹ «Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919—1920). Збірник документів і матеріалів», Вид-во АН УРСР, К., 1957, стор. 712.

² С. С. Гурвич, К вопросу о революционном перевороте в области культуры на Украине в 1917—1920 гг., «Некоторые вопросы истории Великой Октябрьской социалистической революции», Издание Киевского мединститута, К., 1957, стор. 70.

³ Див. ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 2, спр. 9, арк. 8; ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1—5, од. зб. 441, арк. 39, 108; од. зб. 122, арк. 23.

⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 2, спр. 23, арк. 94, 95.

⁵ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 2, оп. 5, од. зб. 417, арк. 20.

⁶ «Резолюції і тези, ухвалені Першою Всеукраїнською нарадою про роботу на селі з 11 по 18 серпня 1920 р.», Харків, 1920, стор. 11.

Численні архівні документи свідчать про те, що значну кількість «просвіт» створювали партосередки та політоргани Червоної Армії, а до їх правління обиралися комуністи і комсомольці, бідняки-селяни та передові вчителі. Куркулі і петлюрівські агенти з «просвіт» витіснялися. Діяльність таких «просвіт» набувала соціалістичного змісту¹.

Як стара форма культосвітніх закладів, «просвіти» і в умовах Радянської влади в більшості своїй проводили культурницьку роботу і дуже повільно зв'язували її із завданням соціалістичного будівництва. В 1920—1923 рр. «просвіти» остаточно були витіснені новими, народженими революцією соціалістичними формами масових політосвітніх і культурних закладів — хатами-читальнями, агітпунктами, Селянськими будинками тощо.

Все сказане свідчить про те, що Комуністична партія і Радянський уряд з виключною обережністю ставились до культури українського народу, до різноманітних традиційних побутових форм, в яких вона виявлялась, піклувалися про дальший розвиток української культури, національної формою і соціалістичною змістом.

Значною подією в культурному житті українського села було створення в 1920 р. Селянських будинків. Спочатку вони були відкриті у великих містах — губернських центрах, а пізніше (з квітня 1921 р.) — у повітових містах і селах. Це був один з нових видів культурно-освітніх закладів, який міцно увійшов у побут радянського села.

В боротьбі за розвиток народної освіти і культури Комуністична партія і особисто В. І. Ленін надавали великого значення організації бібліотечної справи. Значна робота в цій галузі в 1919—1920 рр. була проведена на Україні. 11 червня 1919 р. РНК УРСР видав спеціальну постанову «Про облік і розподіл запасів книг і навчальних посібників». Керуючись цією постановою, парторганізації і Ради на місцях з активною участю трудящих провадили націоналізацію всіх цінних бібліотек, які були в маєтках поміщиків та буржуазії.

В 1920-р. у 9 великих бібліотеках в різних районах Києва налічувалось понад 204 тис. назв книжок. За 10 місяців 1920 р. ці бібліотеки обслужили 238 тис. читачів². Влітку 1920 р. в Києві почала працювати народна бібліотека, в якій налічувалось понад 400 тис. цінних книг³.

Мережа культурно-освітніх закладів у республіці за 1919—1920 рр. значно виросла, порівнюючи з дореволюційним часом. За даними на 1910 р., клубних закладів у містах України було 48, музеїв — 24; масових бібліотек (при школах) було: в містах — 66, на селі — 2064. Кіноустановок, за даними на 1914 р., було: в містах — 209, в селах — 15⁴. На кінець 1920 р. на Україні працювало близько 15 тис. культосвітніх закладів — клубів, хат-читалень, «просвіт», театрів тощо.

Радянській владі залишилась страшна спадщина — неписьменність більшості трудового населення країни. За даними перепису 1897 р., на

¹ Повітовий організатор з Прилук, Полтавської губернії, у травні 1920 р. повідомляв, що у них «уже існували такі «просвіти», де членами правління, а в окремих «просвітах» і головами, були комуністи. Але таких правління ще мало, бо і комосередків мало». (ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 5, од. зб. 511, арк. 12). Завідуючий Лохвицьким повітовим відділом народної освіти М. Ф. Марченко в своєму звіті за 1920 р. писав, що «в Лохвиці організовано 82 «просвіти», з яких спролетаризовано 39» (ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 2, спр. 59, арк. 133). Пролетаризація «просвіт» проводилась партійними, радянськими і політичними органами Червоної Армії по всій території України.

² Журн. «Пролетарська освіта» (орган НКО УРСР), грудень 1920 — січень 1921, № 3—4, стор. 47.

³ Газ. «Комуніст» (орган Київського губкому КП(б)У) від 26 червня 1920 р.

⁴ «Культурне будівництво Української РСР, Статистичний довідник», Вид-во «Радянська школа», К., 1940, стор. 60—67.

Україні було лише 24% письменного населення, а в сільській місцевості — 19,6%. Серед трудящих жінок України майже 92% були неписьменними. Такий стан залишався аж до Жовтневої революції.

Після революції організований похід проти неписьменності почався виданням декрету РНК РРФСР від 26 грудня 1919 р. «Про ліквідацію неписьменності серед населення РРФСР», підписаного В. І. Леніним. З метою залучення широких мас трудящих до свідомої участі в політичному житті країни, говорилося в декреті, Рада Народних Комісарів зобов'язала все населення віком від 8 до 50 років, яке не вміло читати або писати, навчатися грамоті¹. Уряд Радянської України, зважаючи на громадянську війну, видав декрет про ліквідацію неписьменності лише в травні 1921 р. Але вже протягом 1919—1920 рр. на Україні була проведена велика робота в цьому напрямі.

Питання позашкільної освіти трудящих обговорювались на Всеукраїнському з'їзді волосних виконкомів (травень 1919 р.) та на І Всеукраїнському з'їзді комнезамів (жовтень 1920 р.)². У серпні 1920 р. за рішенням РНК УРСР було створено Надзвичайну комісію по ліквідації неписьменності, головою якої був призначений Г. І. Петровський. У губерніях, повітах і волостях також під керівництвом виконкомів Рад почали діяти відповідні комісії. По всій Україні створювались школи і курси для дорослих. На 1 травня 1920 р. на Україні працювало близько 1900 початкових шкіл і курсів для дорослих³. Народний комісаріат освіти і деякі його губернські відділи друкували для шкіл дорослих підручники та програми⁴.

Практика наполегливо вимагала створення одного організаційного центру політосвітньої і культурно-масової роботи, який би не лише очолив керівництво всією політосвітньою і культурно-масовою роботою в республіці, а й узагальнив досвід роботи різних організацій. 14 грудня 1920 р. РНК УРСР видав декрет «Про головний політико-освітній комітет Республіки». Згідно з цим декретом Головополітосвіта об'єднала під своїм керівництвом політосвітню роботу Наркомосу, Політуправління республіки, ВЦВК, Головополітшляху, ВЦРПС та ЦК КСМУ. На місцях відповідно були створені обласні, губернські та повітові органи Головополітосвіти⁵.

Серйозною перешкодою на шляху розвитку радянської культури було, як указував В. І. Ленін, пролеткультівське кривляння численних вихідців з буржуазної інтелігенції, які намагалися «під виглядом чисто пролетарського мистецтва та пролетарської культури...» поширювати буржуазну ідеологію серед трудящих мас⁶. Чужі народу і ворожі Комуністичній партії пролеткультівські організації і їх керівники зневажливо ставились до народу, ненавиділи і заперечували великі культурні надбання минулого, створені генієм і працею народу.

Ще в першій половині 1919 р. партійні організації за підтримкою трудящих і передової інтелігенції завдали серйозного удару пролет-

¹ «Директивы ВКП(б) и постановления Советского правительства о народном образовании за 1917—1947 гг.», вып. 2, Изд-во Академии педагогических наук РСФСР, М.—Л., 1947, стор. 118.

² Журн. «Вестник» (орган Народного комісаріату внутрішніх справ УРСР), 1919, № 9, стор. 12.

³ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 2, спр. 194, арк. 68.

⁴ Див. ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 2, спр. 59, арк. 101; журн. «Вестник-Вісник» (орган Одеського губвідділу народної освіти), 1920, № 6, стор. 31; газ. «Коммунист» (орган ЦК і Харківського губкому КП(б)У) від 22 березня 1919 р.

⁵ СУ УРСР, 1920, № 27.

⁶ В. І. Ленін, Твори, т. 29, стор. 296.

культівським організаціям Києва, Харкова, Одеси та інших міст. Наприкінці липня 1919 р. розгорнулась боротьба проти «Пролеткульту» в Миколаєві. Викриваючи ворожу суть «Пролеткульту», миколаївська газета «Известия» 20 липня 1919 р. писала, що «керівники «Пролеткульту» не стоять на платформі «вся влада Радам», вони лише терплять Радянську владу». Відстоюючи незалежність «Пролеткульту», вони «відстоюють свою політичну незалежність». Газета назвала керівників «Пролеткульту» «типовими меншовиками, які вийшли з миколаївської організації незалежних соціал-демократів», щоб звити гніздо в «Пролеткульті», зробивши його своєю політичною базою¹.

Остаточний розгром ідеології і політики «Пролеткульту» був завершений Комуністичною партією під керівництвом В. І. Леніна в 1920 р. В жовтні того року В. І. Ленін написав знаменитий проект резолюції «Про пролетарську культуру», в якому зазначалось: «В Радянській робітничо-селянській республіці вся постановка справи освіти, як в політико-освітній галузі взагалі, так і спеціально в галузі мистецтва, повинна бути пройнята духом класової боротьби пролетаріату за успішне здійснення цілей його диктатури, тобто за повалення буржуазії, за знищення класів, за усунення всякої експлуатації людини людиною»². 1 грудня 1920 р. ЦК РКП(б) опублікував лист, в якому ще раз викрив антинародну, ворожу комунізму суть «Пролеткульту», завершивши тим самим політичний і ідейний розгром його керівництва.

В боротьбі проти Комуністичної партії і Радянської влади в перші роки революції знаходили спільну мову всі ворожі партії і політичні групи. В умовах надзвичайно поганих зв'язків села з губернськими і навіть повітовими центрами в 1919—1920 рр. поширювалась, особливо на Україні, розгнуждана контрреволюційна пропаганда есерів, «незалежників», боротьбистів та інших націоналістичних угруповань.

КП(б)У наполегливо вела боротьбу за посилення комуністичного виховання мас, викриваючи водночас антинародну облудну пропаганду буржуазних націоналістів. Вся ця велика і копітка робота проводилась при постійній допомозі ЦК РКП(б) і уряду Радянської Росії.

В обставині нечуваних труднощів громадянської війни, економічної розрухи, голоду і куркульського бандитизму політвиховна і культурно-освітня робота мала незаперечний успіх, бо вона була пройнята великою правдою Комуністичної партії, марксизмом-ленінізмом, органічно зв'язана з практичними завданнями моменту, на здійснення яких свідомо і самовіддано йшли робітники і селяни.

* * *

На сучасному історичному етапі, коли наша країна приступила до здійснення семирічного плану розвитку народного господарства СРСР, який є планом розгорнутого будівництва комуністичного суспільства, партія приділяє велику увагу ідейному вихованню народу, його політичному загартуванню, поліпшенню системи освіти і виховання підростаючого покоління, формуванню у радянських людей комуністичної моралі.

Товариш М. С. Хрущов у доповіді на XXI з'їзді КПРС підкреслював, що для переходу до комунізму потрібна не тільки розвинута мате-

¹ Газ. «Известия» (орган Миколаївської Ради робітничих, червоноармійських і червонофлотських депутатів) від 20 липня 1919 р.

² В. І. Ленін, Твори, т. 31, стор. 278.

ріально-технічна база, а й високий рівень свідомості всіх трудящих. Чим вища свідомість мільйонних мас, тим успішніше виконуватимуться плани комуністичного будівництва¹.

Політвиховна і культурно-освітня робота в масах як у перші роки Радянської влади, так і на сучасному етапі була і є одним з найсильніших засобів виховання радянських людей в дусі марксизму-ленінізму та згуртування їх навколо Комуністичної партії Радянського Союзу — вождя і організатора будівництва комунізму.

І. А. ГРИЦЕНКО

З ІСТОРІЇ ЕКОНОМІЧНИХ ВЗАЄМОВІДНОСИН БУКОВИНИ З РОСІЄЮ ТА УКРАЇНОЮ В ХІХ ст.

В ХІХ ст. Буковина перебувала під ярмом Австрії, яка захопила її в 1774 р.² Австрійські загарбники, проводячи політику колоніального гніту на Буковині, гальмували розвиток її економіки і культури, силоміць онімечували місцеве українське населення. Вони дивились на Буковину як на джерело сировини і ринок збуту своїх товарів. Все це, а також митна політика Росії і Австрії серйозно перешкождали налагодженню нормальних економічних і культурних відносин Буковини з українським та російським народами.

Однак, як сила економічного розвитку, а також традиційні історичні зв'язки Буковини з Росією та Україною переборювали ці перешкоди і продовжували розвиватися далі.

Особливо значного розвитку досягли вони в ХІХ ст. у зв'язку з посиленням розвитком капіталізму в промисловості і сільському господарстві Росії, Австрії, а також України і Буковини, що входили до їх складу.

Економічні зв'язки Буковини з Росією та Україною в ХІХ ст. проявлялися в безпосередній торгівлі між ними, в транзитній торгівлі Росії з країнами Західної Європи через територію Буковини і Буковини з країнами Півдня та Сходу через територію Росії, в транзитних перевозках через територію Буковини російських товарів з одних губерній Росії в інші, в масовому напливі буковинських заробітчан у Росію і на Україну та ін.

Торгівля Буковини з Росією і Україною здійснювалася сухопутним і водним (по річках Прут та Дністер) шляхами. Найважливішим прикордонним пунктом, через який ішла основна маса товарів, була Новоселицька митниця. Певна кількість товарів перевозилась через територію Румунії, а також через Унгенську, Липканську, Ісаковецьку митницю і почасти через митниці, розташовані на кордонах Росії і захопленої Австрією Галичини.

¹ Див. М. С. Хрущов, Про контрольні цифри розвитку народного господарства СРСР на 1959—1965 роки, Держполітвидав УРСР, К., 1959, стор. 56.

² В статті мова йтиме про економічні відносини з Росією і Україною тієї частини Буковини, яка в ХІХ ст. входила до складу Австрії. Щодо східної частини Буковини, або Хотинщини, то вона до 1806 р. була під гнітом султанської Туреччини. В 1806 р. Хотинщина була остаточно визволена російською армією і за Бухарестською угодою, укладеною між Росією і Туреччиною в 1812 р., разом з Бессарабією відійшла до Росії і стала одним з повітів Бессарабської губернії.

Звіти російських та буковинських митниць і є основним джерелом для вивчення економічних зв'язків Буковини з Росією та Україною. Ці звіти, при всій їх важливості, мають і серйозні вади. В них фактично обходяться відомості про контрабандну торгівлю та безмитний довіз закордонних товарів чинами митниць та іншими особами і не завжди вказано місце виробництва і місце реалізації товарів. Все це не дає можливості чітко визначити обсяг безпосередньої торгівлі між сторонами, а також транзитної торгівлі.

Та навіть при згаданих недоліках наявних джерел нижче наведені факти дають певну уяву про обсяг і характер торгівлі Буковини з Росією та Україною в XIX ст.

Буковинський вивіз до Росії і України визначався характером економіки Буковини, яка була сільськогосподарським краєм із слабо розвинутою промисловістю. Із природних багатств на Буковині найбільше було лісу. Наприкінці XIX ст. його загальна площа складала 42,9% усієї площі краю¹. На основі експлуатації цих багатств на Буковині розвивається лісова промисловість. Особливо це стосується другої половини XIX ст. в зв'язку з поширенням капіталістичних відносин. В 1851 р. тут налічувалось 51 лісопилне підприємство з водяними двигунами; в 1885 р. — 13 парових лісопиленів і 59 водяних; в 1896—98 рр. — 31 парова лісопильня і 109 водяних. Ці підприємства на кінець XIX ст. спроможні були щорічно виробляти 500—600 тис. куб. м пиломатеріалів². Ліс та пиломатеріали і були головним предметом буковинського вивозу за кордон, у тому числі в Росію і на Україну.

Росія, що мала величезні запаси лісу і щорічно експортувала його на суму понад 50 млн. крб., водночас користувалася і привізним лісом. Він ішов головним чином для задоволення потреб тих безлісних і малолісистих районів, у які через віддаленість і незручність шляхів сполучення доставка лісу з інших російських губерній вважалася невигідною.

На початку XIX ст. середньорічний довіз лісу в названі райони Росії становив 224 тис. крб. Протягом дальших років він безперервно зростав і на середину століття досяг суми 1250 тис. крб.³ Із цієї загальної кількості щорічно довозуваного Росією лісу 31% постував із Галичини і Буковини⁴. В другій половині XIX ст. Буковина продовжувала у великій кількості вивозити ліс до Росії. Так, з 1 червня 1885 р. по 1 червня 1886 р. лише через Новоселицьку і Унгенську митниці з Буковини до Росії надійшло лісоматеріалів на 733 499 крб.⁵

Якщо говорити про кінець XIX ст., то в 1891 р. з Буковини до Росії через названі митниці було направлено лісоматеріалів на 821 138 крб., в 1892 р. — на 364 537 крб. та в 1893 р. — на 329 716 крб.⁶

Вищенаведені дані свідчать про те, що в XIX ст. з Буковини в Росію та на Україну лісоматеріали направлялись безперервно, в досить значних кількостях і що Буковина займала видне місце в російському імпорті лісоматеріалів. Так, у 1891 р. Росія довезла з-за кордону лісу

¹ «Geschichte der österreichischen Land- und Forstwirtschaft und ihrer Industrien 1848 — 1899», II Hälfte, Wien, 1901, стор. 101.

² «Geschichte der österreichischen Land- und Forstwirtschaft und ihrer Industrien 1848 — 1899», стор. 204; «Herzogthum Bukowina in Wort und Bild, Wien», стор. 525—526.

³ В. Покровский, Сборник сведений по истории и статистике внешней торговли России, СПб., 1902, т. 1, стор. 132.

⁴ Там же, стор. 133.

⁵ Центральний державний історичний архів Молдавської РСР (далі — ЦДІА МРСР), ф. 1241, оп. 1, спр. 16, арк. 5—10, 25—26, 42—43.

⁶ ЦДІА МРСР, ф. 1241, оп. 1, спр. 124, арк. 41—зв., 67—зв., 127, 127—зв.; спр. 152, арк. 4, 5, 85, 85—зв., 147, 147—зв.; 188, 189; спр. 205, арк. 11, 11—зв.; спр. 204, арк. 62—63, 108—112, 153.

на 4 249 497 крб.¹, у тому числі з Буковини через Новоселицьку і Ун-тенську митниці близько 20% усього довозу лісоматеріалів. Коли ж узяти до уваги те, що певна частина лісу йшла з Буковини в Росію також у р. Бистриця через румунський порт Галац², то цей процент буде ще вищим.

Лісоматеріали, що поступали з Буковини, йшли переважно на задоволення господарських потреб Подільської, Бессарабської губерній, поблизу від неї розташованих і зв'язаних зручними шляхами транспортування (р. Прут). Частина їх направлялась у південні райони України. З кінця 80-х років XIX ст. серйозним споживачем буковинських пиломатеріалів стало місто Батумі. Пиломатеріали тут використовувалися для виготовлення тари для транспортування нафти. Щорічна потреба Батумі в пиломатеріалах становила 200 000 м³, з яких майже половину давала Буковина³.

Морським шляхом з чорноморських портів буковинські лісоматеріали направлялись транзитом в інші країни, зокрема, в Туреччину, Грецію, Італію, Іспанію, Францію, Єгипет⁴ і навіть в Індію⁵.

На Буковині досить розвинутою була кустарна деревообробна промисловість. Найбільш важливими пунктами деревообробного промислу були Вижниця, Путна, Селятин, Кимполунг, Станівці, Жадова, Кобешти, Костешти і ін.

Значна кількість продукції (дерев'яний посуд, теслярські і бондарні вироби, вози та сани) вивозились за кордон. Як свідчать архівні дані, дерев'яні вироби буковинських ремісників поступали в Росію і на Україну безперервно протягом усього XIX ст. Про це є відомості в річних звітах Новоселицької митниці, а також у буковинських статистичних збірниках⁶.

Про те, наскільки значним був вивіз із Буковини в Росію теслярських і бондарних виробів у кінці XIX ст., можуть свідчити, наприклад, дані за 1891 і 1892 рр. В 1891 р. Росія довезла з-за кордону 640 375 пудів теслярських виробів, з них із Буковини через Новоселицьку митницю більше 10% усієї кількості даного товару. Протягом другого півріччя того ж 1891 р. Росією було доведено бондарних виробів 53 218 пудів, в тому числі через Новоселицьку митницю з Буковини більше 26% усіх цих виробів⁷.

Окремо від теслярських і бондарних виробів російські та австрійські митниці рахували меблі, що виготовлялись у Чернівцях і вивозились до Росії, а також сани і звичайні вози, виробництвом яких займались ремісники багатьох районів Буковини.

В 1862 р., наприклад, через Новоселицьку митницю з Буковини в Росію було вивезено саней і возів 116 шт., у 1871 р.— 383 шт.⁸

¹ «Обзор внешней торговли России по европейской и азиатской границам за 1891 г.», СПб., 1892, стор. 31—32.

² «Geschichte der österreichischen Land-und Forstwirtschaft und ihrer Industrien 1848 — 1899», стор. 190.

³ Там же, стор. 211.

⁴ ЦДІА МРСР, ф. 1241, оп. 1, спр. 124, арк. 67, 67—зв.; спр. 152, арк. 4, 5, 188, 189; спр. 16, арк. 25—26.

⁵ «Geschichte der österreichischen Land-und Forstwirtschaft und ihrer Industrien 1848 — 1899», стор. 185, 190.

⁶ ЦДІА МРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 711, арк. 153—180; спр. 882, арк. 142—147; спр. 888, арк. 138—144; спр. 889, арк. 107—115; спр. 883, арк. 148—149; ф. 1241, оп. 16, спр. 16, арк. 5—6; «Hauptbericht und Statistik über das Herzogthum Bukowina für die Periode vom Jahre 1862 — 1871», Lemberg, 1872, стор. 306—324.

⁷ «Обзор внешней торговли России по европейской и азиатской границам за 1891 год», стор. 33—34.

⁸ «Hauptbericht und statistik über das Herzogthum Bukowina ...», стор. 306—324.

Продукція кустарної деревообробної промисловості (дерев'яний посуд, столярні, бондарні вироби, вози, сани, меблі), що поступала з Буковини, збувалась, головним чином, у Подільській і північних повітах Бессарабської губернії.

Деякого розвитку на Буковині набрала в ХІХ ст. горілчана промисловість. У виробничому сезоні 1893/1894 рр. тут працювало 39 винокурень, з яких 5 виробляли також і пресовані дріжджі. Винокурні переробляли картоплю і кукурудзу та давали щорічно близько 42 тис. гектолітрів спирту¹. Продукція цих підприємств, направляючись, головним чином, до Угорщини, знаходила також збут у Росії і на Україні.

Відомості про вивіз буковинських дріжджей у Росію знаходимо в звітах Новоселицької митниці за 1885 і 1886 рр.² В 1891 р. з Чернівецької фабрики Шлосберга та гранзитом через територію Буковини з Відня, Будапешта і Станіслава поступило в Росію понад 55% усієї кількості довезених Росією дріжджей³. В 1892 р. частка Буковини в забезпеченні імпортного попиту Росії в дріжджах зросла до 62%⁴. Приблизно стільки ж було вивезено в Росію пресованих дріжджей з буковинської сторони і в 1893 р.⁵

Незважаючи на заборону російського уряду ввозити з-за кордону спирт і горілку, продукція буковинських винокурень поступала в прикордонні райони Росії контрабандним шляхом. Про це свідчить, зокрема, факт затримки в 1870 р. в районі діяльності Новоселицької митниці контрабандних товарів, головним чином, горілки, більше як на 2900 крб.⁶

Продукція інших дрібних підприємств Буковини⁷ теж збувалась у Подільській та північних повітах Бессарабської губернії. Відомо, наприклад, що в 1891 р. через Новоселицьку митницю було привезено ультрамарини, виготовлені на чернівецькій фабриці «Штангер», скляні вироби з буковинського містечка Красна⁸ та ін.

В першій половині ХІХ ст. транзитом через Буковину довозились із західноєвропейських країн бавовняні тканини, сукна, полотна, аптечні матеріали, взуття, цукор, коляски та ін. Ці предмети фігурують серед товарів, доставлених через Новоселицьку митницю в 1820, 1822, 1823 і наступних роках⁹. У зв'язку з швидким розвитком текстильної промисловості в центральних районах Росії та цукрової промисловості на Україні довіз з-за кордону згаданих товарів різко скорочується, а в другій половині ХІХ ст. і зовсім припиняється.

В другій половині ХІХ ст. через Буковину із країн Західної Європи продовжували поступати: цемент—з Пруссії, сільськогосподарські машини—з Англії, Саксонії, Австрії, Галичини, сіль і дубильна кора—з Галичини, залізо—з Пруссії, коси—з Австрії, скляні вироби—з Богемії¹⁰.

Товари західноєвропейського походження збувались майже ви-

¹ «Herzogthum Bukowina in Wort und Bild», Wien, 1898, стор. 526.

² ЦДІА МРСР, ф. 1241, оп. 1, спр. 16, арк. 5—6.

³ Там же, спр. 124, арк. 18—26, 116—118; «Обзор внешней торговли России за 1891 год», СПб., 1892, стор. 18.

⁴ «Сбзор внешней торговли России за 1892 год», СПб., 1893, стор. 15.

⁵ ЦДІА МРСР, ф. 1241, оп. 1, спр. 205, арк. 11—36; спр. 204, арк. 103—112.

⁶ ЦДІА МРСР, ф. 151, оп. 1, спр. 7, арк. 291; ф. 1241, оп. 1, спр. 9, арк. 236.

⁷ «Herzogthum Bukowina in Wort und Bild», стор. 520—524.

⁸ ЦДІА МРСР, ф. 1241, оп. 1, спр. 124, арк. 42—45.

⁹ Там же, ф. 2, оп. 1, спр. 711, арк. 189—201; спр. 882, арк. 142—147; спр. 883, арк. 138—144; спр. 889, арк. 107—115; спр. 890, арк. 144—149.

¹⁰ Там же, ф. 1241, оп. 1, спр. 124, арк. 42—45; спр. 204, арк. 108—112.

ключно в Подільській і лівнічних повітах Бессарабської губернії і їх довізна кількість визначалась імпортними потребами цих губерній.

В значній кількості надходили товари і з Росії та України на Буковину. В російсько-українському вивозі на Буковину видне місце займала худоба. Про кількість вивезеної на Буковину худоби за першу третину XIX ст. в нашому розпорядженні є лише уривчасті дані. Так, відомо, що у період між 3 і 10 квітня 1820 р. через Новоселицьку митницю було відправлено 92 воли на 6720 крб.¹, у жовтні 1822 р. — 5064 воли на 342 500 крб., у 1870 р. — корів на 78 100 крб., а також овець, свиней і кіз².

Протягом першої половини 1823 р. через Новоселицю було пропущено 1 188 волів на 72 490 крб. та кілька сотень корів, овець і кіз³.

Починаючи з 30-х років XIX ст. відомості про вивіз Росією худоби повніші. Протягом 15 років, з 1832 по 1846 рр., в країні Західної Європи було вивезено 720 006 голів рогатої худоби⁴. Майже вся ця кількість рогатої худоби була відправлена на Буковину через Новоселицьку митницю.

В другій половині XIX ст. у зв'язку з розширенням закордонних ринків збуту російської худоби її вивіз на Буковину, продовжуючи бути значним і в окремі роки досягаючи попереднього рівня, загалом скорочується. При цьому в російському експорті на Буковину свині і вівці починають переважати над великою рогатою худобою. За відомостями буковинської торговельної палати, в період між 1862 і 1871 роком звіз худоби з Росії і України на Буковину коливався від 9670 голів у 1862 р. до 53 710 голів у 1870 р.⁵ У другому півріччі 1885 р. через Новоселицю було вивезено на Буковину 4 450 голів свиней на 101 939 крб., а в 1891 р. туди було відправлено худоби, переважно овець, на суму 128 586 крб.⁶

Худоба для відправки на Буковину скуповувалася, головним чином, на ярмарках у м. Бельцях, Бессарабської губернії, м. Балті, Подільської губернії, та м. Бердичеві, Волинської губернії.

Поступаючи через Новоселицьку митницю на Буковину, худоба продавалася звичайно в м. Садгора, недалеко від Чернівців. Там щороку збиралось три ярмарки: 27 липня, 29 серпня і 26 жовтня. На садгорських ярмарках худоба купувалася частково місцевим населенням для власних потреб і місцевими підприємцями для відгодівлі на відгодівних пунктах при горілчаних підприємствах. Частина худоби, купленої на ярмарках Садгори, відправлялась у Відень, Прагу і інші міста. В тих випадках, коли худоба не знаходилась збуту в Садгорі, її гнали на ярмарки в Моравію, іноді навіть прямо у Відень⁷.

З Херсонської, Катеринославської, Полтавської та Харківської губерній в Австрію, в тому числі і на Буковину, вивозились коні. В 1834—1838 рр. щорічний їх вивіз становив у середньому 3771 голову, в 1839—1843 рр. — 3153 голови, в 1844—1846 рр. — 3983 голови⁸.

¹ ЦДІА МРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 711, арк. 135 — зв., 136, 184 — зв., 185.

² Там же, спр. 812, арк. 99—100.

³ Там же, спр. 882, арк. 91—92; спр. 883, арк. 154; спр. 888, арк. 54; спр. 889, арк. 120; спр. 890, арк. 141.

⁴ Г. Неболсин, Статистическое обозрение внешней торговли России, ч. I, СПб, 1850, с. 218—220.

⁵ «Hauptbericht und Statistik über das Herzogthum Bukowina.», стор. 306—324.

⁶ ЦДІА МРСР, ф. 1241, оп. 1, спр. 16, арк. 2; «Обзор внешней торговли России за 1891 г.», с. 27; «Обзор внешней торговли России за 1892 г.», стор. 27.

⁷ Г. Неболсин, назв. праця, стор. 218—220.

⁸ Там же.

Коні збувались переважно серед місцевого населення Буковини. Великими партіями їх, очевидно, іноді закуповувало австрійське військове відомство. Лише цим можна пояснити вивіз значної кількості коней в 1866 р., коли Австрія перебувала в стані війни із Пруссією.

У великих кількостях із північних повітів Бессарабської і частини із Подільської губерній вивозився на Буковину хліб. В першій половині XIX ст. він відправлявся туди, головним чином, в неурожайні для Буковини роки¹. Починаючи з другої половини XIX ст. російський хліб збувався на Буковині регулярно.

В 1851 р. з Бессарабської губернії і Румунії Буковина довезла кукурудзи 124 504 корці². Довіз Буковиною хліба через Новоселицьку митницю в 1862 р. становив 15 474 пуди, у 1865 р.—1 304 400 пудів, в 1870 р.—130 998 пудів³. В 1891 р. на Буковину було відправлено 2 209 665 пудів хліба, в тому числі і 1 496 505 пудів кукурудзи⁴. Приблизно стільки ж було вивезено в 1892 і 1893 рр.⁵

Використання на Буковині привезеного з Росії хліба було різноманітним. Він, передусім, ішов на задоволення продовольчих потреб населення. Жителі північних, особливо гірських, повітів Буковини, пекною мірою користувалися довізним хлібом майже щорічно, а в неурожайні роки (наприклад, 1864, 1865, 1866) потреба в ньому була у всьому краї.

Через нестачу власне буковинських запасів зерна довізний хліб (переважно кукурудза) використовувався як сировина для горілчаної промисловості і як корм для відгодівлі худоби. Рівень горілчаного виробництва і відгодівлі худоби на Буковині залежав від кількості довозуваного з Росії хліба. Так, у 1866 р. кількість виробленої горілки скоротилась із звичайно вироблюваних 80 000—100 000 відер до 38 855 відер і кількість відгодованої худоби — із 6000—10 000 голів до 3620 голів не стільки із-за сильного неврожаю на Буковині, як через привіз російського хліба в менших, ніж на то була потреба, кількостях⁶.

Із Ставчанського (заснований в 1862 р.) та Зарожанського (заснований в 1866 р.) цукрових заводів, які належали поміщику Федору Раталовичу, через Новоселицьку митницю вивозився на Буковину цукор. У другій половині 1885 р., наприклад, його було вивезено 37 251 пуд на 154 601 крб., у 1891 р.—9 721 пуд на 38 972 крб. та в другій половині 1893 р. — 11 518 пудів 30 фунтів на 45 238 крб.⁷

Буковині належало також видне місце в російському експорті сухих фруктів. У 1891 р., наприклад, Росія вивезла за кордон сухих фруктів 98 892 пуди, в тому числі через Новоселицьку митницю 19 405 пудів⁸.

Сухофрукти (переважно чорнослив) заготовлялись у придністрозьких селах Хотинського повіту, Бессарабської губернії, та в околицях Старої Ушиці, Подільської губернії і направлялись через територію Бу-

¹ Г. Неболсин, назв. праця, стор. 115—116; И. Кулишер, Очерк истории русской торговли до XIX в. включительно, 1923 г., стор. 273—276.

² Hauptbericht der Handels und Gewerbekammer für das Herzogthum Bukowina, Czernowitz, 1861, стор. 7.

³ Hauptbericht und Statistik über das Herzogthum Bukowina..., стор. 306—324.

⁴ ЦДІА МРСР, ф. 1241, оп. 1, спр. 124, арк. 46—зв., 47, 131—зв.; «Обзор внешней торговли России за 1891 г.», стор. 27.

⁵ Там же, спр. 152, арк. 89, 150—зв.; спр. 204, арк. 108—112; спр. 205, арк. 15—16; «Обзор внешней торговли России за 1892 г.», стор. 27.

⁶ Hauptbericht und Statistik über das Herzogthum Bukowina..., стор. 152—153.

⁷ ЦДІА МРСР, ф. 1241, оп. 1, спр. 16, арк. 2; спр. 124, арк. 46—зв., 47; спр. 204, арк. 108—112.

⁸ «Обзор внешней торговли России за 1891 г.», стор. 11.

ковини в Австрію та інші країни Західної Європи, оскільки на Буковині завжди було досить розвинутим садівництво і потреби в довізних фруктах вона не мала.

Крім названих товарів через Новоселицьку митницю вивозились і інші товари.

Основна маса товарів, що вивозилась на Буковину, заготовлялась в Подільській і північних повітах Бессарабської губернії, а також скуповувалась на ярмарках Бессарабії і всієї України. Українсько-російські товари лише частково реалізовувались на Буковині. В основному вони направлялись через її територію в інші провінції Австрії і до країн Західної Європи.

Хоч у XIX ст. Буковина була економічно зв'язана переважно з порівняно невеликими за територією Подільською губернією і північними повітами Бессарабської губернії, загальний обсяг її торгівлі з Україною та Росією був досить значним. Так, лише за п'ять місяців (січень—червень) 1823 р. він становив 983 437 крб.¹ У середині XIX ст. товарообіг обчислювався в 1 882 672 крб. (вивіз із Буковини 260 547 крб. і довіз 1 562 125 крб.)². В 1870 р., як це видно із звітів Новоселицької митниці, він досяг 3 526 561 крб. (вивіз із Буковини 877 558 крб. і довіз 2 649 003 крб.)³, у 1891 р.—3 245 148 крб. (вивіз із Буковини 959 865 крб. і довіз 2 285 283 крб.), у 1893 р.—1 360 548 крб. (вивіз із Буковини 523 789 крб. і довіз 836 759 крб.)⁴. Характерною його особливістю є перевага довозу в Буковину над вивозом із Буковини в Росію і на Україну.

Проте слід зауважити, що обсяг торгівлі Буковини з Росією та Україною не обмежується офіційними даними Новоселицької митниці, що наведені вище. Треба мати на увазі те, що певна кількість товарів направлялась через інші митниці, особливо через територію Румунії, а також контрабандним шляхом.

Про великі розмахи контрабандної торгівлі на буковинській дільниці російсько-австрійського кордону свідчать офіційні повідомлення Новоселицької митниці, про що згадувалось вище, а також А. Афанасьєв-Чужбинський, який в середині XIX ст. побував на берегах Дністра з метою вивчення, поряд з іншими питаннями, торгівлі.

В «Очерках Дністра» він зазначає, що «Хотин иное время забит контрабандой...», а преимущественно каптонским чаем, для которого Хотин представляется одним из обширных складов. Конечно, нет той контрабанды, какой не достали бы вы в Хотине — она и расходится по окрестности, но чай развозится на украинские ярмарки и идет, к удивлению, на побережье Черного моря, куда легче ему прибывать водою»⁵.

Як же доставлялась така велика кількість товарів в обидві сторони?

Лісоматеріали транспортувались в плотах. З буковинських лісів вони сплавливались частково (особливо ті, що призначались для збуту в Батумі) по р. Бистриця і далі через румунський порт Галац на Одесу, а частково по р. Черемошу і Прут до Новоселицької лісної пристані. В

¹ ЦДІА МРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 882, арк. 91, 92, 142—147; спр. 883, арк. 148, 149, 154; спр. 888, арк. 54, 138—144; спр. 889, арк. 107—115, 120; спр. 890, арк. 141, 144—149.

² «Государственная внешняя торговля в разных ее видах за 1858 год», СПб, 1859, отд. III.

³ ЦДІА МРСР, ф. 151, оп. 1, спр. 7, арк. 288—зв., 289.

⁴ Там же, ф. 1241, оп. 1, спр. 124, арк. 41, 46, 47, 67, 127, 131; спр. 152, арк. 4, 5, 85, 89, 147, 150, 188, 189; спр. 204, арк. 62, 63, 108—112, 153; спр. 205, арк. 11, 15, 16.

⁵ А. Афанасьєв-Чужбинський, Поездка в Южную Россию, ч. II, Очерки Дністра, СПб, 1863, стор. 84—85.

1858 р., наприклад, через Новоселицьку митницю прибуло до Росії 61 плотів¹. Плоти збивались з кругляка, призначеного для продажу у Росії. В багатьох випадках на них навантажувались також пиломатеріал

Інші товари перевозились гужовим транспортом. У зв'язку з цим околицях Новоселицької митниці широкого розвитку набрав візницький промисел, в який втягувались селяни та міщани не лише Бессарабська та Подільська губернії, а й Буковини. Про це ми зустрічаємо велику кількість звісток у звітах Новоселицької митниці². Загальна кількість підвід, що була потрібна для перевезення вантажів через Новоселицьку митницю, була досить значною. В 1858 р., наприклад, з Буковини прибуло через Новоселицьку митницю 928 кішних возів та вибуло на Буковину 18 349 кішних і волових возів³.

Восени 1866 р. була відкрита Львівсько-Чернівецька залізниця, а в 1884 р. введена в дію залізнична лінія Чернівці—Новоселиця. З цього часу товари, особливо пиломатеріали із чернівецьких лісопилень в Росію і хліб із Росії на Буковину, починають перевозитись залізницею і роль гужового транспорту підпадає. Гужовий транспорт ще в більшій мірі втратив своє значення для транспортування вантажів через Новоселицьку митницю з осені 1892 р., коли була відкрита залізнична лінія між російською Новоселицею і Балто-Волочиською залізницею. З побудованням цієї залізничної лінії, що з'єднувала Буковину прямим залізничним сполученням з Росією, різко змінились умови і характер буковино-російської торгівлі. По-перше, збільшилася її загальний обсяг, і, по-друге, в значно більшій мірі в торгівлю з Буковиною втягалися, крім Бессарабської і Подільської, також і інші губернії Росії.

Торгівлю між Буковиною та Росією і Україною тримали в своїх руках, перш за все, російські, українські та буковинські купці, а також купці країн Західної Європи, які вели торгівлю з Росією через територію Буковини.

Жваву торгівлю з Росією і Україною в той же час вели і купці буковинської сторони. Про це може свідчити той факт, що лише за 2 місяці 1827 р. (з 1 травня по 1 липня) з-за кордону через Новоселицьку митницю прибуло в торговельних справах 100 купців, з них: 4 угорських, 14 галицьких і 82 буковинських⁴. Як свідчать дані за 1858 р., основна маса товарів довозилась з Буковини і вивозилась на Буковину в середині XIX ст. купцями першостатейними і купцями I гільдії⁵.

Протягом другої половини XIX ст. спостерігається дальша концентрація буковино-російської торгівлі в руках найбагатшого купецтва. В 1891, 1892 і в 1893 р. лише незначна кількість буковинських і закордонних товарів поступала через Новоселицьку митницю в Росію безпосередньо з фабрик і заводів. Основна їх маса відправлялась купцем Штангером, що мав у Чернівцях гуртовий склад різних товарів⁶. Протягом цих же років з боку Росії торгівлю з Буковиною тримали в своїх руках, головним чином, кам'янець-подільські, одеські, старожилянські, бердичівські купці I гільдії⁷.

¹ «Государственная внешняя торговля в разных ее видах за 1858 год», СПб, 1859, отд. XXXVIII.

² ЦДА МРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 828, арк. 212—зв., 501.

³ «Государственная внешняя торговля в разных ее видах за 1858 год» отд. XXXVIII.

⁴ ЦДА МРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 1161, арк. 8—10, 36, 60—62, 84, 84—зв., 110—111, 113, 136—143, 158—165, 180—185.

⁵ «Государственная внешняя торговля в разных ее видах за 1858 г.», отд. X, XLII—XLIII.

⁶ ЦДА МРСР, ф. 1241, оп. 1, спр. 124, арк. 45—зв.; спр. 204, арк. 108—112.

⁷ Там же.

Крім купецтва, яке вело основну торгівлю між Буковиною та Росією, в неї втягувались і представники інших станів.

Зокрема, зрідка зустрічаються дані про торгівлю з австрійською Буковиною поміщиків Хотинського цинута, головним чином за першу третину XIX ст.¹

Трохи ширші відомості про участь у торгівлі селян та міщан. Так, у травні 1827 р. з Буковини прибули для купівлі овець «поселяни» Дмитро Кучерян, Григорій Нескоромний, Семен Гіза, Гордакій Кірста і Діордій Сабачор². Тоді ж через Новоселицьку митницю приїхали з Буковини «поселяни» Іван Теодораш, Іван Дзявка, Іван Пантелей, Урсул Густюк та Ілля Густюк за волами³.

Поміщики, міщани та селяни брали участь у торгівлі і в другій половині XIX ст. Очевидно, саме їх слід розуміти під «різними особами», які в 1858 р. привезли з Буковини товарів на 20 147 крб. і вивезли їх в Буковину через Новоселицьку митницю на 327 313 крб.⁴ Безумовно, цими поодинокими фактами далеко не обмежуються дані про участь селян, міщан, поміщиків у торгівлі Буковини з Росією та Україною.

В справах Новоселицької митниці ми знаходимо багато документів, які свідчать про широку і повсякденну прикордонну торгівлю найширших кіл людності. Жителі прикордонних повітів Подільської і Бессарабської губерній приїжджали на Буковину, а жителі прикордонних повітів Буковини—в Подільську та Бессарабську губернії і на місцевих ярмарках і торгах збували свою продукцію та купували необхідні товари.

Географічне становище Буковини надавало їй важливого значення в зв'язках між окремими економічними районами Росії. Через її територію перевозились товари з одних в інші губернії Росії. Особливо після побудови Львівсько-Чернівецької залізниці (1866 р.) і залізничної лінії Чернівці—Новоселиця (1884 р.) різко зросла роль Буковини в транзиті російських товарів. Починаючи з 1867 р. через територію Буковини з Подолії, Бессарабії в північні губернії Росії постійно і у все зростаючих кількостях перевозились, головним чином, пшениця, жито, ячмінь, кукурудза, квасоля, фрукти, цукор, насіння рапсу, суріпи та ін. За даними Новоселицької митниці, в кінці XIX ст. цей транзит становив у середньому 250 000 пудів на рік⁵. Було це теж одним із проявів економічних зв'язків.

Економічні зв'язки виявлялися в XIX ст. і в тому, що територія України та Росії була місцем застосування робочої сили багатьох тисяч обездолених трудящих Буковини.

Економічне становище основної маси населення Буковини—селянства—було надзвичайно важким. Переважна більшість селян Буковини володіла настільки мізерною кількістю землі, що її далеко не вистачало навіть для напівголодного існування. Селянину залишалося або йти в кабалу до поміщика чи куркуля, або шукати роботу в місті. Але й тут, навіть на нечувано кабальних умовах праці, не могли прикласти своїх рук усі бажуючі, і потік буковинських заробітчан спрямовується за кордон, зокрема, в південні губернії Росії і України, де в XIX ст. швидко розвивався капіталізм у промисловості і сільському господарстві та був значним попит на робочу силу. Відбувалось це протягом

¹ ЦДІА МРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 1161, арк. 85; спр. 828, арк. 185, спр. 711, арк. 135—137.

² Там же, ф. 2, оп. 1, спр. 1161, арк. 60—62.

³ Там же, арк. 8—10.

⁴ «Государственная внешняя торговля в разных ее видах за 1858 год», отд. XLIII.

⁵ «Обзор внешней торговли России за 1892 год», IV Б: «Hauptbericht und Statistik über das Herzogthum Bukowina...», стор. 326.

усього століття. Так, у червні 1822 р. з Буковини в Бессарабську губернію через Новоселицьку митницю прибули строком на 2 місяці на заробітки Михайло Каланчук і з ним 19 чоловік, у липні 1822 р.—Василь Черкес з 37 чоловіками строком на 2 місяці; Дмитро Метальський з сином Теодором строком на один місяць та в серпні 1822 р.—Думітраш Гуцкал з 8 чоловіками строком на 1 місяць¹.

В травні 1827 р., наприклад, з Буковини через Новоселицьку митницю прибув механік Криштоф Мозанч для побудови млина, в червні 1827 р.—шість чоловік «для заробітків», 22 чоловіки для висипки гребель і очистки ставів за угодою з поміщиком Хотинського цинута, три музиканти і 168 чоловік «для сінокосу»².

Як видно з паперів Новоселицької митниці, потік заробітчан з Буковини в Росію зріс в другій половині XIX ст. З 1 червня по 31 грудня 1885 р., наприклад, через Новоселицьку митницю прибуло з Буковини 6 926 чоловік по паспортах і 2 223 чоловіка по короткотермінових посвідках та вибуло на Буковину 7 553 чоловіка по паспортах і 2 172 чоловіка по короткотермінових посвідках³.

В першій половині 1886 р. з Буковини через Новоселицьку митницю прибуло по паспортах 4 235 чоловік і по короткотермінових посвідках 473 чоловіка та вибуло на Буковину по паспортах 2 146 чоловік і короткотермінових посвідках 1 226 чоловік; в 1891 р. прибуло по паспортах 3 151 чоловік і короткотермінових посвідках 2 835 чоловік та вибуло — по паспортах 9 593 чоловіка і короткотермінових посвідках 1 848 чоловік. Приблизно такою ж була кількість тих, що прибули та вибули в 1892 і 1893 рр.⁴ Серед них, безумовно, були буковинські заробітчани.

Мали місце випадки, коли селяни та ремісники Буковини приходили на заробітки в Росію без паспортів або короткотермінових посвідок, «без письмального вида», про що збереглися згадки в документах⁵.

На жаль, у нашому розпорядженні немає скільки-небудь повних даних про кількість заробітчан, що приходили з Буковини в Росію. Та і з наведених фактів видно, що протягом усього XIX ст. вона була досить значною. Заробітчаний рух у Росію мав виключно важливе значення в підтриманні контактів між трудящими Буковини, України та Росії.

Таким чином, економічні зв'язки між Буковиною з одного боку, та Росією і Україною, — з другого, постійно підтримувались протягом усього XIX ст. В торговельному відношенні Буковина була зв'язана в основному з Подільською та північними повітами Бессарабської губернії. На цій території реалізовувалась основна маса товарів, що постунали з Буковини і через Буковину з країн Західної Європи, виключаючи буковинські лісоматеріали, що направлялись крім цього в причорноморські повіти України, Батумі та через територію Росії в країни Середземномор'я. В Подільській та північних повітах Бессарабської губернії заготовлялась також основна маса товарів російсько-українського експорту на Буковину та через її територію в країни Західної Європи.

Торгівля між Буковиною та Росією була зосереджена переважно в руках великої торговельної буржуазії Буковини, Росії та України. В неї втягувались також поміщики і широкі кола міщанства, селянства

¹ ЦДІА МРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 828, арк. 212, 288 зв., 292, 390.

² Там же, спр. 1161, арк. 8—10, 84, 113, 136—143, 158—165, 180—185.

³ ЦДІА МРСР, ф. 1241, оп. 1, спр. 16, арк. 23.

⁴ Там же, арк. 52—зв., 136—зв.; спр. 152, арк. 94—зв., 157; спр. 205, арк. 20—зв.; спр. 204, арк. 116—зв., 117.

⁵ Там же, спр. 1, арк. 306—307.

а інших станів населення прикордонних районів Подільської та Бессарабської губерній і Буковини.

Торговельні взаємовідносини Буковини з Україною та Росією мали важливе значення для розвитку економіки обох сторін.

Важливою формою економічних зв'язків між сторонами був безперервний і масовий потік буковинських заробітчан в Росію.

Економічні взаємовідносини Буковини з Україною і Росією сприяли розвитку зв'язків між ними в культурній, політичній та інших сферах.

М. М. ШМАГЛІЙ

ДО ІСТОРІЇ ПІЗНЬОТРИПІЛЬСЬКИХ ПЛЕМЕН ВОЛИНСЬКОГО ПОЛІССЯ на початку II тисячоліття до н. е.

В історії древнього населення України важливе місце належить одній з яскравих і самобутніх землеробсько-скотарських культур південно-східної Європи, відомій в археологічній науці під назвою трипільської¹.

Період її існування (кінець IV тисячоліття—початок II тисячоліття до н. е.) збігається з часом переходу древніх племен, які населяли територію західного Подніпров'я, до віку металу і становлення скотарства та землеробства як основи їхнього господарства.

Вивчення пам'яток трипільської культури протягом більше ніж півстоліття поставило перед дослідниками ряд складних проблем, переважна більшість яких висвітлена в працях вітчизняних та зарубіжних археологів.

Однак, незважаючи на докладне вивчення трипільської культури, багато питань ще не вирішено. Нерозв'язаним лишається і питання про причини зникнення цієї самобутньої цивілізації далекого минулого України. А не з'ясувавши історичної долі трипільських племен, не можна зрозуміти їх ролі і значення в процесі формування племенних об'єднань епохи бронзи на південному заході європейської частини СРСР.

В процесі вивчення трипільської культури вченими були висловлені досить суперечливі погляди відносно дальшої долі її творців. У свій час Є. Штерн запропонував гіпотезу, за якою трипільське населення наприкінці III тисячоліття до н. е. просто залишило свою батьківщину, тобто територію сучасної Правобережної України, і переселилось на землі Егейського світу². Інший дослідник — Л. Козловський вважав, що трипільські племена емігрували кудись на південний схід. Причиною переселення, на його думку, була зміна клімату наприкінці новокам'яного віку, яка зробила неможливим сільськогосподарське життя в чорноземній смузі³.

Значна група вчених (М. Еберт, А. Европеус, А. Тальгрєн та ін.) причиною зникнення трипільської культури вважала вторгнення племен воїнів-номадів, які знищили трипільські поселення. З народом-завойов-

¹ Назва дана археологом В. В. Хвойком за місцем відкриття перших поселень цієї культури біля с. Трипілля під Києвом.

² E. Stern, *Reallexikon*, XII, 1929, стр. 49.

³ L. Kozłowski, *Zarys pradziejów polski południowo-wschodniej*, Lwów, 1939, стр. 37.

ником пов'язувались знайдені на Правобережжі України поховання під курганными насипами із скорченими кістяками, пофарбованими охрою.

Інше вирішення проблеми «зникнення» трипільської культури було запропоноване Є. Ю. Кричевським. На основі широких польових досліджень він прийшов до висновку, що трипільська культура ніколи раптово не «зникла». Вона продовжувала своє існування на початку II тисячоліття до н. е. і прослідковується в пам'ятках типу Городська та Усатово¹.

Є. Ю. Кричевський вважав, що із зміною системи господарства трипільських племен їхня культура набрала іншого вигляду. Зникли своєрідні глинобитні житла, так звані площадки, змінився характер культурного шару, поєднання знарядь праці. Замість багато оздобленого візерунками посуду з'являється кераміка з невиразним шнуровим орнаментом. Є. Ю. Кричевський перший висловив думку, що в основі видозміни трипільської культури лежать економічні причини. Головною з них було те, що землеробство втратило свою провідну роль в господарстві, а основне місце зайняло скотарство, особливо розведення рогатої худоби, овець і коней. Зміна матеріальної культури трипільських племен зблизила їх з культурами епохи бронзи. В зв'язку з цим висловлювалася думка про «трансформацію» трипільської культури в культуру скотарських племен бронзового віку. На жаль, гіпотеза Є. Ю. Кричевського, хоч і містила ряд правильних положень, надто перебільшувала ідею «трансформації» і до деякої міри була даниною помилковій «теорії» М. Я. Марра про стадіальність в розвитку суспільства. Ідеї Є. Ю. Кричевського розвинула далі Т. С. Пассек, яка висвітлила ряд важливих історико-культурних питань у вивченні трипільської культури².

Теорія Є. Ю. Кричевського і Т. С. Пассек, на нашу думку, є найбільш вірогідною, хоч і не всі питання, зв'язані з проблемою «зникнення» трипільської культури, знайшли в ній належне пояснення. Не було розроблене одне з основних положень цієї теорії, а саме питання про причини, які викликали посилене розведення рогатої худоби, овець та коней в господарстві трипільців. Недосить було вияснено і генетичні зв'язки пам'яток розвиненого Трипілья з пам'ятками його заключного етапу.

Неоднакова вивченість пам'яток пізнішого Трипілья, особливо на корінних трипільських землях, призвела до помилкових уявлень у деяких дослідників щодо їхньої культурної приналежності.

Т. Сулимирський не вважає можливим віднести пам'ятки городсько-усатівського типу до заключного етапу трипільської культури і схильний бачити в них суміжні групи чужих культур, покликаних до життя трипільським впливом³.

О. Я. Брюсов вважає, що пам'ятки типу Городська та Усатово є результатом нових етнічних утворень, в яких трипільські племена взяли лише незначну участь⁴. Таким чином, Т. Сулимирський і О. Я. Брю-

¹ Е. Ю. Кричевский, О процессе исчезновения трипольской культуры, Материалы и исследования по археологии СССР (далі—МИА), № 2, 1941.

² Т. С. Пассек, Периодизация трипольских поселений, МИА, № 10, 1949; Ії ж Новые данные о позднетрипольских поселениях на Днестре, «Известия Молдавской филиала АН СССР», № 5, 1955.

³ T Sulimirsky, The problem of the survival of the Tripolye culture. Proceedings of the Prehistoric society for 1951 News, series, vol. XLI, Cambridge, стр. 42—51.

⁴ А. Я. Брюсов, Очерки по истории племен Европейской части СССР в неолитическую эпоху, М., 1952, стр. 230—234.

сов висловили думку про етнічну відокремленість пізньотрипільських племен від корінного трипільського населення.

Отже, у дослідників немає єдиної думки про культурно-етнічну приналежність пам'яток городсько-усатівського типу, а заперечення їхнього трипільського походження утруднює розуміння питання про історичну долю трипільської культури.

Археологічні дослідження останнього десятиріччя на Дністрі¹, Південному Бузі² та Середньому Подніпров'ї³ показали, що пам'ятки городсько-усатівського типу поширені як на корінних трипільських землях, так і за їх межами.

В процесі розкопок було зібрано великий фактичний матеріал, на основі якого доповнено та уточнено загальні риси пізньотрипільської культури. Вивчення пізньотрипільських поселень і відкриття могильників у Середньому Подніпров'ї та на Дністрі дозволило намітити локальні особливості окремих груп пізньотрипільських пам'яток в лісостеповій і степовій смузі Правобережної України. З'явилась можливість перейти від вивчення загальних рис пізньотрипільської культури до вивчення конкретної історії її племен в окремих районах і тим самим підійти до вирішення складних питань «зникнення» трипільської культури⁴.

Основним джерелом для вивчення історії пізньотрипільських племен Східної Волині є поселення городського типу. Вони відомі в основному за розвідковими даними, лише на деяких з них провадилися стаціонарні розкопки. У довоєнний час найкраще вивченим було поселення на лівому березі р. Тетерева у с. Городську, Коростишівського району, Житомирської області, яке й дало свою назву всім пам'яткам цього типу⁵.

Після війни дослідження поселень городського типу були продовжені. В 1947 р. експедиція Інституту археології АН УРСР розкопала пізньотрипільське поселення на р. Роставиці біля с. Павлолі⁶. В 1949 р. розкопки провадилися на поселенні біля с. Нова Чорторія на р. Случі⁷. Протягом двох років (1956—1957) досліджувалося пізньотрипільське поселення біля с. Троянова під Житомиром на р. Гнилоп'яті⁸. Одержані археологічні матеріали дали багато відомостей про економіку, житла, знаряддя праці, речі домашнього вжитку, зброю та релігійні уявлення населення, що залишило цю значну пам'ятку стародавньої історії.

Троянівське поселення розташоване на високому місці плато право-

¹ Т. С. Пассек, Новые данные о поздне трипольских поселениях на Днестре.

² Е. Ф. Лагодовская, Трипольское поселение в с. Сандраки, Винницкой области и некоторые вопросы позднего Триполья, «Краткие сообщения Института археологии», № 2, 1953.

³ Ю. М. Захарук, Пізньотрипільська культура Середнього Подніпров'я в світлі нових археологічних даних, «Матеріали і дослідження по археології УРСР», т. II, К., 1954.

⁴ Там же, стор. 16 і 17.

⁵ В. П. Петров, Поселення в Городську, «Трипільська культура», т. I, К., 1940; Є. Ю. Кричевський, Поселення в Городську, там же.

⁶ М. Л. Макаревич, Трипільське поселення біля с. Павлолі, «Археологічні пам'ятки УРСР», т. IV, К., 1952.

⁷ Ю. М. Захарук, Пізньотрипільське поселення у верхів'ях р. Случі, «Археологічні пам'ятки УРСР», т. VI, К., 1956, стор. 130—133.

⁸ Розкопки поселення біля с. Троянова провадилися Інститутом археології АН УРСР. Експедиція працювала під загальним керівництвом члена-кореспондента АН УРСР С. М. Бібікова. В 1956 р. начальником загону була Т. Д. Білановська, в 1957 р. — автор статті.

го берега р. Гнилоп'яті. Мис з півдня і південного заходу омивається водами річки, інші його сторони мають круті схили, звернені до долини. Ці схили і води річки захищали поселення від раптового нападу, а близькість долини забезпечувала його жителів пасовищем для худоби.

На поселенні були досліджені залишки приблизно 25 жител, які поділяються на два типи: наземні і напівземлянкові. Наземні житла характеризувались прямокутною формою та значними розмірами (10 м × 5 м).

На площі жител можна було побачити багато уламків обпаленої печини з відбитками прутів і плах, що являла собою залишки зруйнованих стін і пічних споруджень. Великий інтерес становлять також глинобитні підвищення у вигляді мініатюрних площадок, призначення яких досі не з'ясоване. Можна припустити, що частина цих площадок була подами зруйнованих печей, а частина, можливо, використовувалась як примітивні столи або культові місця.

Серед розвалин печини і під нею знайдено велику кількість уламків посуду, знарядь праці, фрагментів антропоморфних фігурок з обпаленої глини і кісток тварин.

Іншим типом жител були напівземлянки. Вони мали овальну форму і невеликі розміри (3 м × 8 м). Долівка напівземлянок була заглиблена в землю до одного метра. Саме житло, очевидно, споруджувалось з тонких жердин, обмазаних глиною. Покрівля, можливо, була засипана поверх перекриття землею або вкрита очеретом. В напівземлянках уже не було залишків печей, а замість них—відкриті вогнища, біля яких концентрується основна маса знахідок: розбиті й цілі посудини, кам'яні зернотерки і розтиральники, кремінні сокири клинчастої форми з пришліфованою робочою частиною, кремінні ножі та скребла, кістяні проколки, глиняні прясла та роздроблені кістки тварин. Інвентар наземних і напівземляночних жител майже однорідний.

Як уже відзначалось, на площі жител і поблизу від них було знайдено різноманітний виробничий і побутовий інвентар первісних людей. На першому місці за кількістю знахідок стоять вироби з обпаленої глини, насамперед посуд. Тут ми бачимо величезні посудини для зберігання води, зерна та муки ємкістю в 4—5 відер, глечики для молока і молочних продуктів, горщики для варіння їжі та миски—чаші для її споживання. Посуд виготовлено ще ручним способом, але він відзначається добрим випалом, різноманітним орнаментуванням і старанною обробкою поверхні.

Поверхня великих посудин, глеків і мисок, тобто посуду, який не служив для варіння їжі, звичайно фарбувалась в червоний колір, що надавало їй привабливого вигляду. Горщики оздоблювались відбитками шнура або заглибленнями різної форми. Трохи відокремлено стоїть невелика група посудин, виготовлених з відмученої глини. Ці посудини є типовими виробами трипільської кераміки. Їхня поверхня часто прикрашалась темнокоричневими смугами, що також є характерним для кераміки класичного Трипілья. Ця група посуду завжди наводилась дослідниками як доказ генетичної спорідненості пам'яток розвиненого і пізнього Трипілья.

Цікаву колекцію знахідок складають глиняні прясла. Вражає їх велика кількість. За два сезони розкопок знайдено близько 200 прясел. Більшість з них були прикрашені точечним орнаментом або ідеографічними знаками, в які древній майстер вкладав невідомий нам зміст. Прясла, знайдені на поселенні біля с. Троянова, є яскравим показником наявності розвиненого прядіння і ткацтва серед його мешканців.

З обпаленої глини були виготовлені також мініатюрні фігурки людей і тварин. Усі фігурки людей належать до типу схематизованих жіючих зображень, добре відомих у трипільській культурі. Про значення жіючих скульптурних зображень багато писалося. Особливо важливі і цікаві дослідження Дж. Томпсона, видатного англійського історика, роботи якого високо оцінені світовою історичною наукою¹.

Із зооморфних фігурок на поселенні знайдено скульптурні зображення бика.

Цікавими і рідкісними є мініатюрні глиняні топірці. Матеріал і розміри топірців свідчать про їхнє вотивне призначення.

Майже в усіх житлах були знайдені зернотерки і розтиральники. Для виготовлення зернотерок використовувались великі плити з граїнітно-гнейсових порід. Верхня частина зернотерок мала ввігнуту площину, яка або утворювалась від тривалого використання, або була навмисне зроблена для зручності роботи. Розтиральники мали округлу або сплюснену форму і невеликі розміри. Зернотерки і розтиральники були не тільки знаряддями розмелу зерна, на них розтирали, очевидно, й інші продукти (горіхи, стебла, коріння і т. д.).

Дуже багатим виявився кремінний інвентар троянівського поселення. Тут ми бачимо клинчасті сокири із заповірковою біля леза, яким розщеплювали дерева на плахи для будівництва жител; ножі та скребла, якими розтинали туші тварин, різали і обробляли шкіру для взуття та одягу і т. п. Кремінні ножі, можливо, використовувались і як серпи при збиранні врожаю та заготівлі сіна. Ними ж нарізали очерет, який йшов на покрівлі. Дуже показові кремінні наконечники стріл, які могли служити як знаряддя полювання або правити за бойову зброю. Про войовничість троянівського населення свідчать також знайдені бойові сокири і мідний кинджал.

В житлах біля вогнищ були зібрані залишки кісток. З домашніх тварин у троянівців були бики, вівці або кози, коні і собаки, з диких — олень благородний, козуля, кабан, лисиця, бобер, черепаха болотяна.

Весь комплекс археологічних матеріалів, одержаних при дослідженні троянівського поселення, переконливо свідчить про землеробсько-скотарське господарство його жителів.

Високого рівня досягли такі види господарської діяльності, як керамічне та кремінно-обробне виробництво, прядіння і ткацтво. Можливо, що в них існувало і збиральництво. Досить численні знахідки зброї дозволяють припускати факти воєнних сутичок, причиною яких був грабiж худоби, захоплення пасовищ, польових угідь і т. д.

Про існування культурних зв'язків жителів троянівського поселення з сусідніми племенами свідчать сокири малопольського типу, форма яких явно запозичена у племен так званих ліycopодібних кубків, що жили на території Західної України.

Археологічний матеріал з поселення біля с. Троянова має аналогії з усіма відомими пізньотрипільськими пам'ятками волинського Полісся. Дальші дослідження цього поселення дадуть новий і цікавий матеріал для вивчення пізньої стадії трипільської культури в лісостеповій частині Правобережної України. Використовуючи результати попередніх польових досліджень поселень городського типу і враховуючи найновіші розкопувальні та розвідувальні роботи в цій галузі, можна розглянути ряд питань, що стосуються історії землеробсько-скотарських племен Східної Волині на початку II тисячоліття до н. е.

Поселення городського типу звичайно розташовані на високих, з

¹ Дж. Томпсон, Исследования по истории древнегреческого общества. Доисторический эгейский мир. М., 1958. стор. 234 і ін.

крутими схилами мисах плато, що видаються в долину річки. Більш ранні трипільські поселення, тісніше зв'язані із землеробським укладом господарства, містились на лісово-чорноземних ґрунтах положистих схилів плато. Таким чином, ми бачимо, що замість поселень на схилах плато, характерних для розвинутого Трипілья, в пізньотрипільський час з'являються поселення поблизу широких заплавних лук. На зміну місцеположення пізньотрипільських поселень звернув увагу ще Є. Ю. Кричевський, який вбачав основну причину цієї зміни у зростаючій потребі населення в пасовищах¹. Сам по собі висновок Є. Ю. Кричевського є правильним, але він не розкриває повністю змісту питання. Зміна місця проживання трипільських племен пояснюється не тільки зросталою потребою в пасовищах для худоби. Знахідки великої кількості бойової зброї в могильниках Софіївського типу (кам'яні сокири-молоти, клівці, мідні кинджали, кремінні наконечники стріл) і на поселенні біля с. Троянова (бойові сокири, наконечники стріл, мідний кинджал) свідчать про велике поширення і застосування її пізньотрипільськими племенами, що також є однією з корінних відмін їх від населення розвинутого Трипілья, якому зброя була майже невідомою.

Воєнні сутички епохи пізнього Трипілья, очевидно, стали частим явищем, і тому населення було змушене селитися в місцях, зручних для захисту.

З усіх відомих нам пізньотрипільських поселень Східної Волині ми не можемо назвати жодного, крім Мостви, розташованого не на плато.

Цей факт свідчить про те, що трипільські племена Східної Волині вважали за краще селитися на сухих ґрунтах плато, а не на вологих низинах, надлукових терасах і дюнах, як робили іноді східні сусіди в Середньому Подніпров'ї. Ця обставина сприяла їх заняттю землеробством, очевидно, вирубним, враховуючи заліснення і суглинкові ґрунти Волині, які вимагають удобрення, і в той же час не позбавляла можливості використовувати як пасовища долини річок.

Таким чином, топографічні особливості пізньотрипільських поселень Волині вказують не тільки на сприятливі умови для розведення худоби в долинах річок, як припускав Є. Ю. Кричевський, а й на можливість землеробства, що було традиційним заняттям трипільського населення на усіх етапах його існування.

Значних змін зазнало і будівництво жител пізньотрипільських племен Волині. Замість фундаментальних наземних будівель з багаточисельними глинобитними долівками, характерних для класичного Трипілья, вони будують наземні житла менших розмірів, в більшості без глинобитних долівок, але зберігаючи багато особливостей трипільського житлобудівництва (пічні споруди з глини на дерев'яному каркасі, глинобитні підвищення, характер домішок в глині і т. д.).

У пізньотрипільську епоху з'являється й інший тип житла, не характерний для попереднього етапу Трипілья. Це — напівземлянкові житла овальної форми (8 м × 3 м), долівка яких була заглиблена в місцях вогнищ до одного метра. Існування жител-землянок для Трипілья — явище не нове. Житла типу землянок і напівземлянок побутують поряд з наземними житлами і в ранньотрипільську епоху, але потім вони зникають і знову з'являються на пізньотрипільських поселеннях.

Причини зміни трипільського житлобудівництва та одночасного існування двох типів жител на поселеннях городського типу ще недостатньо з'ясовані. Можна припустити, що більш рухоме життя пізньотрипільських племен, в зв'язку з посиленням ролі скотарства і новими фор-

¹ Е. Ю. Кричевский, О процессе исчезновения трипольской культуры, стор. 245

мами землеробства, спонукало їх відмовитись від будівництва довгочасних жител і віддати перевагу легко споруджуваним невеликим будівлям наземного і землянкового типу.

Під час розкопок жител пізньотрипільських поселень Волині був знайдений різноманітний комплекс речей господарського і побутового житку.

В першу чергу привертає увагу кераміка цих поселень. Всю кераміку можна чітко розділити на дві групи. До першої групи належить посуд, виготовлений з глини з домішками кварцу, слюди та іноді товченої черепашки. Ця група складає 95 і більше процентів усієї кераміки. Для неї характерний шнуровий, зрідка штампований орнамент у поєднанні з конічними наліпленнями, розташованими на плечиках посудин в одну-дві лінії. Часто посуд цієї групи фарбували в червоний колір. З форм можна виділити такі: піфосоподібний посуд великих розмірів для зберігання зерна і води, горщики різного об'єму для приготування їжі, глечикоподібний посуд для молока і молочних продуктів, миски для їжі, покришки для накривання посуду. До цієї ж групи належать мініатюрні посудини, які формами повторюють побутову кераміку, але мають якесь інше призначення.

Другу групу кераміки становить посуд, виготовлений з відмученої глини трипільського типу. З форм відновлюються: невеличкі горщики з низьким прямим вінчиком, горбиками-ручками на плечиках та округлим тулубом; посудини з дуже відігнутих вінчиком, високою конічною шийкою і ріповидним тулубом, миски і покришки. Іноді на посуді цього типу зустрічається розпис темнокоричневою або чорною фарбою.

Якщо посуд другої групи, без сумніву, можна назвати трипільським, то кераміка з домішками відрізняється від типових виробів трипільської кераміки.

Зміни відбулися, таким чином, у формах посуду і в технології його виготовлення. На пізньотрипільських поселеннях з'являються кулясті амфори і круглотілі горщики. Пануючим типом стала кераміка з домішками в тісті, а не з відмученої глини. Переважає не розписний орнамент, а суцільне покриття посуду фарбою. Посуд прикрашається відбитками шнура. Але це зовнішня сторона явища, проте і в ній ми знайдемо деякі риси трипільських традицій. Якщо ж за основу взяти функціональне призначення посуду, то між керамікою поселень городського типу і класичного Трипілля багато спільного.

Про це ж свідчить і набір знарядь праці, виготовлених з каменю (зернотерки, розтиральники, сокири), кременю (клинчасті сокири з пришліфованим робочим краєм, ножі, серпи, скребла, проколки і т. д.), кістки (мотики, долотця і проколки) та глини (прясла і відтяжки для ткацького верстата).

З одного боку, ми бачимо знаряддя праці, характерні для розвиненого Трипілля, з другого,— ряд знарядь, які становлять характерну рису пізньотрипільського інвентаря. Це — клиновидні сокири з пришліфованим робочим краєм і кремінні ножі.

Численну групу знахідок на пізньотрипільських поселеннях становлять також прясла і відтяжки з обпаленої глини. Вони є інструментами прядіння і ткацтва і свідчать про досить високий розвиток цієї галузі господарства пізньотрипільських племен Волині. Клиновидні сокири, ножі і прясла — рідкі знахідки для поселень розвиненого Трипілля, а на пам'ятках пізнішого етапу цієї культури їх знаходять в такій кількості, яка говорить сама за себе.

Однак поява нових спеціалізованих знарядь обробки дерева і ткацтва зовсім не означає корінної відміни інвентаря пізніших трипільських поселень від інвентаря більш ранніх пам'яток. Це свідчить

про появу і розвиток нових галузей господарства в пізньотрипільського населення, а не про повну зміну економіки трипільського суспільства, як вважає Є. Ю. Кричевський, вбачаючи в носіях городської культури переважно конярів¹.

Характер культурного шару і поєднання знарядь праці пізньотрипільських поселень Волині вказує на існування як скотарства, так і землеробства. Немає підстав говорити про перевагу першого над другим; немає також і даних твердити, що землеробство втратило своє попереднє значення, як це уявляв собі Є. Ю. Кричевський². Характер виробничого інвентаря, відбитки зерен на посуді, домішки половецької в печині та ряд інших побічних доказів свідчать про те, що землеробство не втратило своєї питомої ваги в господарстві пізньотрипільських племен. До цього ж висновку прийшов дослідник пізньотрипільських пам'яток софіївського типу Ю. М. Захарук³.

Важливим доказом генетичних зв'язків між поселеннями городського типу і пам'ятками попередніх етапів трипільської культури є глиняні схематизовані антропоморфні та зооморфні фігурки. Вони постійні і досить численні знахідки в усіх трипільських пам'ятках. Їх відмінними особливостями є стійкий сюжет — зображення жінки з підкресленими ознаками статі. Чоловічих фігурок зустрічається мало. Невеликий процент становлять фігурки тварин (бик, баран, свиня, коза, собака) і птахів. Не торкаючись питання про призначення антропоморфних і зооморфних фігурок, можна зазначити, що трипільська пластика є характерною рисою матеріальної культури землеробсько-скотарських племен Волині. На усіх поселеннях городського типу, де провадилися розкопки, у великій кількості були знайдені фігурки. Маючи ряд особливостей в бік більшої реалістичності зображення, пластика племен Волині, безперечно, характеризується генетичною спорідненістю із скульптурою розвиненого Трипілья.

Розглянувши основні пам'ятки матеріальної культури землеробсько-скотарських племен східної Волині, ми приходимо до висновку, що зона своїми коренями йде в розвинене Трипілья і характеризує собою процес розвитку його культури в нових природно-історичних умовах, які склались наприкінці III — на початку II тисячоліття до н. е.

Не менш складним є питання про первісну батьківщину пізньотрипільських племен Волині. Адже ми не знаємо трипільських пам'яток більш раннього часу на їх території. Тому відпадає всяке припущення, що їхня культура могла сформуватися на якійсь місцевій основі. Очевидно, прабатьківщину цих племен слід шукати на корінних трипільських землях. Такими землями є басейни рік Дністра і Південного Буга, де зустрічаються найраніші трипільські поселення. Можна припустити, що землеробсько-скотарські племена Східної Волині прийшли з басейну Південного Буга, верхів'я якого майже зникається з правими притоками таких річок, як Тетерів і Прип'ять, де згодом ми і знаходимо їх сліди. На користь цього говорить і той факт, що на Південному Бузі ми маємо пам'ятки, надзвичайно споріднені поселенням городського типу (Сандраки і Печара).

Дальше вивчення пам'яток землеробсько-скотарських племен Волині дозволить конкретизувати наші уявлення про історичну долю трипільського населення на території Правобережної України.

¹ Є. Ю. Кричевський. О процессе исчезновения трипольской культуры, стор. 250.

² Там же.

³ Ю. М. Захарук, Пізньотрипільська культура Середнього Подніпров'я в світлі нових археологічних даних, «Матеріали і дослідження по археології УРСР», т. II, стор. 23—24.

НА ДОПОМОГУ ВЧИТЕЛЮ ІСТОРІЇ

ОБГОВОРЕННЯ ПРОЕКТУ АКАДЕМІЇ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК РРФСР ПРО ПОЛІПШЕННЯ ВИКЛАДАННЯ ІСТОРІЇ В ШКОЛІ

В. О. ПУНСЬКИЙ

ПРО ШЛЯХИ ПЕРЕБУДОВИ ВИКЛАДАННЯ ІСТОРІЇ В СЕРЕДНІЙ ШКОЛІ

Накреслений Комуністичною партією план перебудови народної освіти в нашій країні відкриває перед радянською школою широку перспективу. Всенародне обговорення тез ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в країні» переконливо свідчить про те, що всі радянські люди гаряче схвалили накреслену реформу середньої і вищої школи.

Багато питань, зв'язаних з перебудовою, хвилює зараз вчителів історії. З них найголовнішими, очевидно, є питання про зміст шкільного курсу історії і про його структуру як у 8-річній школі, так і на другому етапі середньої освіти. Нам хотілося б у порядку дискусії висловити свої міркування з цих питань.

Шкільна історична освіта, як і весь учбовий процес у середній школі, повинні бути перебудовані таким чином, щоб забезпечити найтісніший зв'язок навчання з боротьбою радянського народу за побудову комуністичного суспільства. А це означає, що в новій школі вивчення історії слід проводити так, щоб воно ще більшою мірою, ніж тепер, сприяло формуванню комуністичного світогляду у молодого покоління.

В яких основних напрямках слід перебудовувати шкільний курс історії?

Перш за все необхідно провести старанний і суворо науковий добір того навчального матеріалу, який підлягає вивченню в середній школі.

Навіть після проведеного за останні роки значного скорочення програм, шкільний курс історії надто перевантажений другорядним, а часом і зовсім непотрібним матеріалом. Чи є, наприклад, необхідність вивчати в середній школі діяльність Солона? Чи повинні наші школярі знати, чим відрізняється кальвіністська церква від церкви лютеранської? Чи потрібні учням знання про земську і міську реформи, які були проведені в Росії в 60-х роках минулого століття?

Перебудова школи примушує по-новому підійти до вирішення подібних питань. Особливо перевантажені величезною кількістю мало-важливих фактів, дат, імен наші шкільні підручники. Досить сказати,

що тільки в підручнику з історії СРСР для 9 класу одних тільки датованих подій нараховується понад 350.

На шлях непомірного розширення шкільного курсу історії штовхають учителя і багато методичних праць. Так, наприклад, у методичній розробці уроку, присвяченого Паризькій мирній конференції (курс новітньої історії), пропонується роз'яснити і навіть записати понад 20 територіальних змін, зроблених конференцією на політичній карті світу, в тому числі і такі неістотні зміни, як передача Бельгії округу Ейпен і Мальмеди, Північного Шлезвіга Данії і т. п.¹

Перевантаження шкільного історичного курсу надмірним фактичним матеріалом є, як відомо, однією з важливих причин, що заважає забезпечити свідоме, глибоке і міцне засвоєння школярами історичного матеріалу.

У той же час у змісті шкільної історичної освіти поряд з зазначеним перевантаженням мають місце і значні прогалини. Як це не дивно, але програмою не передбачено розкриття характерних рис того комуністичного суспільства, яке будуватимуть своїми руками вихованці школи. Не розкриваються з належною повнотою і багато питань соціалістичного будівництва в нашій країні: трудовий героїзм робітників і селян, труднощі індустріалізації і колективізації, роль комсомолу і молоді в боротьбі за перемогу соціалізму та ін.

Нічого зайвого і в той же час все необхідне для формування комуністичного світогляду — ось чим треба керуватися при розробці курсу історії для середньої школи.

Визначаючи зміст і обсяг шкільної історичної освіти, необхідно звернути особливу увагу на вирішення такого важливого методичного завдання, як створення у школярів конкретних і образних уявлень, бо тільки на такій основі можливе успішне формування історичних понять. Грунтовне вивчення історичного матеріалу вищого рівня підготовки школярів дадуть можливість в 9—10 класах глибше і повніше розкрити основні історичні закономірності.

Доцільно, щоб у школі учні одержували, перш за все, такі знання, які вони зможуть застосувати на практиці, які допоможуть їм розбиратися в питаннях поточної політики, правильно оцінювати важливі події внутрішнього і міжнародного життя. Тому при розробці курсу історичної освіти в середній школі треба дотримуватися такого принципу: чим ближче до сучасності — тим докладнішим і більш глибоким повинно ставати вивчення історії. Здійснення цього принципу диктується і необхідністю враховувати віковий рівень школярів. Все це допоможе тісніше зв'язати викладання історії в школі з життям.

При розробці системи шкільної історичної освіти її структура повинна бути максимально спрощена і целеспрямована на виділення основних етапів історичного розвитку.

Відповідно до запропонованого АПН РРФСР проекту поліпшення викладання історії в школі², в 5—6 класах повинна вивчатися історія стародавнього світу та середніх віків, а в 7—8 класах — елементарний курс історії СРСР з найважливішими відомостями з нової і новітньої історії зарубіжних країн. Така структура історичного курсу у 8-річній школі викликає серйозні заперечення. По-перше, на вивчення тієї його частини, яка особливо необхідна для зміцнення зв'язку навчання з життям (вітчизняна, нова і новітня історія), відводиться занадто мало часу.

¹ А. П. Аверьянов, Парижская мирная конференция и ее решения, Материал к уроку, журн. «Преподавание истории в школе», 1958, № 2, стор. 83.

² Див. «О преподавании истории в школе», газ. «Правда» від 16 вересня 1959 р

По-друге, побудові курсу в 7—8 класах властивий той недолік, що відомості про найважливіші події нової і новітньої історії зарубіжних країн включаються до курсу історії СРСР.

На нашу думку, у 8-річній школі слід запровадити такий курс, який за своїм характером був би курсом загальної історії. Така побудова курсу створила б найсприятливіші умови для підведення школярів до марксистсько-ленінського розуміння історії. Вивчення історії СРСР як складової частини всесвітньої історії буде сприяти не тільки тому, що учні одержуватимуть більш повні знання про важливі події історії зарубіжних країн, але й буде забезпечено більш переконливе розкриття вирішальної ролі нашої країни для долі всього людства. Така побудова курсу дасть також можливість особливо успішно використовувати уроки історії для виховання учнів у дусі соціалістичного патріотизму та пролетарського інтернаціоналізму.

Введення курсу загальної історії не означатиме відмови від тієї правильної настанови, яка вимагає, щоб 8-річна школа, перш за все, давала школярам знання з вітчизняної історії. Курс історії у 5—8 класах, який є загальним за своєю структурою, може і повинен, на нашу думку, не менш, ніж на $\frac{2}{3}$, складатися з матеріалу вітчизняної історії. При цьому вітчизняна історія повинна вивчатися як систематичний курс, в той час як історія зарубіжних країн повинна подаватися епізодично.

Як слід організувати вивчення історії на другому етапі середньої освіти?

На нашу думку, для того щоб розширити і поглибити знання з історії, одержані у 8-річній школі, викладання історії в 9—11 класах повинно будуватися приблизно за такою схемою: 1) Короткий огляд історії стародавнього світу та середніх віків, включаючи відповідний період історії СРСР. Цей огляд повинен спиратися на фактичний матеріал, вже в основному відомий школярам з курсу 8-річної школи. Але при цьому учні повинні бути підведені до більш глибоких висновків, що розкриватимуть закономірності історичного процесу: 2) Історія зарубіжних країн в період перемоги і зміцнення капіталістичного ладу; 3) Історія СРСР у період розкладу кріпосного ладу і розвитку капіталізму; 4) Історія зарубіжних країн у період імперіалізму; 5) Історія СРСР у період імперіалізму; 6) Історія СРСР в епоху соціалізму (в органічному зв'язку з новітньою історією зарубіжних країн)¹; 7) Підсумкове узагальнення шкільного курсу історії, в ході якого повинна бути завершена робота по формуванню у школярів марксистсько-ленінського розуміння основних законів історичного розвитку суспільства.

Немає необхідності доводити, яке велике політичне та освітнє значення має вивчення в середніх школах України (як і в школах інших союзних республік) історії своєї республіки.

Міністерством освіти УРСР в останні роки було внесено багато відповідних доповнень в навчальну програму. Однак і зараз школярі не одержують достатніх знань з історії українського народу. Тому, перебудовуючи шкільний курс історії, необхідно значно збільшити матеріал з історії України.

Як практично повинно бути організоване вивчення в школі історії України? Часто висловлюється думка про доцільність включення в навчальний план школи окремого курсу з історії України. Однак історія українського народу настільки тісно зв'язана з історією російського

¹ Новітня історія настільки тісно взаємозв'язана з історією СРСР, що її вивчення у вигляді окремого самостійного курсу здається нам недоцільним.

народу, що в умовах школи, де вивчаються лише основи історичної науки, при наявності окремого курсу історії України неможливо буде уникнути дублювання навчального матеріалу. І Київська Русь, і возз'єднання України з Росією, і повстання на броненосці «Потемкин», і будівництво Дніпрогесу — всі ці та численні інші історичні події і факти повинні будуть розглядатися і при вивченні історії СРСР, і в окремому курсі історії України. Нам здається, що історію України краще вивчати не у вигляді окремого курсу, а в нерозривному зв'язку з усією історією СРСР. Програмою Міністерства освіти УРСР повинно бути передбачено виділення спеціальних уроків для більш докладного вивчення історії нашої республіки. Грунтовне вивчення історії України в курсі історії СРСР створить найбільш сприятливі умови для розкриття вікової дружби між російським і українським народами, для виховання учнів у дусі непорушної дружби усіх радянських народів.

Однак така побудова шкільного курсу виправдає себе лише у тому випадку, якщо вітчизняна історія в школах республіки буде вивчатися за особливими підручниками, спеціально написаними для середніх шкіл України. Створення таких підручників (і не тільки з історії, і не тільки в нашій республіці) повністю відповідатиме вказівкам Комуністичної партії про принципи перебудови середньої школи. Такі підручники дадуть можливість у процесі вивчення історії СРСР забезпечити більш докладне вивчення історії даної республіки.

Щождо вивчення в середній школі Конституції і основ радянського права, то нам здається, що у 8-річній школі елементи цього матеріалу повинні бути включені в загальний курс історії, а в XI класі слід передбачити вивчення самостійного короткого курсу.

Г. О. ЦВІКАЛЬСЬКА

ПАМ'ЯТАТИ ПРО СПЕЦИФІКУ ШКІЛ РОБІТНИЧОЇ І СІЛЬСЬКОЇ МОЛОДІ

Радянська школа відіграла вирішальну роль у здійсненні культурної революції в СРСР, у піднесенні культурного рівня трудящих усіх національностей країни, в розквіті літератури і мистецтва, в досягненні нечуваних успіхів у галузі науки і техніки.

В нових умовах розгорнутого будівництва комунізму головним завданням радянської школи є підготовка учнів до життя, до суспільно-корисної праці, даліше підвищення рівня загальної і політехнічної освіти, виховання молоді в дусі принципів соціалістичного суспільства, в дусі ідей комунізму¹.

Здійснення цього завдання відбуватиметься двома етапами. Перший етап — обов'язкова восьмирічна школа, яка буде давати комплекс відносно завершених знань, готувати учнів до суспільнокорисної праці і закладати фундамент повної середньої освіти.

Другий етап — повна середня освіта на базі поєднання навчання з виробничою працею.

Гармонійний розвиток людини неможливий без правильного поєднання розумової і фізичної праці. Це неодноразово підкреслював К. Маркс і Ф. Енгельс, говорячи про людину майбутнього комуністичного суспільства. Цього вчив і В. І. Ленін. Лише в праці, разом з робі-

¹ «Закон про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в СРСР», Держполітвидав УРСР. К., 1959. стор. 8--9.

никами і селянами, підкреслював він, можна стати справжнім комуністом.

Найбільш доцільне поєднання навчання з суспільнокорисною працею на другому етапі — це робота в одній з галузей народного господарства країни та навчання у школах робітничої або сільської молоді. Тому не випадково в Законі про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в СРСР відзначається, що першим, основним шляхом одержання повної середньої освіти є школи робітничої і сільської молоді.

Це положення Закону має бути вихідним при обговоренні питань перебудови викладання історії в школі, зокрема створення програм та підручників з історії для 9—11 класів середньої школи.

Проте, коли мова заходить про історичну освіту на другому етапі, звертаються, насамперед, до 9—11 класів загальноосвітньої трудової політехнічної школи, а проблему викладання історії в школах робітничої і сільської молоді розглядають як підпорядковану, другорядну. Цим іршисть і стаття Академії педагогічних наук РРФСР «О преподавании истории в школе»¹.

Подібний підхід до історичної освіти в школах робітничої і сільської молоді, на нашу думку, пояснюється тим, що ще не відбулося, певно, корінного зламу в поглядах на ці школи. На словах вони визнаються школами основного типу на другому етапі середньої освіти, а насправді проблемам навчання в них, як і раніше, не приділяється належної уваги, і найчастіше вони розглядаються з позицій учорашнього дня.

Це особливо яскраво можна проілюструвати на прикладі обговорення проекту програм з історії. Вкорінилася думка, що насамперед треба створювати програми з історії для 9—11 класів трудової політехнічної школи і вже на їх основі вирішувати питання про програми для шкіл робітничої і сільської молоді. Через це обговорення даного питання мимоволі проходить у таких двох площинах: чи створювати самостійні програми (читай — чи пристосовувати програми загальноосвітньої школи) для шкіл робітничої і сільської молоді, чи запровадити єдині програми для цих двох типів шкіл.

Прихильників єдиної програми немало. Вони кажуть, що мета загальноосвітньої одинадцятирічної школи і шкіл працюючої молоді та ж сама, і тому програми, мовляв, у них мусять бути єдиними; що в недалекому майбутньому станеться нівелювання віку учнів у цих типах шкіл; що єдині програми полегшать перехід учнів різних класів 11-річної школи до школи працюючої молоді і т. д.

Проте постараємось вникнути більш глибоко в суть справи. Школи робітничої і сільської молоді — і цього ніхто не буде занеречувати — поставлені в інші умови, ніж 11-річна трудова школа. В житті учнів вечірніх (змінних) шкіл на відміну від трудової школи найбільшу роль відіграє їх суспільнокорисна праця на виробництві. Для самостійної підготовки домашніх завдань вони не мають у своєму розпорядженні такої кількості часу, як, скажімо, учні трудової політехнічної школи. Тому викладач історії школи робітничої і сільської молоді з допомогою систематичної посиленої активізації всього навчального процесу повинен домагатися того, щоб основну суму знань з його предмета учні засвоїли безпосередньо на уроці.

Але активізація методів викладання — широке застосування евристичної бесіди, самостійна робота над документом і хронологією, над історичною картою і текстом підручника, складання таблиць і діаграм, запис у зошити висновків та окремих положень — вимагає чимало часу.

¹ Газ «Правда» від 16 вересня 1959 р.

Чи буде його мати в своєму розпорядженні учитель історії 9—11 класів школи працюючої молоді, якщо йому доведеться йти за програмою загальноосвітньої трудової політехнічної школи?

В статті Академії педагогічних наук РРФСР відзначається, що на вивчення історії СРСР у 9—11 класах цієї школи планується близько 170 годин, а на нову й новітню історію — близько 160 годин. Скільки буде приділено годин навчальним планом на ці курси в школах робітничої і сільської молоді — точно сказати ще важко. Проте, коли судити з попередніх проектів навчальних планів Української РСР, навіть кращих з них, то і тоді кількість годин, що відводиться на вивчення історії в 9—11 класах шкіл робітничої і сільської молоді, буде значно менша від запропонованої проектом Академії педагогічних наук для середньої трудової політехнічної школи з виробничим навчанням. Та інакше й бути не може. Адже вечірні (змінні) школи можуть мати тижневе навантаження не більше як 20—22 години.

Таким чином, відстоюючи єдину програму, ми тим самим свідомо погоджуємося з тим, що засвоєння матеріалу з історії в школах робітничої і сільської молоді буде якісно нижчим, ніж у трудових політехнічних школах.

Розглянемо тепер інший бік справи. Чи не можна, скажімо, на основі програми з історії для 9—11 класів середньої трудової політехнічної школи створити програму для шкіл робітничої і сільської молоді?

На практиці створення програми на подібній основі зводиться до деяких скорочень фактичного матеріалу, до заміни, можливо, окремих формулювань. Простіше кажучи, це буде звичайне «приспособлення» програми одного типу школи до потреб і особливостей іншого типу. Чи виправдане таке приспособлення?

Учні загальноосвітньої восьмирічної школи в 7—8 класах вивчатимуть елементарний курс історії СРСР з найважливішими даними про суспільний і державний устрій Радянського Союзу, відомостями з нової і новітньої історії зарубіжних країн. На курс історії в 7—8 класах передбачається відвести близько 110 годин.

На другому етапі середньої освіти — в 9—11 класах трудової політехнічної школи — має вивчатися поглиблений курс історії СРСР обсягом 170 годин. На вивчення історії СРСР в 9—11 класах школи робітничої і сільської молоді (якщо врахувати, що в цих класах за проектом Академії педагогічних наук вивчатиметься також систематичний курс нової і новітньої історії) буде відведено годин не більше, ніж у 7—8 класах восьмирічної школи. Таким чином, курс історії СРСР в 9—11 класах шкіл робітничої і сільської молоді може бути простим повторенням того, що вивчалось в 7—8 класах загальноосвітньої восьмирічної школи.

Висновок звідси може бути тільки один — школи робітничої і сільської молоді є, як уже було сказано, першим і основним типом шкіл, вони мають право сподіватися, що саме з цих позицій ми будемо виходити під час остаточного вирішення питання про зміст і структуру історичної освіти на другому етапі середньої школи. Школи робітничої і сільської молоді повинні мати самостійні програми з історії, які були б створені з урахуванням бюджету часу і специфіки даного типу шкіл. В ході створення цих програм доцільно було б використати досвід викладання історії в технікумах.

І. Ф. ЧЕРНІКОВ

НАЗРІЛІ ПИТАННЯ

Запропонований Академією педагогічних наук РРФСР проект удосконалення шкільної історичної освіти має своїм завданням докорінно юліпшити викладання такого важливого в справі комуністичного вивчення молоді предмета, як історія.

Безперечно, позитивним є те, що в новий учбовий план восьмирічної школи включається вивчення елементарного курсу історії СРСР з найважливішими відомостями з нової та новітньої історії зарубіжних країн. Це дозволить дати молоді, що закінчила восьмирічну школу, необхідні знання з вітчизняної історії і вміння орієнтуватись в найголовніших подіях сучасності.

Слід вітати передбачене в проекті викладання поряд з історією СРСР систематичного курсу історії кожної союзної республіки. Адже учні нашої двічі орденоносної республіки повинні знати славу історію України, вікову боротьбу українського народу за своє соціальне і національне визволення, за непорушну єдність з російським народом. Справа зараз полягає в тому, щоб якнайшвидше завершити роботу по підготовці шкільних підручників з історії і Конституції Української РСР.

На наш погляд, вивчення важливих подій історії України слід почати уже на першому етапі середньої освіти в органічній єдності з курсом історії СРСР. В старших класах одинадцятирічної школи історію УРСР потрібно вивчати уже як окремий систематичний курс. Точка зору тих, хто заперечує доцільність такої побудови курсу на тій підставі, що це призведе до непотрібного дублювання матеріалу, не витримує ніякої критики. Усунення дублювання не становить будь-яких практичних труднощів. В той же час введення викладання історії УРСР, природно, вимагає і певних змін в програмах і підручниках шкільної історії, усунення другорядного матеріалу.

Треба зазначити, що в намічених заходах, спрямованих на радикальне покращення якості викладання історії в школі, недостатньо знайшли своє відображення різноманітні форми і методи позакласної і позашкільної роботи з учнями. А не слід забувати, що саме в історичних гуртках перевіряються інтерес і любов школярів до цієї дисципліни. На жаль, у нас ще недостатньо зосереджується увага на вивченні історії свого рідного села, міста, краю. Не використовуються повною мірою такі корисні форми позакласної роботи, як екскурсії по історичних місцях, відвідання музеїв, проведення тематичних історико-літературних диспутів і вечорів.

Відомо, що якість викладання залежить ще від того, як буде організовано контроль роботи учителя. Глибоко продуманий контроль завжди повинен йти рука об руку із справжньою товариською допомогою. Настав час упорядкувати справу з взаємними відвідуваннями уроків учителями історії.

В інтересах удосконалення системи шкільної історичної освіти доречно поставити також питання про налагодження постійних професійних зв'язків між учителями шкіл і їх колегами у вищих учбових закладах і науково-дослідних інститутах. Конче необхідно, щоб при педагогічних інститутах та університетах, науково-дослідних закладах та історико-краєзнавчих музеях були створені для подання дійової допомоги школам спеціальні комісії сприяння з найбільш авторитетних і досвідчених працівників. А допомога може бути різноманітна і конкретна: система-

тичне ознайомлення вчителів з найважливішими досягненнями історичної науки, різні корисні консультації, шефство над шкільними історичними гуртками тощо.

На наш погляд, слід зупинитись і на такому питанні. Як відомо, в Москві, Ленінграді, Києві, Одесі та інших містах СРСР існують середні школи з викладанням ряду предметів іноземними мовами. Навряд чи слід доводити доцільність існування, тим більше, що кількість таких шкіл рік у рік збільшується. Серед предметів, які викладаються іноземними мовами, є і систематичний курс нової історії в 8—9 класах. Але, на превеликий жаль, доводиться констатувати, що ця справа поставлена у нас кустарно. Досі ще не розв'язано питання про спеціальну підготовку вчителів, про систематичне видання підручників для відповідних шкіл, про спеціальні програми і методику викладання цих предметів.

Ю. П. ЛАВРОВ, Л. А. ШЕВЧЕНКО

ОБГОВОРЕННЯ РУКОПISУ ПІДРУЧНИКА З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ДЛЯ СЕРЕДНЬОЇ ШКОЛИ

Перебудова системи народної освіти в країні викликала потребу забезпечити більш високий рівень викладання основ наук у школі, зокрема історії. Оволодіння знаннями з історії має виключно велике значення для формування у підростаючого покоління марксистсько-ленінського світогляду і глибокої комуністичної ідейності.

Академією педагогічних наук РРФСР розроблено і винесено на обговорення громадськості проект удосконалення системи шкільної історичної освіти. В проєкті, зокрема, пропонується почати вивчення в середніх школах кожної союзної республіки її історії. В зв'язку з цим виникла необхідність створити шкільний підручник з історії і конституції кожної республіки.

Перший радянський підручник з історії України для школи підготовлено до друку колективом авторів у складі доктора історичних наук професора Ф. Є. Лося, кандидата історичних наук доцента В. А. Дядиченка и кандидата історичних наук доцента В. Є. Слицького. 13 липня 1959 р. рукопис підручника обговорювався на засіданні вченої ради Інституту історії АН УРСР. Із зауваженнями щодо тексту рукопису виступило 15 науковців інституту.

Першим взяв слово редактор підручника Ф. Є. Лось. Він підкреслив, що перед колективом авторів стояло завдання висвітлити в дохідливій і зрозумілій для дітей 14—15 років формі історію 40-мільйонного українського народу, історію, що нерозривно пов'язана з історією російського, білоруського та інших братніх народів нашої країни. Автори ставили своїм завданням підкреслити, що головною рушійною силою історичного розвитку України була класова боротьба, що, виступаючи проти іноземних поневолювачів, український народ завжди спирався на братню допомогу великого російського народу, з яким у 1654 р. об'єднався в єдиній державі. Особливу увагу автори приділили висвітленню історії радянської України. В основу періодизації матеріалу покладено марксистсько-ленінське вчення про соціально-економічні формації. Обсяг підручника — 15—16 друкованих аркушів. На закінчення свого виступу Ф. Є. Лось повідомив, що після врахування зауважень співробітників інституту, а також рецензентів професора П. А. Лаврова (Київський держуніверситет), доцентів І. К. Рибалки, М. К. Колісника (Хар-

ківський держуніверситет) і співробітників НДІПу УРСР буде надруковано приблизно 100 примірників макета підручника. З метою залучення широких кіл громадськості республіки до участі в його обговоренні макет буде розіслано вчителям, науковцям, викладачам вищих учбових закладів республіки, представникам партійних і радянських органів.

Ф. П. Шевченко в своєму виступі підкреслив, що автори провели дійсно велику роботу по створенню першого підручника з історії України для середньої школи і в цілому справилися з поставленим завданням. Вони вірно висвітлили основні питання тем. Однак рукопис підручника має і деякі недоліки. Варто було б у передмові вказати на значення вивчення історії українського народу, як народу, що має славне героїчне минуле, тісно пов'язане з історією інших народів нашої країни. Слід було б також окремі місця тексту краще пов'язати між собою і таким чином уникнути деякої фрагментарності у викладі.

І. Д. Бойко звернув увагу на те, що деякі положення підручника треба викласти простіше. Зокрема, більш дохідливо і чітко розкрити суть нових капіталістичних відносин, що прийшли на зміну феодалізму. Оскільки діти шкільного віку здебільшого мислять образами і фактами, ряд історичних подій (Бородинський бій, діяльність У. Кармалюка, Т. Шевченка та ін.) варто було б викласти більш повно і яскраво.

А. З. Барабо й вказав, що у підручнику треба чіткіше висвітлити питання про появу класів у слов'ян. Говорячи про зародження капіталістичних відносин, потрібно відмітити, що вже в першій половині ХІХ ст. не тільки поміщики, а й деякі багаті селяни використовували найману працю.

В. О. Голубуцький у своєму виступі підкреслив, що автори провели велику роботу. Складні історичні події їм вдалося викласти простою, зрозумілою для учнів мовою і цілком вірно по суті. Але необхідно підкреслити, що українське козацтво було тією силою, яка, перш за все, виступала проти феодально-кріпосницького ладу. Краще треба було обґрунтувати питання про ліквідацію Запорозької Січі, зв'язавши його з питанням про антифеодальний рух українського народу і колоніальну політику царизму.

На думку К. І. Стецюк, авторам слід було б переглянути дані про кількість населення на Україні в ХІХ ст. і зокрема про кількість міського населення, бо в різних місцях рукопису наводяться різні цифри.

М. А. Рубач у своєму виступі сказав, що текст підручника написаний задовільно, але він потребує окремих уточнень. Зокрема, потрібно уточнити ті сторінки рукопису, де йдеться про роль України в грабіжницьких планах німецьких імперіалістів у 1918 р. Жодного слова в підручнику не говориться про червневі дні 1917 р. в Петрограді і про наступ на фронті. В зв'язку з цим липневі події лишаються не досить глибоко висвітленими.

С. О. Ктитаре в зауважив, що потрібно докладніше сказати про народницький рух на Україні і зазначити, що він був кроком уперед у порівнянні з рухом революційних демократів.

О. А. Парасушко звернув увагу на те, що деякі терміни підручника («різочинець», «ліберал», «реформистські погляди» та ін.) слід пояснити більш докладно, бо вони учням не будуть зрозумілі. На його думку, характеристику основних рис капіталізму краще було б починаати з аналізу становища сільського господарства, а не промисловості.

С. К. Гутянський у своєму виступі приділив велику увагу викладенню в підручнику питання про культурне будівництво в 1917—1925 рр. Він вказав на те, що авторам слід було б краще розкрити левинське вчення про суть соціалістичної культури і розповісти про діяль-

ність Комуністичної партії і Радянського уряду в перші роки Радянської влади в галузі культурного будівництва.

М. І. Супруненко підкреслив, що автори в основному правильно підбрали факти, дати, знайшли вірний напрям і характер викладу матеріалу. Однак окремі місця рукопису ще потребують поліпшення. Говорячи про зростання сільського господарства і промисловості, слід сказати, що в нашій країні знищені експлуататорські класи і серед нашого селянства нема вже поділу на наймитів, батраків, бідняків і середняків. З появою колективної форми ведення сільськогосподарського виробництва життя селян стало зовсім іншим. Нові кадри вирости і в соціалістичній промисловості. Велике прогресивне значення в наших умовах має механізація і комплексна автоматизація. Потрібно більше сказати про роль Комуністичної партії в керівництві соціалістичним будівництвом, про 25-тисячників і соціалістичне змагання.

К. А. Прилипо вважає за потрібне відвести в підручнику більше місця для розповіді про українців — героїв Вітчизняної війни — Й. Д. Черняхівського, П. С. Рибалку, І. М. Кожедуба та ін.

Л. К. Полухін говорив про те, що підручник потребує літературного опрацювання.

І. Т. Кулик зауважив на необхідність підкреслити в тому місці підручника, де йдеться про Жовтневе повстання в Києві, провідну роль у ньому робітників міста і, зокрема, робітників київського заводу «Арсенал».

На думку М. Н. Лещенка, в підручнику не зовсім чітко розкрито питання про процес розкладу феодально-кріпосницької системи і розвитку капіталістичних відносин, про вплив польського повстання 1863 р. на Правобережну Україну.

І. О. Гуржій вказав на те, що потрібно більш докладно викласти суть кризи феодально-кріпосницької системи. Розповідаючи про польське повстання 1830 р., треба чіткіше сказати про мету, яку ставили польські повстанці.

Вчена рада Інституту історії АН УРСР ухвалила рекомендувати рукопис підручника до друку.

Вихід у світ першого шкільного підручника з історії України, безумовно, відіграє позитивну роль у справі поліпшення викладання історії в школі і сприятиме підвищенню рівня знань радянської молоді з цього предмету.

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

ВІДГУКИ НА ЗАКАРПАТТІ НА ВОЗЗ'ЄДНАННЯ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ З РАДЯНСЬКОЮ УКРАЇНОЮ

В березні 1939 р. хортістській уряд Угорщини, ідучи на поводу агресивної політики фашистської Німеччини, окупував Закарпатську Україну. Для трудящих Закарпаття настала найчорніша доба за всю їх багатотраждальну історію. Безробіття, тяжкий податковий гніт, жорстокі злидні поєднувалися з повним політичним і національним безправ'ям та терором окупантів.

Комуністична організація Закарпаття в глибокому підпіллі вела героїчну і самовіддану роботу по збиранню сил, вихованню в трудящих мужності, стійкості і непримиренності до ворогів. Саме завдяки цій діяльності комуністів така надзвичайно важлива історична подія в житті українського народу, як возз'єднання Західної України з Радянською Україною, знайшла відгук у всіх верствах населення Закарпаття. Возз'єднання Західної України і Буковини посилювало надію робітників, селян, прогресивної інтелігенції Закарпаття на швидке визволення з-під фашистського ярма.

Безпосереднім наслідком визвольного походу Радянської Армії в Західну Україну було посилення різних форм опору окупантам, що виявлялось в невиконанні їх військових і економічних заходів, ухиленні від призову в армію і військового завчання, несплаті податків. Масового характеру набрали нелегальні переходи трудящих Закарпаття в Радянський Союз. За короткий час кінця 1939 і початку 1940 р. кордон перейшло 18 тис. чоловік¹. В цьому виявився стихійний протест трудящих проти фашистських поневолювачів і гаряча віра в те, що з братньою допомогою російського і українського народів рано чи пізно вони повернуться у свій визволений рідний край.

В добірці вміщено документи, що відбивають вплив возз'єднання Західної України з Радянською Україною на трудящі маси Закарпаття. Публікується тільки невелика частина документів, що стосуються теми. Зокрема, подані цікаві матеріали розслідування обставин розповсюдження листівок, судові справи про нелегальний перехід у Радянський Союз, листування державних чиновників про політичні настрої серед населення та інші документи, які зберігаються в Державному архіві Закарпатської області. Матеріали Архіву Інституту історії партії при ЦК Угорської соціалістичної робітничої партії друкуються за фотокопіями, які люб'язно передані угорськими колегами. Всі документи публікуються вперше.

Добірку підготував до друку В. П. Місюра.

№ 1

Телефонограма Ужгородського поліцейського капітану Міністерству внутрішніх справ Угорщини про розповсюдження антифашистських листівок у Свалявському окрузі

17 жовтня 1939 р. о 16 год. 15 хв.

Поліцейський радник Арістід Мешко з Ужгорода надіслав таку телефонограму:

Сьогодні із Сваляви поліцейський капітан Єнеї повідомив, що призвідником розповсюдження листівок, написаних російською мовою,

¹ Газ. «Béke és szabadság», № 1, березень 1944 р.

є пасічанський вчитель Іван Попович. Він редагував листівки і розмножив їх тиражем більше як 1000 екземплярів. У цій справі із Сваляви прислані і попередньо ув'язнені Йосип Хешур і Михайло Хуля—свалявські жителі, а також Іван Грабар — маломартинський житель. Вони одержали 13-го від Івана Поповича листівки і розвозили їх автомашиною. Шофером був Михайло Русин. У цій справі брали участь також Пуня Василь і молодший Михайло Кочіш, які, мабуть, разом з Поповичем перейшли нелегально в Росію. Згідно з попередніми даними, на території волівської, ясинської та ужоцької експозитур листівки не розповсюджувались. Середнянська жандармська сторожа повідомила, що між селами Чабанівкою і Зняцевим 13 числа цього місяця було розкидано листівки. Розповсюджували їх, мабуть, і в Перечині, але про те ще немає точних відомостей.

Водночас з прикордонних територій повідомляють, що випадки нелегального переходу в Росію постійно зростають.

Згадана дата

Прийняв: поліцейський концепіст
(підпис нерозбірливий).

Архів Інституту історії партії при ЦК Угорської соціалістичної робітничої партії.
А. IV/107, арк. 23. Оригінал. Машинопис. Переклад з угорської.

№ 2

Донесення начальника генерального штабу угорської армії міністру внутрішніх справ про розповсюдження антифашистських листівок на Закарпатті

30 жовтня 1939 р.

Таємно!

В зв'язку з випадками розповсюдження комуністичних листівок на Підкарпатті маю щастя донести до високодостойного відома вашого превосходительства повідомлення мого агента, туди командированого, в такому порядку:

Точно встановлено, що комуністичні листівки виготовлені в Угорщині, а папір для них куплено в одному мукачівському магазині. Всі ознаки свідчать про те, що в розповсюдженні листівок активну участь взяли навколишні вчителі, настроєні проросійськи. Після розповсюдження листівок багато з них нелегально перейшли в Радянський Союз, між ними й ті вчителі, кого можна було б запідозрити.

Крім того, на Підкарпатті ходять найрізноманітніші панічні чутки; проти їх поширювачів я вжив відповідних заходів.

Архів Інституту історії партії при ЦК Угорської соціалістичної робітничої партії.
А. IV.15/107, арк. 1. Оригінал. Машинопис. Переклад з угорської.

№ 3

З акта начальника Волівецької жандармської станції про розслідування причин і обставин спроби нелегального переходу групи молоді в Радянський Союз

2 листопада 1939 р.

Підстава слідства.

28 жовтня 1939 р. патруль сторожі в с. Волівці спіймав на гарячому Івана Кохана, Ференца Кохана — обавських жителів та Івана

Кохана—косинського жителя—тоді, коли вони хотіли нелегально перейти в Радянську Росію...¹

Примітка:

Проведеним слідством встановлено, що брати Кохани вирішили нелегально перейти в Радянську Росію, бо Іван Кохан так змалював радянсько-російські робітничі умови, що важко було втриматись від спокуси нелегального переходу. Загідозрені хоча й заперечують свою участь у політичному русі, але вже сам факт бажання нелегально перейти в Радянську Росію є підтвердженням їх нахилу до комуністичних ідей. А тому згідно із службовою інструкцією, пунктом 312, абзацем Д 23 підпункту їх затримано як осіб соціально небезпечних, таких, що можуть здійснити свій план нелегального переходу.

Розслідував начальник патруля, старший вахмістр
Деметер Суромі і жандарм Ласло Бец.

Чинадієве, 2 листопада 1939 р.

Начальник жандармської станції — Антал
(ім'я нерозбірливо).

Державний архів Закарпатської області (далі—ДАЗО), ф. 91, оп. 1, спр. 106, арк. 16. Оригінал. Машинопис. Переклад з угорської.

№ 4.

*З донесення начальника слідчого відділу Міністерства
внутрішніх справ Угорщини міністру внутрішніх справ
про причини і обставини масових нелегальних перехо-
дів у Радянський Союз².*

24 листопада 1939 р.

...Під час слідства в зв'язку з появою листівок виникла підозра і щодо інших осіб, але це не можна було перевірити, бо всі запідозрені після розповсюдження листівок нелегально перейшли в Радянський Союз. Оскільки масові нелегальні переходи спостерігалися після розповсюдження листівок, то цілком вірогідним став зв'язок між розповсюдженням комуністичних листівок і нелегальними переходами в Радянський Союз, внаслідок чого слідство проведено і в цьому напрямі. В ході слідства вдалося виявити 516 осіб, які після створення угорсько-радянського спільного кордону в основному в середині жовтня нелегально перейшли в Радянський Союз і звідти ще не повернулися. До цього часу про 312 осіб, які нелегально перейшли кордон, зібрані і опубліковані в «Слідчому довіднику» особисті дані, а збір даних про інші 204 особи ще проводиться.

Нелегальні переходи, головним чином, відбуваються через такі прикордонні села: Присліп, Торунь, Синевирська Поляна, Лозянський, Репине, Волове, Сойми, а також через такі більш віддалені від кордону села, як Мокре, Тарасівка й Буштина. Число тих осіб з окремих сіл, що нелегально перейшли кордон, детально показано на схемі, яка додається до повідомлення. За поверненням їх з увагою стежить компетентна сторожа.

Під час слідства 107 осіб, які нелегально перейшли кордон, а потім повернулися, попередньо ув'язнено. З їх розповідей встановлено, що не-

¹ Опушено допит заарештованих в жандармерії.

² Опушено хід слідства з приводу розповсюдження листівок із закликком до боротьби проти окупантів.

легальні переходи через кордон пов'язані з комуністичною агітацією, що проводилась серед населення в долинах рік Ріки, Теремби, Тересви і Тисси від середини жовтня 1939 р. Розпочалась агітація з ініціативи колишнього депутата парламенту від КПЧ Олексія Борканюка, який з осені 1938 р. знаходиться в Радянському Союзі.

Про спеціально організовану комуністичну пропаганду свідчить і такий факт:

Пілішсантовські жителі, робітники будапештського шкіряного заводу «Маутнер», яких затримав біля кордону патруль воловецької сторожі, розповіли, що їх до нелегального переходу в Радянський Союз підмовив у будапештському ресторані, розташованому на стику двох вулиць — Ваці і Арпада, Ене Клейн, або Імре, уродженець Уйпешта, чоловік 32—35 р., 165 см на зріст, худорлявий, із змарнілим обличчям, обритими вусами, з назад зачісаним волоссям, єврей, робітник будапештського шкіряного заводу «Маутнер». Вдалось знайти одну особу, подібну за описом, з таким же прізвищем, але очна ставка не мала успіху. Розшук Клейна триває.

Під впливом подібної комуністичної агітації в Жденеві виявилось 11 осіб, бажаючих нелегально перейти кордон. Вони розповіли, що кілька разів сходились і обговорювали становище в Радянському Союзі, і, оскільки деякі з них це становище вихваляли, всі вирішили нелегально перейти в Радянський Союз.

Організованість масових нелегальних переходів підтверджується і тим, що з окремих сіл люди йшли групами по 10—15 осіб. Окремі члени груп, як свідчить повідомлення, були озброєні і з ручними гранатами. Зброю брали з собою для того, щоб вдатися до неї, якщо органи влади наважились би перешкодити їм в нелегальному переході. Звичайно, в групах були і такі особи, які добре знали контрабандні дороги через кордон. Ті біженці, які приходили з віддалених від кордону сіл, звичайно шукали в прикордонних селах чоловіка, який за гроші переводив через кордон. Більшість, головним чином молодь, рушали в дорогу у левентських¹ шапках, щоб їх не запідозрив жандармський патруль.

Були і такі нелегальні переходи, в яких не вдалось виявити комуністичного керівництва. В цих випадках з розповіді учасників переходу можна було встановити, що в підкарпатських селах після закінчення німецько-польської війни швидко поширились чутки про те, що на території Радянського Союзу в зв'язку з ліквідацією завданих війною руйнувань дуже багато роботи, а робітників мало і, таким чином, там можна добре заробити. Ці чутки довго обговорювались, а потім зародилась думка про нелегальний перехід. Це підтверджують і зізнання втікачів про те, що весною, коли на Підкарпатті розпочинаються лісові та інші роботи, вони мали на меті повернутися з Радянської Росії.

При нелегальних переходах, крім вищезгаданого, відіграла роль і та обставина, що молодь Підкарпаття ще з часів чеського панування перебуває під сильним впливом лівих ідей. Це стосується, головним чином, студентів і молодих робітників, на яких комуністичний суспільний устрій Радянського Союзу діяв як принадна сила. Спонукала їх до втечі і надія на краще життя.

На підставі зізнання запідозрених встановлено, що бажаючі нелегально перейти через кордон йшли пішки або їхали поїздом уверх долиною Латориці до Воловця, потім — пішки до с. Скотарського, а звідти вночі переходили кордон. З Тисянської долини нелегально переходили кордон через с. Богдан недалеко від висотного пункту Стог,

¹ Левенте — профашистська воєнізована молодіжна організація, військову підготовку в якій повинна була проходити вся молодь в обов'язковому порядку.

1655 м, біля угорсько-російсько-румунського трійного кордону та на околиці с. Ясиня; з тересвянської долини нелегально переходили кордон через села Лопухів і Мокре, між висотними пунктами Берті, 1670 м, і Бустул, 1693 м; з тереблянської долини нелегально переходили кордон через села Колочава та Синевир і між річечками Мокранкою і Озеранкою вступали на радянську руську територію...¹

Підпис нерозбірливий.

Архів Інституту історії партії при ЦК Угорської соціалістичної робітничої партії. А. IV/107. Оригінал. Машинопис. Переклад з угорської.

№ 5

Повідомлення Мішкольцького поліцейського капітанату² міністру внутрішніх справ Угорщини про зростання руху опору серед трудящих Закарпаття

16 грудня 1939 р.

З пошаною повідомляю, що про комуністичну пропаганду, яка проводиться на Підкарпатті, я таємно одержав таку інформацію:

...серйозна організаційна робота проводиться в підкарпатських середніх школах з російською мовою навчання та між студентами єврейських мукачівської та ужгородської гімназій, а також серед єврейського населення. Під час пропаганди серед мас поширюються більшовицькі лозунги.

Програмою молоді згаданих учбових закладів є здійснення класового панування з допомогою безпосереднього політичного терору. На їх думку, час здійснення такої програми настане там, де пролетаріат зможе зломити опір буржуазного суспільства. Проповідують, що тепер, під час світової війни, яка шириться, капіталістична система загине внаслідок зростаючої економічної кризи і її місце займе в інтересах здійснення диктатури пролетаріату та створення нового порядку авангард пролетаріату — Комуністична партія.

За чутками, які раз у раз надходять з Підкарпаття, русинське³ і єврейське населення незадоволене угорським режимом і радо сприймає всяку пропаганду, спрямовану проти існуючого порядку. Комуністична пропаганда, що проводиться, знаходить чудовий ґрунт у масах, багато людей з надією дивляться на Радянський Союз. Вони переконані й твердо вірять, що Підкарпаття, як Карпатська Україна, незабаром стане органічною частиною Радянського Союзу, чому, на їх думку, не можна перешкодити, бо цього бажає більша частина населення. Багато є таких, які, перехитривши власті, нелегально переходять у Радянський Союз і залишаються там. Їх приклад занадто привабливий, і його багато хто наслідує.

Велика організаційна робота в осередках проходить і в російських дівочій та хлопчачій гімназіях Хуста, де вчиться багато учнів іудейського віросповідання.

Начальник капітанату — головний радник угорської королівської поліції

(підпис нерозбірливий).

Архів Інституту історії партії при ЦК Угорської соціалістичної робітничої партії. А. IV. 15/4, арк. 1—4. Оригінал. Машинопис. Переклад з угорської.

¹ Далі мова йде про притягнення до відповідальності тих, хто був спійманий при спробі нелегально перейти кордон.

² Після угорської фашистської окупації один із відділів Мішкольцького поліцейського капітанату проводив розвідувальну роботу на території Закарпаття.

³ Так угорські власті називали українців Закарпаття.

№ 6

Обвинувальний лист Ужгородської прокуратури про віддання до суду групи молоді за намагання ухилитись від служби в угорській армії шляхом нелегального переходу в Радянський Союз

16 грудня 1939 р.

Надсилаючи матеріал слідства, водночас подаю обвинувальний висновок на перебуваючих у попередньому ув'язненні з 10 грудня 1939 року:

1. Буряс Андрій, народився в с. Сільце, 19-річний, греко-католик, тамошній житель;

2. Лупак Василь, народився в с. Сільце, 18-річний, греко-католик, тамошній житель;

3. Лупак Юрій, народився в с. Сільце, 19-річний, греко-католик, тамошній житель,

винних згідно з 1-м абзацем 178-го параграфу 11-ї статті закону від 1939 року в ухиленні від військової служби, а згідно з 65-м параграфом кримінального кодексу — за спробу покинути територію країни. Будучи військовозобов'язаними, вони 9 грудня 1939 року на околиці с. Лази без дозволу хотіли перейти державний кордон, але свій намір через незалежні від них причини здійснити не могли, бо прикордонна сторожа затримала їх.

В справі цього обвинувачення на головному судовому засіданні компетентний Ужгородський крайовий королівський суд діяв як кримінальний суд.

Список свідків, яких необхідно викликати на засідання суду, подаю нижче.

Одночасно пропоную, щоб термін попереднього ув'язнення обвинувачених продовжити до дня ухвалення вироку на головному засіданні суду, бо привід для розпорядження на попереднє ув'язнення існує і зараз.

Згідно з матеріалами слідства можна встановити той факт, що обвинувачені, будучи військовозобов'язаними, 9 грудня 1939 р. поблизу с. Лази хотіли втекти через кордон в Радянський Союз, але прикордонна сторожа затримала їх.

Цей вчинок обвинувачених повністю вичерпує склад злочину, передбаченого 1-м абзацем 178-го параграфу 11-ї статті закону від 1939 р., як намагання ухилитися від військової служби шляхом спроби втекти за кордон, що порушує 65-й параграф кримінального кодексу.

Обвинувачені визнають свою вину. У свій захист вони твердили, що шукали роботу. Таким чином, обвинувальний висновок обґрунтований.

Голова королівської прокуратури
доктор Стехлік Кароль.

ДАЗО, ф. 103, оп. 1, спр. 203, арк. 1. Оригінал. Машинопис. Переклад з угорської.

№ 7

Із звіту Ізького районного нотаря начальника Хустського окружного управління про несплату селянами податків у зв'язку з очікуванням визволення Закарпаття¹

20 грудня 1939 р.

З пошаною подаю звіт про становище за листопад та грудень:

...З одного характерного випадку, який зараз став предметом жан-дармського слідства, видно, що все ж існує якась підпільна агітація в

¹ Опущено про діяльність різних буржуазних партій.

народі, яка з державної точки зору легко може стати фатальною. Ізкий селянин Ілько Вучкан в присутності людей заявив, щоб не платили громадські борги, бо незабаром буде якась зміна, і все це потім не треба буде платити. Яку зміну він мав на увазі — не знаю, але, певне, він натякав на Совети. І природним наслідком цього є те, що в Ізі не платять ні громадські, ні кооперативні борги...¹

Районний нотар Гомічков.

ДАЗО, ф. 340, оп. 1, спр. 25, арк. 68. Оригінал. Машинопис. Переклад з угорської.

№ 8

З інформації начальника Хустського окружного управління про політичні настрої серед населення округу

24 грудня 1949 р.

Т а є м н о !

З пошаною повідомляю:

Безперечним є те, що сусідство з Радянським Союзом помітно впливає на окремі верстви населення, особливо на робітників та бідноту, які в більшості і до цього часу голосували за Комуністичну партію. Вплив поки відкрито ще не помічається, але потай люди вже розмовляють про те, що біднота тільки звідти може очікувати своє краще майбутнє. Цей вплив позначається у втечах до СРСР, адже до цього часу близько 24 осіб втекло в Радянський Союз. Підбурювачів, які, мабуть, зв'язані із закордоном, ще не вдалося виявити. Ця таємна агітація не припинилася. Так, наприклад, сплавщики лісу сіл Стеблівки та Сокирниць... у нетверезому стані говорили, що радянський кордон буде під Дебреценом. Так само в антилевентських настроях молоді (16—30-річної) згаданих сіл помічається вплив цієї агітації. Їх (юнаків і дівчат. — В. М.) нетактична поведінка полягає в непокорі левентським інструкторам і навіть направленим туди левентським офіцерам...²

Органами громадської безпеки було розглянуто у жовтні та листопаді всього 11 злочинів і передано за проступки до окружного управління 297 осіб, за проступки до окружного суду — 42 особи, за проступки до адміністративних органів — 505 осіб. Арештовано 31 особу.

Начальник окружного управління
(підпис нерозбірливий).

ДАЗО, ф. 340, оп. 1, спр. 26, арк. 1. Оригінал. Машинопис. Переклад з угорської.

№ 9

Повідомлення Жорнавської жандармської станції Ужгородській прокуратурі про агітацію за визволення Закарпаття Радянською Армією серед селян с. Ставного

8 березня 1940 р.

27 січня ц. р. патруль жандармської станції довідався про те, що названі нижче запідозрені в с. Ставному говорили між собою в сільському кооперативі про скорий прихід на Закарпаття визвольної Радянської Армії. Внаслідок такої розмови серед тієї частини населення, яка знала про це, ширився неспокій.

Репаші Юрій, народився 3 травня 1895 р. в с. Ставному, греко-католик, жонатий, жінка Репаші Ілона, батько 8 дітей, житель с. Ставного (будинок № 106);

¹ Далі мова йде про господарське становище і стан шкіл та церков.

² Опущено пункти, в яких йдеться про релігійне життя, стан сільського господарства, шляхи та випадки крадіжок.

Янкович Гнат, народився 31 грудня 1890 р. в с. Ставному, греко-католик, жонатий, жінка Савак Ілона, служив у армії, неімущий, житель с. Ставного (будинок № 144), столяр;

Сідель Іван, народився 8 червня 1912 р. в с. Ставному, греко-католик, жонатий, жінка Скул Анастасія, батько 2 дітей, житель с. Ставного (будинок № 36), шляховий робітник;

Парашич Ілля, народився 3 серпня 1903 р. в с. Ставному, греко-католик, жонатий, дружина Репаші Єва, батько 3 дітей, житель с. Ставного (будинок № 133), шляховий робітник;

Соаяк Іван, народився в 1899 р. в с. Ставному, греко-католик, жонатий, дружина Репаші Єва, батько 3 дітей, житель с. Ставного (будинок № 34).

Запідозрені одностайно визнають, що в січні ц. р. вони кілька разів збиралися у корчмі сільського кооперативу і там говорили про те, що як тільки росіяни покінчать з фінами, то прийдуть на Закарпаття, бо і тут росіяни живуть.

Одночасно на свій захист заявили, що про прихід росіян вони говорили тому, що чули це від когось, але від кого—назвати не можуть.

Майновий стан запідозрених точно не можна було встановити.

Примітка: Жандармська станція не заарештувала підозрілих тому, що в цій частині Закарпаття населення досить неспокійне, а російський кордон близько, в зв'язку з чим жандармська станція вважала за краще не ставити під загрозу спокій на цій території.

Вашархелі (посада нерозбірливо).

ДАЗО, ф. 103, оп. 1, спр. 644, арк. 2. Оригінал. Машинопис. Переклад з угорської.

№ 10.

Листівка підпільної антифашистської організації «Революційний комітет Карпатської України» із закликом до трудящих посилити боротьбу проти окупантів

Не пізніше 29 квітня 1940 р.

Громадяни Карпатської України!

Будьте готові!

Наступає хвиля, коли ви промовите грізним голосом до всіх ворогів!

Хто не йде з революцією тепер, далі буде пізно!

Геть усіх гнобителів!

Хай живе Червона Армія — визволителька!

Хай живе Перше Травня — свято праці!

РККУ¹

Архів Інституту історії партії при ЦК Угорської соціалістичної робітничої партії. Колекція. А. IV. 15/93, арк. 2. Оригінал. Відбиток на ротаторі латинським шрифтом.

№ 11

Донесення Ужгородського поліцейського капітанату Міністерству внутрішніх справ Угорщини про розповсюдження на Закарпатті листівок із закликом до боротьби з окупантами

3 травня 1940 р.

Предмет: радянсько-українська пропаганда.

З глибокою пошаною повідомляю, що 29 квітня 1940 р. вдосвіта в Тересві невідомі злочинці таємно, в цигарковій гільзі, яка додається,

¹ Революційний комітет Карпатської України.

розповсюджували російською та українською мовами листівки з комуністичним підписом РККУ.

Цигаркові гільзи під маркою «Спортивна гільза» виготовляються, мабуть, у Будапешті — вул. Гемб, № 11. На Підкарпатті ці гільзи мало вживаються. В час розповсюдження, вночі, бачили в Тересві одну автомашину червоного кольору з ініціалами І. Г., але номер виявити не вдалось.

Переклад тексту розмноженої листівки, написаної російською та українською мовами на машинці, такий...¹

З глибоким шануванням повідомляю, що з приводу написання і розповсюдження листівки розпочато слідство. Це повідомлення одночасно було направлено його превосходительству регентському комісару Підкарпатської території.

Заступник начальника поліцейського капітанату (підпис нерозбірливий).

Архів Інституту історії партії при ЦК Угорської соціалістичної робітничої партії. А. IV. 15/93, арк. 2. Оригінал. Машинопис. Переклад з угорської.

№ 12

Звіт Данилівського нотаріального управління Хустському окружному управлінню про опір трудящих розпорядженням угорських фашистських окупантів у зв'язку із сподіваннями на визволення Радянською Армією

9 липня 1940 р.

Нижче подаю звіт про становище за другий квартал 1940 р.

За минулий квартал в селах Данилові, Крайшикові, Олександрівці, які належать до нотаріального управління, партійно-політичного бродіння не було помічено. Внаслідок надзвичайного міжнародного політичного становища з боку населення помічається особлива поведінка. Вона почала виявлятися з того часу, коли Росія заявила свої претензії Румунії щодо територій, заселених росіянами². Очевидно, багато хто сподівається на те, що прийде черга і на угорські території, заселені русинами. Це міркування підтверджується такими даними:

На початку згаданих закордонних політичних подій особливих труднощів у виконанні різних військових поставок не було. Але після цих подій окремим сільським представництвам дедалі все важче виконувати потрібні поставки, а останнім часом без застосування жандармської збройної сили вони взагалі нічого не можуть зробити.

Наприклад, призовники з'являються на пункти із запізненням і тільки на повторний виклик. Коней, що їх повинні брати для військових потреб, селяни тримають на полонині, на віддалі 70—80 км, звідки приводять їх з дуже великим запізненням. Іноді буває і так, що власник сховає коня, а потім каже, що його немає. Це незрозуміло, бо армія за один день використання коня платить 1,80 пенге³. Такого доходу власник за коня не одержить, на якій би роботі його не використовував. Незважаючи на те, що запаси сіна є і більша частина худоби знаходиться на полонинах, армія закупає сіно з великими труднощами і то тільки завдяки моїм енергійним заходам. Був і такий випадок, коли власник сіна навіть всупереч наказу відмовився продати сіно армії, хоч окремі військові частини платять негайно і готівкою за центнер свіжовисушеного сіна по

¹ Дпв. док. № 10.

² Мова йде про Північну Буковину і Бессарабію, захоплені боярською Румунією.

Пенге — угорська грошова одиниця.

8--10 пенге. На моє попередження, що, коли армія не одержить сіно добром, його буде реквізовано, бо гонведські коні не можуть голодувати (мова йде про голодування 800 коней), я одержав таку відповідь: «Нехай забирають, але сіна я не продам, бо взимку воно мені самому буде потрібне».

Такий пасивний опір у більшій чи меншій мірі помітно в усіх трьох селах.

Добровільно податків ніхто не сплачує, хоча населення має гроші. В день стягнення податків селяни замикають свої хати і забираються геть, щоб ексекутор не знайшов нікого дома.

Про це свідчить і така обставина: коли в селі Олександрівці прийшла черга продажу корів з молотка, то селяни на публічних торгах не дали продати жодної корови і протягом півтори години було зібрано 1200 пенге податку.

Між євреями згаданий пасивний опір і надія на возз'єднання з Росією проявляються не в меншій мірі.

Районний нотаріус Шандор Калмар.

ДАЗО, ф. 340, оп. 1, спр. 118, арк. 40. Оригінал. Машинопис. Переклад з угорської.

ОГЛЯДИ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ВІТЧИЗНЯНА ІСТОРІЯ В КИЇВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ за 125 років

В цьому році минає 125 років з дня заснування Київського державного університету, учені якого внесли свій гідний вклад в скарбницю вітчизняної і світової науки. За час свого існування Київський університет став визначним центром науки взагалі, вітчизняної історичної науки та суспільно-історичної думки в нашій країні зокрема.

Найбільш значним дослідником вітчизняної історії в перші роки діяльності університету був професор М. О. Максимович, — перший ректор університету. Незважаючи на те, що професор М. О. Максимович — ще до переїзду в Київ був визначним вченим. Його наукові інтереси були дуже широкими. Максимович — «людина, що зробила не-маловажні послуги таким різноманітним галузям науки, як ботаніка і зоологія, історія і археологія, словесність і філологія, у всякому разі є явище феноменальне... Людина ця у всякому разі, говоримо, є вражаючий зразок слов'янської широкої обдарованості і деякою мірою повторює тип Ломоносова»¹.

У Київському університеті М. О. Максимович викладав історію російської словесності, але колд наукових питань, які він розробляв, було далеко ширшим. Він творчо розробляв питання, що стосувалися історії, історичної топографії, археології, етнографії, археографії. Його праці з питань ранньої історії Русі спрямовані проти реакційних норманістських поглядів М. П. Погодіна, це — «Звідки пішла руська земля, по сказанню Нестерової повісті та інших старовинних писаннях руських», «Про походження варягів-русів», «Історія давньої руської словесності» й ін. У полеміці з Погодіним та іншими норманістами Максимович виступив як послідовник М. В. Ломоносова, активне захищав і розвивав його вчення в нових умовах боротьби з норманістами XIX ст.

З історії XI—XIII ст. М. Максимовичу належить ряд розвідок, таких як «Волинське до XI ст.», «Переяславський отрок Ян Ус-

мошвець», «Великий київський князь Святослав Ярославич» та ін.

Значну увагу Максимович приділив дослідженню важливіших питань історії України від XIV до кінця XVIII ст. Цей період знайшов висвітлення у таких його працях, як «Діло про землю Київську», «Пам'ять про Луцьке Хрестовоздвиженське братство», «Пам'ять про київського воєводу Ходкевича», «Листи про князів Острозьких». Глибоко вивчав Максимович історію українського козацтва, опублікувавши з цього питання такі праці: «Історичні листи про козаків придніпровських», «Дослідження про гетьмана Петра Конашевича Сагайдачного», «Сказання про Петра Сагайдачного», «Листи про Богдана Хмельницького», «Про причини взаємного озлоблення поляків і малоросіян в XVII ст.», «Повідомлення про літопис Грабянки, виданий у 1854 році Київською тимчасовою комісією» і багато інших.

Окреме місце серед праць М. Максимовича займала історія селянсько-козацького руху 1768 р.—Коліївщини. В творах «Сказання про Коліївщину», «Вісті про гайдамаків», «Мліївський староста Данило Кушнір»¹ Максимович вперше в історичній науці показав широкий рух народних мас проти польсько-шляхетського панування на Правобережній Україні в XVIII ст.

Певний вклад у розробку вітчизняної історії в перші роки існування університету вніс професор історії Харківського університету проректор В. Ф. Цих. З червня 1846 р. до квітня 1847 р. професором російської історії в університеті працював М. І. Костомаров.

В 1843 р. була створена Київська тимчасова комісія для розбору давніх актів. Комісія офіційно існувала як урядова установа при генерал-губернаторі, проте в ній працювали переважно професори і викладачі Київського університету — М. О. Максимович, В. Ф. Цих, М. Д. Іванішев, С. М. Орнатський, Г. М. Данилович, В. Ф. Домбровський та ін. Члени Комісії — М. О. Максимович, М. Д. Іванішев і

¹ М. Ф. Владимирский-Буданов. История императорского университета св. Владимира, т. I, К., 1884 стор. 98—99.

¹ Усі твори див. М. Максимович. Собр. соч., т. I, К., 1876; т. II, К., 1877; т. III, К., 1880.

ПОПРАВКА.

На стор. 127, 16—18 рядок зверху слід читати:
Незважаючи на свій молодий вік, М. О. Максимович — професор... далі за текстом.

В. П. Чехович видали, як відомо, чотири томи «Пам'ятників тимчасової комісії для розбору давніх актів». Комісія надрукувала українські літописи Величка, Грабянки, Самовидця та інших, видала два томи «Життя князя Андрія Михайловича Курбського в Литві й на Волині». В другій половині XIX і на початку XX ст. Комісія продовжувала археографічну роботу, внаслідок якої вийшло з друку багатотомне видання під назвою «Архів Південно-Західної Росії» та ряд монографій, розвідок і брошур. Викладачі Київського університету брали активну участь у роботі заснованого в 1882 р. у Києві щомісячного журналу «Киевская старина», який видавався протягом майже двадцяти п'яти років.

Царський уряд на Україні, як і на інших національних окраїнах, проводив реакційну, шовіністичну політику. В проведенні цієї політики значне місце, за планами урядових кіл, відводилось Київському університету. Та, незважаючи на це, університету судилось відіграти важливу роль в революційному і національно-визвольному русі на Україні. З участю викладачів і студентів університету виникло Кирило-Мефодіївське товариство з сильним демократичним крилом, що виступало проти кріпосництва, самодержавства, за республіку і вільне співіснування слов'янських народів. До 60-х років Київський університет був одним із центрів польського національно-визвольного руху. В 70 і 80-х роках він став одним із центрів діяльності революційного народництва. Студенти університету були активними учасниками перших марксистських гуртків кінця XIX ст., підпільних соціал-демократичних більшовицького напрямку організацій на початку XX ст. Передові студенти брали активну участь в революційних подіях як під час революції 1905—1907 рр., так і в наступні рски.

Активізація політично-громадського життя мала певний вплив і на розвиток досліджень в галузі історії викладачами Київського університету. Піднімалися нові проблеми, ширшало коло дослідників. Крім розробки питань загальноросійської історії, значна увага приділялася різним періодам та проблемам історії України. Правда, слід відзначити, що викладання історії, дослідження проблем провадилось з антинаукових, ідеалістичних, часто великодержавних і буржуазно-націоналістичних позицій, але було зібрано, систематизовано і введено в науковий обіг величезний фактичний матеріал. При оцінці праць буржуазних вчених, в тому числі істориків, необхідно виходити з вказівки В. І. Леніна, який писав про те, що буржуазним вченим, професорам, які здатні «давати найцінніші праці в спеціальних галузях хімії, історії, фізики, не можна вірити ні в *єдиному слові*, раз мова заходить про філософію»¹.

Ця оцінка стосується різних «шкіл» і напрямів в історіографії, що існували й серед викладачів Київського університету. Хоч професор Київського університету В. Б. Антонович в своїх численних працях про історію козацтва, міст, гайдамацьких рухів, історію литовського князівства, з археології та етнографії зібрав великий фактичний матеріал, але його концепція, трактовка проблем була суцільно ідеалістичною, виходила з класових завдань української національної буржуазії.

Особливо це стосується його праць з історії козацтва, в яких він розвинув «теорію» особливого, безкласового, волелюбного, демократичного «начала» в історії українського народу. Ці концепції Антоновича пізніше привів у струнку націоналістичну систему поглядів його учень М. С. Грушевський.

Значне місце у вітчизняній історичній науці займають праці В. С. Іконнікова (1841—1923 рр.), який одночасно з викладанням історії Росії багато років читав курс російської історіографії. В. С. Іконнікову належить понад 120 наукових досліджень, статей, рецензій тощо. Коло його наукових інтересів було надзвичайно широким. З науковою спадщини Іконнікова найбільший інтерес становлять праці «Максим Грек», «Київ 1654—1855 рр.», «Історичні погляди Пушкіна». Особливе місце серед наукових праць В. С. Іконнікова займає його велике дослідження «Досвід російської історіографії», яке в науково-довідковому відношенні не втратило свого значення і в наш час¹.

В другій половині XIX ст. з Київського університету вийшла ціла плеяда видатних істориків. Серед них М. П. Дашкевич, який почав свою наукову діяльність як історик України, а згодом став відомим дослідником історії світової літератури. До історичних праць М. П. Дашкевича відносяться такі монографії, опубліковані в різний час, як «Князювання Данила Галицького по руських та іноземних джерелах», «Переговори пап з Данилом Галицьким про унію Південно-Західної Русі з католицизмом», «Боротьба культур і народностей в Литовсько-руській державі в період династичної унії Литви з Польщею».

Не може бути обійденою наукова діяльність М. Ф. Владимирського-Буданова, який одночасно працював по історії права та історії України. Особливе значення мають його праці, присвячені соціально-економічним питанням історії України з XIII до XVIII ст.

В період бурхливішого розвитку капіталізму в Росії і вступу її в епоху імперіалізму історики Київського університету приділяють значну увагу вивченню економічних проблем. З цього погляду показу-

¹ Бібліографію праць В. С. Іконнікова див. «Университетские известия» № 1, К, 1914.

¹ В. І. Леніні, Твори, т. 14, стор. 314—315.

вою є науково-педагогічна діяльність професора Київського університету, що виїшов з так званої київської школи, М. В. Довнар-Запольського (1867—1934 рр.).

М. В. Довнар-Запольський—уродженець Білорусії, тому його наукові інтереси зосереджувалися, головним чином, навколо важливіших проблем білоруської історії. Ще в студентські роки він опублікував кілька праць в основному з етнографії білоруського народу, а також значну за розміром збірку документів—«Акти Литовсько-руської держави»¹. За велику працю «Державне господарство великого князівства Литовського за Ягеллонів» він одержав у 1901 р. ступінь магістра і зайняв посаду професора кафедри російської історії. У 1905 р. за монографію «Нариси по організації західно-руського селянства в XVI ст.» йому було присвоєно ступінь доктора історичних наук.

Крім того, М. В. Довнар-Запольському належить ряд розвідок з історії Росії і України. М. В. Довнар-Запольський опублікував монографії з історії руху декабристів, вперше використавши їхні мемуари і конституційні проекти, а також матеріали слідчих справ, знайдені ним у архівах. До цього кола публікацій близько примикає праця Довнар-Запольського «З історії суспільних течій в Росії».

М. В. Довнар-Запольський був блискучим педагогом і науковим керівником молодшого покоління істориків, частина яких плодотворно працює й до цього часу. М. В. Довнар-Запольському належить заслуга у створенні в Києві Вищих жіночих курсів (1905 р.) та Київського комерційного інституту (1909 р.), де він також займав посаду професора російської історії.

Протягом сорока років (з 1873 р. до 1913 р.) Київський університет видавав щомісяця свій науковий орган, якого не мав жодний з університетів дореволюційної Росії.—«Університетские известия», незмінним редактором яких весь час був професор В. С. Іконніков. При університеті існувало «Історичне товариство Нестора Літописця», яке систематично друкувало відомі всім історикам світу «Чтения в историческом обществе Нестора Летописца».

Значна увага істориками Київського університету приділялась розробці допоміжних історичних дисциплін, а серед них найбільше археології. Ще в 1835 р. було створено Тимчасовий комітет для дослідження старовини, який в першу чергу займався археологічними розкопками. 17 березня 1837 р. при університеті було урочисто відкрито історичний музей, експонати для якого збрали перші київські ентузіасти-археологи.

Першим директором музею був відомий на той час археолог К. Лохвицький. Справу Лохвицького щодо упорядкування музею продовжував професор О. Ставровський. Музей поповнювався за рахунок дальших розкопок, які провадила експедиція Тимчасової комісії для розбору давніх актів у 1845—1846 рр. під керівництвом проф. Іванішева в районі Васильківка і в яких брав участь Т. Г. Шевченко.

В другій половині XIX ст. за участю викладачів університету велись розкопки на Подесенні, Київщині і Волині, досліджувались так звані Змєві вали навколо Києва та укріплення на Переславщині по Трубіжю і Альті, які відносяться до часів Володимира Святославовича.

Останнє десятиліття перед Великою Жовтневою соціалістичною революцією в зв'язку з загальною політичною реакцією, що настала в країні після першої російської революції, характеризувалося занегадом історичної науки в університеті. До цього в значній мірі спричинилася також перша світова війна, під час якої Київський університет був евакуйований до м. Саратовя.

Нове піднесення в розвитку вітчизняної історії в університеті настало після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції, коли до наукового життя в умовах Радянської влади Комуністична партія залучила кадри молодшої радянської інтелігенції, що вийшла з широких верств трудящих.

Після закінчення громадянської війни уряд Радянської України і ЦК КП(б)У звернули особливу увагу на необхідність проведення у вищій школі наукових досліджень з історії народів нашої країни, в тому числі й українського, а також історії Комуністичної партії. 6 квітня 1921 р. ВУЦВК ухвалив постанову про необхідність негайно приступити до цієї важливої справи і затвердив «Положення про Комісію при ВУЦВК'у по історії Жовтневої соціалістичної революції і Комуністичної партії». На комісію було покладено завдання організації науково-дослідної роботи по історії як в центрі, так і на місцях.

До наукової розробки історії революційного руху на Україні, історії робітничого класу, більшовицьких організацій і Жовтневої революції були залучені історики не тільки спеціальних наукових установ, а й професорсько-викладацькі кадри вищих учбових закладів.

У 1922 р. на Україні почав виходити спеціальний історичний журнал «Літопис революції». Крім цього, у вищих учбових закладах, починаючи з 1921—1922 рр., стали видавати «Наукові записки».

Історія народів СРСР в цілому та України зокрема була запроваджена як найважливіша в учбові плани навчання студентів гуманітарних факультетів вищих учбових закладів. В Київському Інституті народної освіти, що був створений на базі університету, для викладання історії СРСР та історії України були організовані відпо-

¹ Докладний перелік праць М. В. Довнар-Запольського див.: «Записки адзделу гуманітарних наук Беларускай Академіі навук», кн. 8, Працы клясы гісторыі, т. III, Менск, 1919, стор. 566—570.

відні кафедри, які й розгорнули як викладацьку, так і науково-дослідну роботу.

Історикам-марксистам з самого початку існування радянської вищої школи на Україні довелось вести рішучу боротьбу не тільки проти великодержавної схеми російської дворянської і буржуазної історіографії, а й проти української буржуазно-націоналістичної історіографії. Остання в особі М. С. Грушевського та його «школи», виходячи з своєї антинаукової схеми, розглядала історичний процес на Україні крізь призму соціальних інтересів української національної буржуазії, як «єдиний потік», як якийсь «відрубний» історичний процес, що відбувався без класових суперечностей всередині українського народу. Велась також боротьба з троцькістськими правоопортуністичними, вульгаризаторсько-механістичними викривленнями та фальсифікацією історії. Марксистсько-ленінська історична наука на Україні, як і в усьому Радянському Союзі, розвивалася і міцніла в боротьбі проти ворожих і антинаукових поглядів.

Комуністична партія і Радянський уряд приділяли велику увагу розвитку історичної науки. За роки Радянської влади на основі марксистсько-ленінського вчення історія стала справжньою наукою, яка була поставлена на службу народові, незмірно зросла її роль у справі виховання нового покоління радянської молоді на кращих традиціях минулого. Особлива увага була приділена вивченню найновішого періоду історії, сповненого героїзму трудящих.

Історики-марксисты,—вказував В. І. Ленін,—повинні постійно «писати історію сучасності і старатися писати її так, щоб наше побутування принесило посильну допомогу безпосереднім учасникам руху і героям-пролетаріям там, на місці дій,—писати так, щоб сприяти розширенню руху, свідомому вибору засобів, прийомів і методів боротьби, здатних при найменшій затраті сил дати найбільші і найміцніші результати»¹.

Перший період роботи кафедр історії СРСР та історії України Київського Інституту народної освіти (1921—1932 рр.) до перетворення його у Київський державний університет можна характеризувати як роки, коли головна увага викладачів історії народів СРСР та історії України була зосереджена головним чином на організації викладання цих наукових дисциплін з метою масової підготовки вчителів-істориків для середньої школи. Одночасно з цим викладачі посилено працювали над вивченням і збиранням архівних джерел і матеріалів для монографічних досліджень з історії народів СРСР та історії України.

З 1932 р. на Україні з'явилася потреба в розвитку наукових досліджень з історії значно поліпшились. При кафедрах історії народів СРСР та історії України Київського дер-

жавного університету в 1933 р. була утворена аспірантура. В організації викладацької та науково-дослідної роботи в галузі історії СРСР і УРСР Київському університету чимало допомогли науковці та викладачі вищих учбових закладів Москви.

Передвоєнні 1939 та 1940 роки були часом особливо інтенсивної наукової роботи кафедр історії СРСР та історії України. Історики університету зосередили свою увагу на дослідженні історії робітничого класу кінця XIX—початку XX ст., історії селянства, громадсько-політичного руху на Україні першої половини XIX ст. та історії селянської реформи 1861 р.

У 1939 р. на кафедрі історії України П. А. Лавров написав монографію «Селянський рух на Поділлі в першій третині XIX ст.». Частина її—«Устим Якимович Кармалюк»—була опублікована в 1940 р.¹ Того ж року були опубліковані дослідження П. А. Лаврова з історії польського повстання 1830—1831 рр. на Правобережній Україні² та про студентський демократичний рух в Київському університеті у 1910—1912 рр.³

Викладач кафедри історії народів СРСР Я. І. Корчмар у 1940 р. закінчив монографію «Робітничий рух в Києві на початку XX ст. (1900—1904 рр.)». Частина її під назвою «До історії загального страйку 1903 року в Києві» було опубліковано того ж року⁴. У 1940 р. було також закінчено дослідження по історії інвентарної реформи на Правобережній Україні. Я. Є. Глуховський написав працю «Інвентарна реформа 1847—1848 рр. на Поділлі», О. К. Кошик—«Інвентарна реформа 1847—1848 рр. в Київській губернії». У 1939 р. Я. Є. Глуховський почав дослідження інвентарної реформи на Волині. Частина цієї роботи була опублікована у 1940 р.⁵ Аналізуючи розвиток селянського руху 40-х років на Правобережній Україні, автори цих досліджень на численних прикладах показали, що боротьба селянства розвивалася як протест проти кріпосництва, а інвентарна реформа, що її здійснив уряд Миколи I, була лише засобом зміцнення кріпацтва. У 1940 р. викладач Ю. Я. Білан написав монографію на тему «Селянський рух на Київщині в 1860-х роках в зв'язку з реформою 1861 року». Автори названих робіт виявили, опрацювали і ввели в науковий оборот нові історичні джерела. Дослідження з

¹ «Труды исторического факультета КГУ», т. I, К., 1940.

² «Записки історичного і філологічного факультетів Львівського державного університету імені І. Я. Франка», т. I, Львів, 1940.

³ «Труды Тбилисского университета имени И. В. Сталина», т. X, Тбилиси, 1940.

⁴ «Труды исторического факультета КГУ», т. I, К., 1940.

⁵ Там же.

сторії революційної боротьби селянства України проти феодално-кріпосницького гніту значно поповнили тогочасну наукову літературу по історії боротьби українського народу за своє соціальне і національне визволення. Історія революційної боротьби широких мас трудящих України в минулому—де та великої ваги наукова проблема, яка з відомих причин зовсім не розроблялась у дворянській і буржуазній історіографії.

Кафедра історії народів СРСР вселя також наукову роботу по вивченню історії феодално-кріпосницьких відносин в Росії, історії Північної війни, а також історії громадсько-політичного руху XIX ст. Так, А. О. Введенський вивчав історію купецької вотчини Строганових XVI—XVII ст. Своєю працею «Нариси по історії Строганових XVI—XVII ст.» А. О. Введенський захистив як докторську дисертацію у 1942 р. Над проблемою «Боротьба Росії за вихід до Балтійського моря» працював О. П. Маркєвич. Наслідком його досліджень була монографія «Боротьба українського народу проти шведської агресії в 1709 році». Частина цієї роботи під назвою «Розгром Карла XII» була опублікована у 1946 р.

Історію громадсько-політичного руху в Росії і на Україні в першій половині XIX ст. досліджував А. І. Бортніков. Частина його великої монографії «Кирило-Мефодіївське товариство» була опублікована в 1940 р.¹

14 листопада 1938 р. ЦК ВКП(б) ухвалив постанову «Про постановку партійної пропаганди в зв'язку з випуском «Короткого курсу історії ВКП(б)», в якій визначалось завдання істориків у справі дальшого, більш глибокого наукового вивчення історії Комуністичної партії, Жовтневої соціалістичної революції і соціалістичного будівництва. Після цієї постанови ЦК у вищих учбових закладах були створені кафедри марксизму-ленінізму, основним завданням яких було викладання історії більшовицької партії. В цьому напрямі і розгорнула свою науково-педагогічну діяльність кафедра марксизму-ленінізму Київського державного університету. Постанова ЦК мала велике значення для розвитку всіх історичних наук.

Плодотворна педагогічна і науково-дослідна робота історичних кафедр майже на чотири роки була перервана віроломним нападом гітлерівської Німеччини на Радянський Союз. Більша частина істориків, виконуючи свій патріотичний обов'язок, із зброєю в руках захищала разом з усім народом соціалістичну Батьківщину.

Після визволення Радянською Армією Києва університет відновив свою роботу. За порівняно короткий строк історичні кафедри були укомплектовані викладачами. Відновилося видання «Наукових записок історичного факультету».

Наприкінці квітня—на початку травня 1947 р. в ЦК КП(б)У відбулася нарада істориків з участю літературознавців, економістів та вчених інших галузей суспільних наук. Нарада підбила підсумки наукової роботи в галузі історії України і суміжних з нею наук. В процесі творчого обговорення завдань історичної науки виявилося, що поряд із значними науковими досягненнями істориків України за довоєнний час і в перші післявоєнні роки були й окремі серйозні відставання у дослідженні важливих у науковому відношенні проблем. Нарада відзначила недостатню роботу істориків у справі створення монографічних досліджень по історії пролетаріату і більшовицьких організацій України, по історії Жовтневої соціалістичної революції, громадянської війни і соціалістичного будівництва. Виявилася забутою і така важлива ділянка наукового дослідження, як історія культури українського народу, її тісний зв'язок з братніми культурами російського та інших радянських народів. Нарада звернула увагу істориків на необхідність наукового дослідження історії Великої Вітчизняної війни і партизанської боротьби на Україні проти гітлерівських загарбників.

29 серпня 1947 р. ЦК КП(б)У ухвалив спеціальну постанову про стан історичної науки на Україні. Постанова, відзначаючи недоліки й помилки, що мали місце в ряді праць, ставила перед істориками завдання в найближчий час написати і видати марксистський курс історії України, що задовольняв би наукові інтереси широких читацьких кіл, студентства, партійного і радянського активу до вивчення історії своєї батьківщини, провести монографічні дослідження по історії робітничого класу й селянства України, по історії революції 1905—1907 рр. на Україні, по історії більшовицьких організацій України, по історії Жовтневої революції і т. д.

Ряд постанов ЦК ВКП(б) 1946—1947 рр. з ідеологічних питань, а також названа постанова ЦК КП(б)У мали велике значення в справі викладання історичних наук і розвитку науково-дослідної роботи як у вищій школі, так і в спеціальних установах АН УРСР.

Наукова робота кафедр історії КНРС, історії народів СРСР, історії України та архівознавства і допоміжних історичних дисциплін в Київському університеті розгорталася у післявоєнні роки по лінії поліпшення викладання цих дисциплін, дослідження важливих проблем та підготовки аспірантів.

За час з 1944 р. по 1958 р. згадані кафедри університету підготували 154 аспіранти, більшість з яких захистила дисертації на вчений ступінь кандидата історичних наук. Вихованці аспірантури працюють не тільки в Київському університеті, а й у багатьох вузах республіки та за її межами.

¹ «Труды исторического факультета», т. I, К., 1940.

Наукові дослідження по історії народу СРСР та історії України доби феодалізму представлені в університеті за післявоєнний час рядом праць. У 1946—1959 рр. А. О. Введенський опублікував статті: «Урало-Печорський край на рубежі XIX—XX ст.»¹, «Класова боротьба і одиначество в Помор'ї в XVI—XVII ст.»², «Строганови, Ермак і завоювання Сибіру»³, «Економічне і політичне становище Києва у XVII ст.»⁴. Ці дослідження містять важливі дані для розуміння процесу первісного капіталістичного нагромадження, що відбувався в надрах феодально-кріпосницької економіки Росії.

Історії визвольної війни українського народу проти шляхетської Польщі в 1648—1654 рр. і воз'єднанню України з Росією присвячені праці Ф. Ф. Єневича «Історичне значення воз'єднання України з Росією» і В. А. Дядиченка «Богдан Хмельницький—великий син українського народу»⁵. У першій роботі дається аналіз історичної обстановки, що склалася на Україні напередодні 1648 р., ходу визвольної війни, рішень Переяславської ради 1654 р. та історичного шляху, що його пройшов український народ в союзі з великим російським народом. В. А. Дядиченко в своїй роботі на широкому історичному матеріалі показав військову і державну діяльність Б. Хмельницького. Нові джерела, що їх використав автор, дозволили йому критично переглянути ряд тверджень, що існували раніше, і дати вірну оцінку діяльності Б. Хмельницького.

Боротьбу українського народу проти шляхетської Польщі у XVIII ст. досліджували Г. Я. Сергієнко, який опублікував роботу «Народні повстання на Правобережній Україні проти польсько-шляхетського гніту за воз'єднання з Росією на початку XVIII ст.»⁶, і Ю. Л. Мережинський, який написав статтю «Посилення феодально-кріпосницького гніту на Волині напередодні Коліївщини (1704—1768 рр.)»⁷.

Над історією спільної боротьби українського і російського народів проти зовнішніх ворогів працювали О. П. Маркевич і В. І. Стрельський. У 1959 р.

О. П. Маркевич опублікував монографію «Великий подвиг»¹, присвячену героїчній боротьбі народів Росії проти навали Карла XII на Україну. Багато нового у вивчення Вітчизняної війни 1812 р. вносить праця В. І. Стрельського «Участь українського народу у Вітчизняній війні 1812 року»². Про історію класової боротьби покріпаченого селянства Правобережної України напередодні селянської реформи 1861 р. вийшли статті П. А. Лаврова—«Селянський рух у Подільській губернії в першій третині XIX ст.»³ і О. К. Кошка—«Інвентарна реформа 1847—1848 рр. і селянський рух на Правобережній Україні»⁴.

Історія пролетаріату, який протягом десятиліть стояв на чолі визвольної боротьби народів нашої Батьківщини проти царизму, буржуазії і поміщиків і під проводом Комуністичної партії йшов в авангарді боротьби народних мас в двох буржуазно-демократичних революціях, здійснив Велику Жовтневу соціалістичну революцію,—є однією з найважливіших проблем історичної науки.

Дослідники цієї проблеми в університеті виконали ряд наукових робіт. І. І. Шевченко опублікував монографію «Із історії соціал-демократичних організацій на Україні»⁵. Написана на великій кількості першоджерел, ця робота висвітлює важливе питання поширення марксизму на Україні і перші кроки робітничого руху, керованого революційною соціал-демократією.

Багато уваги приділили історики університету дослідженню історії буржуазно-демократичної революції 1905—1907 рр. її розвитку на Україні. У 1955 р. кафедра марксизму-ленізму видала спеціальний збірник наукових праць, присвячений 50 річчю першої російської революції⁶. У збірнику Н. І. Ільїна опублікувала статтю про роль В. І. Леніна в розробці теорії соціалістичної революції; історичному з'явленню III з'їзду РСДРП присвятила статтю Г. І. Береза; діяльність Рад робітничих депутатів, як органів повстання та зродків революційної влади в ході революції, викладена в статті О. А. Бородини

¹ «Научные записки Киевского университета» (далі — «Наукові записки»), т. III, вип. 2, 1946.

² Журн. «Вопросы истории», 1955, № 5.

³ «Исторический сборник Киевского университета», т. 2, 1949.

⁴ «Історія Києва», т. I, Вид-во АН УРСР, К., 1959.

⁵ «Праці Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка, Гуманітарні науки», К., 1954.

⁶ «Наукові записки», т. XVI, вип. IX, Збірник історико-філософського факультету, № 9, К., 1958.

⁷ Там же.

¹ Вид-во Київського університету, 1959.

² «Наукові записки», т. XI, вип. III, Історичний збірник, № 3, К., 1952.

³ «Наукові записки», т. V, вип. I, К., 1946.

⁴ «Наукові записки», т. VIII, вип. I, Історичний збірник, № 2, К., 1949.

⁵ І. І. Шевченко, «Із історії соціал-демократичних організацій на Україні» Вид-во Київського університету, К., 1955.

⁶ «Наукові записки», т. XIV, вип. V, Збірник кафедри марксизму-ленізму, № 1, К., 1955.

В. Д. Уваров в своїй статті зосередив увагу на дослідженні аграрної програми більшовиків в революції 1905—1907 рр. і її значення в зміцненні союзу робітничого класу і селянства. Ставлення більшовиків до збройного повстання і партизанської боротьби в першій російській революції присвячена стаття В. К. Гук. Частина статей збірника містить чимало важливих відомостей про хід революції 1905—1907 рр. на Україні. Це статті В. Є. Лося «Роль більшовицької газети «Вперед» в розвитку революційної боротьби на Україні в 1905 році», Г. О. Германа «Боротьба більшовиків проти меншовиків на Україні по питанню виборів у другу Державну думу», І. Ф. Шатилюка «Найвизначніші місця-пам'ятники першої російської революції на Україні» і Й. Д. Ремезовського «До перебування сім'ї Ульянових у Києві напередодні першої російської революції».

У другому збірнику¹, підготовленому кафедрами історії СРСР, історії України та архівознавства і допоміжних історичних дисциплін, опубліковано статті Ю. Я. Білана «Пролетаріат — керівник і головна рушійна сила першої російської революції», П. Д. Кудля «Селянський рух на Чернігівщині в 1905 р.», А. К. Буцика «Селянський рух на Київщині в 1906 році», М. П. Рудька «Київський університет в революції 1905—1907 рр.».

З історії революційної боротьби селянства А. К. Буцик опублікував працю «Селяни і сільський пролетаріат Київщини в першій російській революції»².

Опубліковані дослідження, написані на основі вивчення великої кількості як відомих, так і нових архівних джерел, вносять багато нового в справу наукового вивчення історії першої російської революції.

Над історією робітничого класу і більшовицьких організацій після революції 1905—1907 рр. працювали П. А. Лавров і М. В. Демченко. У 1956 р. М. В. Демченко написав монографію «Робітничий рух на Україні в роки століпінської реакції», жремі частини якої опубліковані³.

П. А. Лавров у 1950—1957 рр. опублікував праці: «Квітнево-травневі страйки 1912 року на Україні»⁴, «Ленський розстріл і початок нового піднесення робітничого руху на Україні в 1912 році»⁵, «По-

чаток нового піднесення робітничого руху на Україні (1910 р.—березень 1912 року)»¹, «Робітничий рух на Україні в 1913—1914 рр.»² Внаслідок багаторічної дослідницької роботи автор написав монографію «Робітничий рух на Україні в період нового революційного піднесення 1910—1914 рр.», у якій дослідив економічний розвиток України на початку ХХ ст., становище робітничого класу, його кількісний і якісний склад, революційну боротьбу робітників під керівництвом більшовицьких організацій проти царизму і капіталістичної експлуатації та ряд інших проблем.

Над дослідженням історії робітничого страхового кампанії на Україні в 1912—1914 рр. працював Б. А. Шарафутдінов³.

Найбільшу увагу радянських істориків завжди привертала до себе історія Великої Жовтневої соціалістичної революції. Над науковим дослідженням цієї проблеми працює ряд років більшість істориків Київського університету. У 1957 р. Ю. Я. Білан опублікував монографію «Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції і встановлення Радянської влади на Україні»⁴, у якій на великому історичному матеріалі дослідив хід революції на Україні, героїчну боротьбу українського народу під керівництвом Комуністичної партії за перемогу революції, будівництво Української соціалістичної держави робітників і селян.

До 40-х роковин Великої Жовтневої соціалістичної революції кафедра історії КПРС видала том «Наукових записок»⁵. Г. О. Герман і С. Г. Фіногеев опублікували в цьому томі статтю—«Ленінський план боротьби партії за соціалістичну революцію». А. В. Калинин і Ф. П. Остапенко в статті «З історії боротьби більшовицької організації за перемогу соціалістичної революції на Україні» дослідили найважливіші сторони роботи більшовицьких організацій в справі керівництва революційною боротьбою робітників, селян і революційних солдатських мас за позалення влади буржуазії і поміщиків. На великому історичному матеріалі автори показа-

¹ «Наукові записки», т. XV, вип. VI, Збірник історико-філософського факультету (історичний відділ), № 7, К., 1956.

² Вид-во Київського університету, 1957.

³ «Наукові записки», т. XVI, вип. IX, Збірник історико-філософського факультету, № 9; Б. А. Шарафутдінов, Страхова кампанія 1912—1914 рр., Вид-во Київського університету, К., 1958.

⁴ Вид-во Київського університету, К., 1957.

⁵ «Наукові записки», т. XVI, вип. XI, Збірник кафедри історії КПРС, № 2, К., 1957.

¹ «Наукові записки», т. XIV, вип. VI, Збірник історичного факультету, № 6, К., 1955.

Вид-во Київського університету, 1957.

³ «Наукові записки», т. XVI, вип. IX, Збірник історико-філософського факультету, № 9.

⁴ «Вісник АН УРСР», 1951, № 5.

⁵ Вид-во Товариства для поширення політичних і наукових знань УРСР, 1952.

ли контрреволюційну роль Центральної ради, її спільну боротьбу разом з контрреволюційним Тимчасовим урядом проти робітників і селян України, проти соціалістичної революції. Значне місце в статті відведено роботі Першого Всеукраїнського з'їзду Рад, боротьбі українського народу проти буржуазно-націоналістичної Центральної ради, її розгрому повсталим народом.

Г. І. Береза в статті «З історії боротьби пролетаріату України за встановлення робітничого контролю в період підготовки Жовтневої соціалістичної революції» показала боротьбу пролетаріату України проти української, російської та іноземної буржуазії, яка шляхом саботажу в промисловості і голодом намагалася задушити революцію.

В роботах по історії Жовтневої соціалістичної революції на Україні значне місце відведено такій важливій проблемі, як братній союз російського і українського народів. Цьому питанню присвячено статті В. М. Тишківського — «Боротьба більшовиків за єдність революційних дій українського і російського народів у соціалістичній революції» і М. О. Буцька — «Спільна боротьба російського і українського народів за встановлення Радянської влади на Україні».

З дослідженнями по історії Жовтневої революції на Україні виступив також ряд інших викладачів історичного факультету. У «Збірнику історико-філософського факультету (історичний відділ)» М. П. Рудько опублікував статтю «Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції і початок будівництва радянської школи (1917—1920 рр.)», у якій на основі вивчення великої кількості джерел дослідив політику Комуністичної партії і Радянської влади в галузі освіти на Україні та в інших радянських республіках.

Чимало наукових праць історики Київського університету присвятили історії боротьби українського народу проти російської білогвардійської і української буржуазно-націоналістичної контрреволюції та іноземних інтервентів в роки громадянської війни. Серед них значне місце належить дослідженням Ю. Я. Білана. Його праці — «Оборона Донбасу в період наступу німецьких окупантів на Україну в 1918 році»¹, «Загальний страйк залізничників України проти німецьких окупантів влітку 1918 року»², «Героїчна боротьба робітників та селян Херсонщини і Миколаївщини проти австро-німецьких окупантів у

1918 році»³, «Героїчна боротьба трудящих України проти внутрішньої контрреволюції та іноземних інтервентів у 1918—1920 рр.»⁴ охоплюють великий комплекс дуже важливих питань історії боротьби українського народу за перемогу Радянської влади і будівництва соціалістичної української держави робітників і селян. Згадані роботи є частинами великої монографії «Вітчизняна війна українського народу проти німецьких окупантів». Історії визвольної війни українського народу проти німецьких окупантів присвятив свою статтю «Руйнування сільського господарства і пограбування селянства України німецькими окупантами у 1918 році»⁵ П. А. Лавров.

Історики університету приділили багато уваги дослідженню історії Комуністичної партії України періоду громадянської війни та іноземної інтервенції. Серед праць з цієї проблеми значне місце займає побудована на великій кількості архівних джерел монографія І. І. Шевченка «Комуністична партія України в боротьбі за зміцнення союзу робітників і селян (1919—1920 рр.)»⁶. Автор дослідив складний процес боротьби КП(б)У за проведення і життя аграрної політики Радянської влади в умовах громадянської війни, зміцнення диктатури пролетаріату і здійснення в Україні ленінської національної політики. В книзі широко висвітлено внутріпартійне життя, показана боротьба КП(б)У за очищення своїх рядів від буржуазно-націоналістичних елементів, троцькістів та інших ворогів партії.

Історія КП(б)У періоду громадянської війни представлена також дослідженнями О. А. Бородіна — «Більшовики України: боротьба за проведення в життя рішень VIII конференції РКП(б) про національну політику на Україні»⁷, «З історії боротьби більшовицьких організацій України за вбудову органів Радянської влади в кінці 1919 р. — на початку 1920 р.», Н. І. Ільїної — «Рішення IV Всеукраїнської конференції КП(б) України про роботу на селі»⁸, Й. Д. Ремезовського та І. І. Шевченка — «Боротьба більшовиків України за зміцнення військово-політичного союзу радянських республік в роки громадянської війни»⁹.

¹ «Наукові записки», т. XI, вип. 2, Історичний збірник, № 3.

² Вид-во Товариства для поширення політичних і наукових знань УРСР, К., 1957.

³ «Наукові записки», т. VIII, вип. 1, Історичний збірник, № 2.

⁴ Вид-во Київського університету, К., 1958.

⁵ «Наукові записки», т. XI, вип. I, Історичний збірник, № 3.

⁶ Там же.

⁷ «Наукові записки», т. XVI, вип. I, Збірник кафедри історії КПРС, № 2.

¹ «Наукові записки», т. XIII, вип. X, Збірник історичного факультету, № 5, К., 1954.

² «Наукові записки», т. XV, вип. VI, Збірник історико-філософського факультету (історичний відділ), № 5.

Висвітленню дружби народів в роки громадянської війни присвячено статті С. Н. Сажениюка «Братерське співробітництво і взаємодопомога російського і українського народів в боротьбі проти денікінщини»¹, «Співробітництво і взаємодопомога трудящих Радянської Росії і України в період короткочасного перепочинку 1920 року»². Ці праці містять багато матеріалів, які характеризують спільну боротьбу двох братніх народів за перемогу Радянської влади.

Розвиток вищої освіти на Україні в роки громадянської війни вивчав М. П. Рудько. В роботі «З історії вищої освіти на Україні в перші роки Радянської влади (1917—1920)»³ автор дослідив діяльність органів Радянської влади на Україні по демократизації вищої освіти, зміни в складі студентства, виховання радянської інтелігенції, до кінця відданої справі соціалістичного будівництва.

Після закінчення громадянської війни трудящі радянських республік під керівництвом Комуністичної партії приступили до відбудови народного господарства, зруйнованого внутрішньою контрреволюцією та іноземними інтервентами. З історії соціалістичного будівництва цього періоду Ю. Я. Білан опублікував курс лекцій, прочитаний ним студентам історичного факультету у 1952 р. — «СРСР у період переходу на мирну роботу по відбудові народного господарства (1921—1925 рр.)»⁴. Тоді ж вийшла в світ книжка В. І. Юрчука «Діяльність М. В. Фрунзе на Україні»⁵, у якій автор показав багатогранну діяльність видатного політичного діяча і полководця Радянської Армії на широкому фоні соціалістичного будівництва на Україні у відбудовний період.

Над дослідженням міжнародних відносин радянських республік з капіталістичним світом в період громадянської війни й у відбудовний період працювали П. П. Удовиченко і В. С. Бруза.

У 1957 р. П. П. Удовиченко опублікував дві праці — «Перші зовнішньополітичні акти уряду Радянської України»⁶ і «З історії зовнішньої політики УРСР 1919—1922 рр.»⁷. У першій праці автор дослідив спільну зовнішньополітичну діяльність УРСР і РРФСР

у зв'язку з боротьбою російського і українського народів проти іноземної інтервенції і внутрішньої контрреволюції. У другій роботі його увага була зосереджена на дослідженні зовнішньополітичних відносин УРСР з Турецькою республікою у 1921—1922 рр.

Історія економічних стосунків СРСР з Англією висвітлена в праці В. С. Бруза «Англо-радянські торгові відносини в 1925 році»¹.

Героїчній боротьбі українського народу в період Великої Вітчизняної війни СРСР проти гітлерівської Німеччини присвячені наукові праці А. К. Буцика «Всенародний характер партизанського руху на Україні в роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу (1941—1944 рр.)»² і Ю. Я. Білан «Трудові подвиги комсомольців і молоді у відбудові вугільної промисловості Донбасу в роки Великої Вітчизняної війни (1943—1945)»³.

Значну роботу провели кафедри історії СРСР та історії УРСР в справі створення університетського курсу історіографії. Окремі дослідження з цієї дисципліни почали публікуватися з 1949 р., і ними широко користуються студенти-історики стаціонарного і заочного відділів.

В. Н. Котов, який ряд років працює над проблемою «Революційно-демократичний напрям в історіографії Росії», опублікував статті: «О. М. Радіщев і його революційне розуміння історії»⁴ і «Вітчизняна історія в освітленні В. Г. Белінського»⁵. В. Н. Котов і В. Є. Сплицький написали разом брошуру — «Революційні демократи — поборники дружби російського і українського народів»⁶, у якій висвітлили погляди на історію нашої батьківщини Т. Г. Шевченка, І. Я. Франка, О. І. Герцена, В. І. Белінського, М. Г. Чернишевського, П. А. Грабовського, М. М. Коцюбинського і Лесі Українки.

Ряд досліджень по історіографії опублікував В. Є. Сплицький. Йому належать праці: «Т. Г. Шевченко про визвольну боротьбу українського народу проти іноземних загарбників, за возз'єднання з російським народом»⁷, «Визвольна війна українського народу 1648—1654 рр. у висвітленні І. Франка»⁸, «Історичні погляди

¹ «Наукові записки», т. XVI, вип. IX, Збірник історико-філософського факультету, № 9.

² «Наукові записки», т. XVI, вип. XII, Збірник історико-філософського факультету (історичний відділ), № 10, К., 1957.

³ «Наукові записки», т. XV, вип. VI, Збірник історико-філософського факультету (історичний відділ), № 7.

⁴ Вид-во Київського університету, К., 1952.

⁵ Держполітвидав УРСР, К., 1952.

⁶ «Наукові записки», т. XVI, вип. XII, Збірник історико-філософського факультету (історичний відділ), № 10.

⁷ Вид-во Київського університету.

¹ «Наукові записки», т. XVI, вип. IX, Збірник історико-філософського факультету, № 9.

² «Наукові записки», т. XI, вип. II, Історичний збірник, № 3.

³ «Наукові записки», т. XVI, вип. IX, Збірник історико-філософського факультету, № 9.

⁴ «Наукові записки», т. XI, вип. II, Історичний збірник, № 3.

⁵ «Наукові записки», т. VIII, вип. I, Історичний збірник, № 2.

⁶ Держполітвидав УРСР, К., 1954.

⁷ «Історичний збірник», № 4, К., 1954.

⁸ «Історичне значення возз'єднання України з Росією», Збірник статей, Вид-во АН УРСР, К., 1954.

П. А. Грабовського»¹, «До питання про історичні погляди І. Я. Франка»² та ін.

Над дослідженнями історичних поглядів Т. Г. Шевченка працював також М. І. Марченко, який опублікував монографію «Історичне минуле українського народу в творчості Т. Г. Шевченка»³.

Викладачі історичного факультету працювали також над створенням систематичного курсу джерелознавства. Значну роботу в цій справі провела створена після Вітчизняної війни спеціальна кафедра архівознавства і допоміжних історичних дисциплін.

В. І. Стрельський опублікував ряд досліджень по джерелознавству епохи імперіалізму: «Російський соціально-економічний статистичний матеріал періоду імперіалізму як історичне джерело»⁴ і «Описи російських географічних полторожей та експедицій періоду імперіалізму як історичне джерело»⁵. В. І. Стрельський разом з С. О. Яковлевим опублікували роботу «Документальні публікації з історії революції 1905—1907 рр. на Україні»⁶. В результаті роботи над джерелами по історії народів СРСР та історії України В. І. Стрельський опублікував велику монографію «Джерелознавство історії СРСР, Період імперіалізму»⁷.

Кілька досліджень з джерелознавства по історії України та історії СРСР опублікував С. О. Яковлев. Це—«Огляд документальних публікацій про підготовку і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні»⁸, «Документальні публікації про зовнішню політику Радянського уряду в період іноземної воєнної ін-

тервенції і громадянської війни»¹ та ін.

А. Й. Грінберг, який є знавцем архівної справи і джерел по історії України, написав ряд статей, серед яких слід відзначити статті «Архівні документи і матеріали про вплив першої російської революції на Німеччину»², «Архівне будівництво на Україні в період іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни (1918—1920 рр.)»³ і «Успіхи архівного будівництва в Українській РСР за роки Радянської влади»⁴.

Кафедра архівознавства разом з Головним архівним управлінням МВС УРСР видала документальний збірник «Український народ у Вітчизняній війні 1812 року»⁵, в якому вміщені документи про участь населення України в організації матеріальної допомоги російській армії, про формування на Україні козацьких полків, про їх бойові дії проти наполеонівської армії.

Наукова розробка зазначених вище проблем істориками Київського університету за останні 40 років—це тільки перші кроки на шляху глибоких досліджень вітчизняної історії. Попереду стоїть важливе завдання створення великих монографічних досліджень. За планом наукової роботи на 1959—1965 рр. передбачається виконання великих монографічних робіт з історії робітничого класу України, історії Жовтневої соціалістичної революції і Комуністичної партії України, соціалістичного будівництва, історії Великої Вітчизняної війни проти гітлерівської Німеччини, з питань переходу радянського суспільства від соціалізму до комунізму. В наукових дослідженнях на найближчі роки велика увага приділятиметься також написанню монографій про братню дружбу і взаємодопомогу радянських народів, зокрема українського і російського, у великій історичній справі будівництва комунізму в нашій країні.

П. А. ЛАВРОВ
М. І. МАРЧЕНКО

¹ «Наукові записки», т. XV, вип. VI, Збірник історико-філософського факультету (історичний відділ), № 7.

² «Наукові записки», т. XV, вип. VIII, Історико-філософський збірник, № 8, К., 1956.

³ Державне учбово-педагогічне вид-во «Радянська школа», К., 1957.

⁴ «Наукові записки», т. XIII, вип. X, Збірник історичного факультету, № 5.

⁵ «Наукові записки», т. XV, вип. VI, Збірник історико-філософського факультету (історичний відділ), № 7.

⁶ «Наукові записки», т. XIV, вип. VI, Збірник історичного факультету, № 6.

⁷ Вид-во «Радянська школа», К., 1959.

⁸ «Наукові записки», т. XVI, вип. XII, Збірник історико-філософського факультету (історичний відділ), № 10.

¹ «Наукові записки», т. XV, вип. VI, Збірник історико-філософського факультету (історичний відділ), № 7.

² «Наукові записки», т. XIV, вип. VI, Збірник історичного факультету, № 6.

³ «Наукові записки», т. XV, вип. VI, Збірник історико-філософського факультету (історичний відділ), № 7.

⁴ «Наукові записки», т. XVI, вип. XII, Збірник історико-філософського факультету (історичний відділ), № 10.

⁵ Упорядкували В. І. Стрельський і Г. Ю. Гербільський, Укрполітвидав УРСР, К., 1948.

ЗАХІДНОНІМЕЦЬКІ ІСТОРИКИ НА СЛУЖБІ «ДРАНГ НАХ ОСТЕН»

На конференції, що відбулась у вересні 1958 р. в м. Трірі, реакційні історики Західної Німеччини докоряли представникам Німечкої Демократичної Республіки в тому, що вони не «відокремлюють науку від політики».

Історики НДР зовсім не заперечують кого зв'язку. Навпаки, вони з гордістю знають себе борцями за справу робітничого класу. Вони не провадять досліджень безповітряному просторі, а в міру своїх сил і здібностей служать справі будівництва соціалізму.

Реакційні історики Західної Німеччини бажать визнати політичну функцію своєї науки. Вони твердять, нібито служать істинній науці». Однак результати їх діяльності свідчать про безпідставність такого ердження. Так, наприклад, немає «академічного» пояснення тому факту, що багата західнонімецьких істориків, які до цього ймалися дослідженням минулих століть, а об'єкти новітнього часу відкидали як «неукові», останнім часом почали вивчати історію XX ст. аж до наших днів. Така зміна курсу стає зрозумілою, якщо виходити з асового змісту діяльності цих істориків. Хідна Німеччина—це держава клерикально-мілітаристської диктатури, де вирішальне слово належить монополістичному капіталу. Всіма засобами глушачи правду, вона укривала свої фонди для пролажничу писак і псевдонауки, що, маскуючись під «новий» зміст, прищеплює сучасному поколінню стару отруту націоналізму та шовінізму; панської розумілості і авантюризму. Личезна кількість історичних праць, що ходять у Західній Німеччині, служать зразком «психологічної війни».

Удар німецького імперіалізму знову наведено на схід. Тому поява серед публікації на теми новітньої історії країн Східної Європи багатьох книжок, брошур, журналів і газетних статей пояснюється не лише інтересом широкої громадськості до діянь Союзу і країн народної демократії. Численні «дослідження Сходу» видаються і дістають велику грошову підтримку для задоволення справжніх інтересів держави, а для служіння імперіалістично-«дранг нах остен» («наступу на схід»). Розглянемо дві такі праці, різні змістом, однак своїм характером. Їх автори належать до провідних істориків Західної Німеччини. Один з них—Вальтер Герліц—змішав численними публікаціями. В 1947 р. вийшла його праця про колишнього міністра закордонних справ Німеччини Густава Різенауера¹. Звеличчування цього рабівиданого Америки і ворожого Радянському Союзу представника німецької фі-

нансової олігархії повинно було допомогти зовнішній політиці німецького імперіалізму і сприяти поширенню ідей «інтеграції Європи». Через три роки Герліц опублікував працю про німецький генеральний штаб, в якій намагається реабілітувати старих генералів і рекомендує використати їх здібності, знання і досвід². Згодом вийшла його праця про другу світову війну, явно розрахована на те, щоб довести необхідність і значення німецького імперіалізму як основної сили для нападу на соціалістичні держави³.

Вся небезпека діяльності таких ідеологів, як Герліц, достатньою мірою була доведена відновленням воєнної машини німецького імперіалізму у вигляді боннського бундесверу і особливо яскраво виявилась у жовтні 1958 р. в Гамбурзі при відкритті так званої «Академії керівного складу армії». В офіціальних промовах, в яких на всі лади вихвалювалася ця школа війни і кузниця кадрів для знову створеного німецького генерального штабу, злочинної організації, викритої на Нюрнберзькому процесі, головне місце займали посилення на старі «прусьсько-німецькі воєнні традиції».

Окрему працю Герліц присвятив мілітаристській касті старої Німеччини і сучасній боннській державі—найконсервативнішому і найреакційнішому юнкерству⁴. Історія східноєвропейського дворянства, безумовно, заслуговує на глибоке дослідження, оскільки вона показує, звідки йдуть причини глибоких страждань, які німецькій та інші народи терпіли з вини цієї касті не тільки у період панування феодалізму, а й в останні часи.

При своєму утворенні німецький монополістичний капітал застав державу, яка, за висловом К. Маркса, являла собою не що інше, як «обшитий парламентськими формами, змішаний з феодальними придатками, вже перебуваючий під впливом буржуазії, бюрократично збитий, поліційно охоронюваний військовий деспотизм...»⁵. Німецький монополістичний капітал не мав підстав знищувати цю машину гноблення, бо вважав її винятково придатною для боротьби з робітничим рухом і здійснення агресивної зовнішньої політики. Юнкери, зумівши зберегти свої привілеї і прибуткові місця, керували напіваб-

¹ W. Görllitz, Der deutsche Generalstab, Frankfurt am Main, 1950.

² W. Görllitz, Der zweite Weltkrieg, Stuttgart, 1951.

³ W. Görllitz, Die Junker, Adel und Bauer im deutschen Osten, Glücksburg, 1956.

⁴ К. Маркс, Критика Готської програми, Держполітвидав при РНК УРСР, 1938, стор. 19.

⁵ W. Görllitz, Gustav Stresemann, Heiberg, 1947.

солотистською державою в інтересах німецького монополістичного капіталу.

Революція 1918 р., хоч і повалила монархію, але не могла істотно змінити співвідношення політичних сил. Панівна і вирішальна роль і надалі належала союзу монополістичного капіталу з мілітаристськими буржуазними юнкерами. Навіть Герліц змушений визнати, що в пам'яті старого покоління лишилося «велике обвинувачення» проти юнкерів. У Німеччині їх обвинувачували в тому, що вони розорили селянство і були поборниками реакції та мілітаризму. За кордоном їх знали як поборників прагнення до світового панування, які кінець кінцем допомогли Адольфу Гітлеру «прийти до влади, щоб ще раз зважитися на велику гру за гегемонію рейху, принаймні в Європі»¹.

Проте автор був далекий від того, щоб серйозно розглядати ці тяжкі обвинувачення. Він мав на меті дати апологію пруського юнкерства. Його книга, в якій досліджується історія цього юнкерства за 700 років, є наскрізь реакційною. Словнений презирства до народних мас, ворожості до народів Сходу і не визнаючи соціального прогресу, Герліц намагається надати нового блиску зотлілій і вкритій пилом теорії «людей-панів».

Було б помилково недооцінювати ці прагнення. Повідомляючи громадськості про нові, страхітливі подробиці агресивних планів західнонімецьких імперіалістів, що діють під прикриттям НАТО, міністр національної оборони Німецької Демократичної Республіки Віллі Штофф навів наказ боннського військового міністерства про підбір офіцерів за принципом приналежності їх до вищих станів і надання офіцерському корпусу «бундесверу» привілеїв старого прусько-німецького офіцерського корпусу². Це означає, що військова ієрархія кайзерівського і гітлерівського «вермахту», в якій юнкери займали панівне становище, продовжуватиме існувати в західнонімецькій армії НАТО.

На початку першого розділу книги Герліца про історію юнкерства наведено девіз: «По конях, на схід!», який у більш або менш прихованій формі проходить через усю працю як основна її теза. Ця книга призначена для підготовки «анцилусу» Німецької Демократичної Республіки, тобто нападу на республіку і ліквідації її досягнень, у тому числі земельної реформи, що завдала непоправного удару пруській юнкерській знаті. Автор книги намагається обгрунтувати агресивні претензії на землі за Одером і Нейсе, настирливо рекламуючи вигадані «досягнення» юнкерів в економічній, політичній і військовій галузях, Герліц схвалює дії німецьких дворян у Польщі, прибалтійських країнах, царській Росії та в рядах білогвардійців у період

громадянської війни та інтервенції. Для обгрунтування наступу через Одер автор зображує завоювання на сході як «правові дії» і «новозаселення». Таким чином, якщо вірити автору, підкорення слов'янських племен між Ельбою і Віслою, винищення прусів, поневолення литовців, латвійців і естонців, а також поляків було для цих народів... благодіянням.

Загальновідома безгосподарність дворянства, його корупція, марнотратство і аморальність, за словами автора, були чужі німецькому юнкерству.

Однак у зв'язку з тим, що йому доводиться визнати деякі факти, він без вагань пояснює їх причини «чужим впливом», причому козлами відпущення називає французів і поляків.

«Ця національна зарозумілість проходить червоною ниткою через усю книгу В. Герліца,—цілком справедливо зауважує в рецензії Гейнц Тільман¹. Горезвісний «дранг нах остен» представлений в ній як зловмисна вигадка, бо, на думку автора, це просто «народний рух за поширення німецької культури».

З особливою ворожістю Герліц ставиться до революційних подій, зовсім не розуміючи їх закономірності та історичної суті. В революції 1905—1907 рр. в Росії він не бачить нічого, крім націоналістично-слов'янської реакції проти «дворянства німецького походження». Революція в Німеччині в листопаді 1918 р. була, як він твердить, злочинним заколотом проти старої дисципліни і порядку, даних богом. З великим задоволенням він описує, як сільські юнкери кулями і палицями вибивали з батрацьких голів революційні думки.

Революційні перетворення у Східній Німеччині після 1945 р. і, зокрема, земельна реформа, яка повністю знищила могутність юнкерської касты в цій частині Німеччини, особливо ненависні Герліцу. В безсилій люті він називає цей революційний подвиг робітників і селян, здійснений під керівництвом марксистсько-ленінської партії, «безглуздя». Утворення сільсько-господарських кооперативів він називає «економічно і морально нестерпним явищем».

Неважко зрозуміти, що саме має на увазі Герліц, коли закликає «запровадити новий порядок на сході» і звертається до своїх друзів «знову виправдати надії»². Він хоче довести неминучу необхідність повернення до приватнокапіталістичного порядку при воз'єднанні, тобто відновлення Німеччини, як він уявляє собі за боннською схемою, повинно привести до вигнання селян, скасування розподілу землі, ліквідації сільськогосподарських кооперативів, повернення юнкерів і загарбання ними у великих масштабах селянських земель.

¹ W. Görlitz, назв. праця, стор. IX.

² Газ. «Neues Deutschland» від 31 жовтня 1958 р.

¹ Журн. «Deutsche Aussenpolitik», 1958 № 1, стор. 82.

² W. Görlitz, назв. праця, стор. 421.

Мрії Герліца і його друзів нереальні. Країни, на які зазіхають німецькі імперіалісти та їх юнкерські союзники, входять у могутній соціалістичний табір. Маса колишніх принижених, жорстоко експлуатованих батраків дворянських маєтків усвідомили всю принизливість свого минулого становища і пішли шляхом свого визволення і за кілька років зробили більше, ніж юнкери за 700 років.

Так само прекрасно хазяйнують на звільненій від прусських юнкерів землі і польські селяни. Польський народ високо цінує свободу, яку він здобув завдяки встановленню соціалістичного ладу. Герліц добре це знає і тому в кінці книги він надає слово якомусь зловісному «літньому сивому пану з тонким профілем обличчя, тепер вже покритого глибокими зморшками і з старанно підстриженими вусами», що мабуть належав до старого дворянства.

Герліц показує цю особу як тилове явище, намагаючись запевнити читача, нібито сучасні юнкери глибоко розуміють усі соціальні питання. Читачеві не слід вірити жодному його слову. Протягом багатьох років східноєвропейські юнкери не мали нагоду виявити це глибоке розуміння, але ніхто навіть чогось подібного до останнього часу не помітив. Хтось хоч трохи знайомий з умовами життя і праці німецьких батраків та польських сезонних робітників у великих маєтках, хто на собі відчув спосіб мислення і діяння панів, той тільки висміє ці солодкі розмови. А втім справа не в суб'єктивних рисах окремих осіб. Каста юнкерів становить особливо реакційну частину експлуаторських класів капіталістичного суспільства, давно вже засудженого історією до загибелі.

Герліц розраховує на погану пам'ять людей, твердячи, що нібито юнкери годували Німеччину під час війни, коли в дійсності гітлерівська держава нещадно грабувала інші народи, що вони були проти гітлеризму, хоч насправді фашизм з самого початку знайшов у великих маєтках міцну опору, і що вони здійснили 20 липня 1944 р. героїчну спробу врятувати багківщину, яка насправді була спробою закріпити свої позиції і продовжувати війну проти Радянського Союзу.

Герліц приходять до таких висновків за допомогою вивертів: неістотну різницю між консерваторами і націонал-соціалістами, що іноді виявлялася в період фашизму, він видає за різкий антагонізм. Один англійський державний діяч влучно казав про це: «Пошкрябайте трохи консерватора і ви одержите фашиста».

Замовчуючи або прикрашаючи все те, що німецький імперіалізм заподіяв іншим народам, Герліц робить усе для того, щоб викликати ненависть до Радянського Союзу. Вороги народу найлегше пізнаються за їхнім запеклим антикомунізмом та ворожим ставленням до Радянської влади.

Якщо Герліц постає перед нами як по-

борник дворянства і проповідник «дранг нах остен», то професор Е. Лемберг виступає більш заувальовано. Він блукає таємничими манівцями західнонімецьких «досліджень східної Європи»—галузі науки, яка, на протигау іншим історичним спеціальностям в Західній Німеччині, не жовотіє, а користується щедрою підтримкою боннського уряду¹.

Евген Лемберг у своїх колах має славу знавця національних питань Сходу. Після 1945 р. Лемберг займається, зокрема, питаннями переселення, які він та йому подібні іменують, за офіційною боннською термінологією, «питаннями вигнанців». У 1950 р. цей професор опублікував книжку «Східна Європа і Радянський Союз». У 1956 р. вийшов її друге, перероблене і доповнене видання².

Лемберг керує відділом шкіл, релігійних культів і культури Гессенського міністерства освіти. Тому він призначає свою працю насамперед для «розвитку сходознавства в школах та народній освіті»³. Уявлення про те, що автор хоче запропонувати молодому поколінню, можна дістати, кинувши погляд на обкладинку книжки Лемберга. На ній зображено карту, на якій Європа поділена на три великі зони. Між сходом, пофарбованим яскравочервоним кольором, і заходом, зображеним сірим кольором, виділяється штриховкою велика зона, що простягається від західних кордонів НДР, Чехословаччини і Угорщини далеко вглиб Радянського Союзу. Цю зону Лемберг називає «східною середньою Європою».

Для чого таке новоутворення? Автор відповідає на це вже у передмові, в якій він застерігає від того, щоб «розглядати весь світ за залізною завісою, як щось єдине, і дати змогу йому існувати самостійно»⁴.

Лемберг, безумовно, цього не хоче. Навпаки, він хоче за всяку ціну розколоти соціалістичний табір. Тому він верзе неістотні про те, що між власне Східною Європою й «східною середньою Європою» вже протягом століть було «драматичне напруження», яке після 1945 р. перейшло в нову стадію.

Випаїдення «східної середньої Європи» дає змогу Лембергові розширити так званий «Захід» до лінії оз. Пейпус—Схід-

¹ Крім звичайних інститутів і університетських семінарів з славістики та історії народів Сходу є ще спеціальні «інститути східноєвропознавства» в Мюнхені, Штутгарті, Західному Берліні, Тюбінгені і Марбурзі, а також такі організації, як «Німецько-українське товариство» в Мюнхені. Всі ці організації є центрами по проведенню підривної роботи проти країн соціалістичного табору.

² E. L e m b e r g, Osteuropa und die Sowjetunion, Geschichte und Probleme, Salzburg, 1956.

³ Там же, стор. 9.

⁴ Там же, стор. 10.

ні Карпати. Але цього ще недосить. Було б дивним, якби автор не привів якогонебудь «нового» теоретичного обґрунтування старих імперіалістичних агресивних планів проти України. Читача запевняють, ніби Україна також належить до «Заходу» і є передмостям укріпленням західної культури у Східній Європі¹.

Сміхотворне твердження про те, ніби росіяни і українці ще й досі сперечаються щодо трактування переяславської угоди, укладеної в 1654 р. Богданом Хмельницьким з московським царем, автор, можливо, запозичив з емігрантських та диверсантських кіл мюнхенського «Німецько-українського товариства», де бояться і ненавидять міцну й непорушну дружбу українців і росіян.

Усе це оповито туманом історичної науковості. Для маскування своїх намірів автор відмовляється від деяких теорій, що надто скомпрометували себе, і викидає їх як баласт. Так, він не обтяжує нас «перешкодою західної людини», але намагається довести, що «східна людина» внаслідок історичних, етнологічних і географічних причин «зовсім інша», ніж «західна людина». Цим він наближається до расової теорії.

Автор твердить про необхідність « нової точки зору», він навіть повстає проти «пихи Заходу», добре розуміючи, що така пиха може тільки стати на перешкоді. Лемберг навіть визнає деякі досягнення Росії і Радянського Союзу. І все ж книжка Лемберга є тільки спробою теоретичного обґрунтувати «переділ Європи», що знову планується за рахунок Радянського Союзу і соціалістичних країн на користь німецького імперіалізму, який виступає під прапором «Заходу». Книга точно вкладається в рамки офіційної боннської політики. Тому читач не здивується, якщо він в більш пізніх промовах Аденауера знайде місця, немов би дослівно цитовані з основних розділів книги Лемберга.

Наукові погляди Лемберга є цілком ідеалістичними. Через те історія Росії, якій присвячено половину праці, ставить авторів багату загадку, і він неспроможний їх розв'язати. Ще більшою головоломкою є для нього історія Радянського Союзу і європейських країн народної демократії. Тут Лемберг стає перед необхідністю якось пояснити, чому Радянський Союз домогся таких великих успіхів у галузі економіки, політики, ідеології та науки. Лемберг розуміє, що неможливо довільно просто ігнорувати ці досягнення, проте він не може і не хоче визнати їх причину, яка полягає в незрівнянних перевагах суспільного ладу Радянського Союзу перед капіталістичним. З цього випливає очевидна суперечність, бо автор, удаючи з себе «особу, яка закликає до нових поглядів», водночас робить все, щоб їх затуманити.

«Поборники капіталістичної системи

експлуатації», які стільки базикають про «свободу науки і свободу людини», не знаходять ніякого пояснення, чому радянська наука випередила науку капіталістичних країн — сказав Герман Маттерн на 33-му пленумі Центрального Комітету Соціалістичної єдиної партії Німеччини. Ці слова повністю стосуються Лемберга.

Успіхи Радянського Союзу і країн народної демократії повністю спростовують настирливі пророцтва ідеологів імперіалізму про нібито неминучий крах цих країн. Чи не варто було б професору Лембергу зробити з цього висновок, що публікації таких пророцтв не відзначаються високою якістю, що вони не є кваліфікованими науковими дослідженнями, і, отже, мають бути відкинуті серйозними дослідниками.

Якщо розглянути примітки і список використаної в книзі Лемберга літератури, то виявиться, що легко доступні джерела з СРСР і країн народної демократії ним майже повністю ігноруються. Лемберг посилається на дослідження так званих «інститутів східноєвропознавства», «об'єктивність» яких уже значною мірою викрита, на писання ренегатів (Рут Фішер і Фольфганг Леонгард), зрадників батьківщини (А. Кравченко і С. Климов), наклепників (Б. Мейснер і К. Менерт) та ін. Навіть такий «історик», як Франц Боркенау, з яким і в Західній Німеччині більшість наукових працівників та публіцистів не бажають мати справи, всерйоз сприймається і рекомендується Лембергом.

Якщо автор у своїй книзі вимагає відмовитися від деяких безглузвих забобів проти «Сходу», в тому числі і проти Радянського Союзу, то це не є його особистою заслугою, бо йдеться про такі дурниці, безглуздість яких була доведена самим життям.

Однак, чи є щось нове у відповідях Лемберга на безліч питань, що виникають? Як він пояснює дійовість марксизму-ленінізму, історичну роль Радянського Союзу, утворення світової соціалістичної системи? Все, що він говорить — це давно застарілі фрази, які не можуть тепер задовольнити жодну мислячу людину, навіть якщо вони сформульовані по-новому: «тотальна держава», «працівники апарату» як новий привілейований клас, «унтер-офіцерське навчання» ідеологів та інші нісенітлиці. Чи це і є той «новий погляд», з якого Лемберг хоче розглянути проблеми Східної Європи? Здається, що це вже досить поширані аргументи із смітника такого «дослідження Сходу», яке провадиться, наприклад, агентурною радіостанцією «Вільна Європа».

Автор закликає «Захід розробити «діалектичну відповідь на тезу комунізму»¹, проте його книга є найкращим доказом того, що буржуазна наука неспроможна висунути таку антитезу. Зовсім не випадково, що автор найбільше розгублюється

¹ E. Lemberg, назв. праця, стор. 94.

¹ E. Lemberg, назв. праця, стор. 283.

в своїй основній сфері—національному питанні. Буржуазія не може прогнати теоретично і практично випробуваному марксистсько-ленінському розв'язанню цієї проблеми історично, політично та науково обгрунтовану концепцію.

Однак, щоб не виявити свою неспроможність в цьому відношенні, Лемберг в кінці наводить якусь «теорію». Він сподівається на ниві своєї спеціальності на решті подолати марксизм. Проблему надії він вбачає у «виниклих за цей час «суперечностях між теоретичним планом (марксизму) і його місцевим та історично видозміщеним здійсненням»¹, а також у нібито виниклому в процесі розвитку «плюралізмі», що, як абстрактно мислить автор, «відкриває шлях до цілого ряду різних національних різновидів комунізму в усьому світі»². Гора породила мишу. Те, що Лемберг після стількох глибокодумних і вчених міркувань кінець кінцем може висунути проти наукового соціалізму і його сучасної теоретичної і практичної дійсності, є просто непевним вичікуванням і з боку розбитої і викритої теорії «національного комунізму». Саме життя розвіяло ті великі надії, які буржуазія поклала на цей різновид сучасного ревізйонізму. Нарада представників комуністичних і робітничих партій у листопаді 1957 р. викрила всі спекуляції на будь-яких незгодах між братніми партіями у теоретично-ідеологічній або практично-політичній галузі. Одноставна відсіч цих партій югославським керівникам, які в своїй новій програмі вчинили підступний замах на єдність комуністичного робітничого руху, знову довела непохитність позицій марксизму. Творчий характер марксистсько-ленінізму базується на недоторканності його основних принципів, тому в комуні-

стичному русі немає ґрунту для «плюралізму» Лемберга.

Книга Лемберга побічно показує, як гостро зачепив апологетів капіталізму удар по сучасному ревізйонізму. Він не тільки зруйнував усі ілюзії, а й збільшив невпевненість і розгубленість в імперіалістичному таборі.

Якщо розглядати книгу в цілому, видно, що автор кінець кінцем зводить усе до заяженого балаганного гасла «визволення сходу». Лемберг лише не так хвацько, «як вершник на схід» Герліц, приступав до питання і вважає необхідним спочатку розробити «ідейну платформу для дискусії».

Деяка відмінність між Герліцом і Лембергом існує в тактичних питаннях, але їх стратегічне спрямування однакове. Воно не народилося у тиші кабінету, а було продиктоване економічними і політичними прагненнями монополій.

Отже, обидва автори служать не справжній науці, а знов змішаному німецькому імперіалізму і мілітаризму в його зловісному «прагненні на схід». Обидві ці праці, кожна по-своєму, закликають захищати капіталістичний експлуаторський лад і знову розширити його за рахунок народно-демократичних країн та Радянського Союзу. Водночас вони відбивають розгубленість і збентеження в таборі ворогів соціалізму, викликане зміною співвідношення сил. Закони соціального розвитку висунули на порядок денний соціалізм. Робітничий клас у союзі з селянством та іншими верствами трудящих здійснить його під керівництвом марксистсько-ленінських партій. Цьому не зможуть перешкодити ні мумі пруського дворянства, ні алхіміки західнонімецького «сходознавства».

¹ E. Lemberg, назв. праця, стор. 283.

² Там же, стор. 290.

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

НОВА КНИГА З ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА

В. І. Стрельський, Джерелознавство історії СРСР, Період імперіалізму, Вид-во «Радянська школа», К., 1958, 479 с.

Джерелознавство, як і інші допоміжні історичні дисципліни, є відсталою ділянкою наукової роботи. В першу чергу, це стосується розділів джерелознавства, присвячених новітній історії: періодам імперіалізму та радянського часу.

Ось чому відрадним явищем є вихід великої, узагальнюючого характеру праці з джерелознавства історії СРСР періоду імперіалізму. Автору її — В. І. Стрельському при написанні такого дослідження багато в чому довелося йти, так би мовити, по цілні.

Це треба всіляко підтримувати й вистати. Але саме тому, що праця деякою мірою є новаторською, поява її ставить ряд проблем, викликає обговорення деяких загальних питань про мету і методи побудови курсу джерелознавства.

Як нам здається, праці з джерелознавства можуть будуватися за такими основними принципами:

а) Довідково-бібліографічний. При такому підході основне завдання зводиться до того, щоб повідомити найбільш повні і точні дані про найважливіші історичні джерела (по їх головних видах, типах, періодах тощо).

б) Методичний. При такому підході завдання в основному зводиться до того, щоб навчити методів дослідження тих чи інших видів джерел, показати на прикладах, як встановити їх аутентичність, як визначити автора (при анонімності), як встановити (або перевірити) дату, як перевірити історичну правдивість тих чи інших фактів, як визначити методи відбору фактів, що застосовані автором того чи іншого документа, тощо.

Шлях, яким пішов автор рецензованої роботи, не є жодним з вказаних. Його можна умовно назвати аналітико-ілюстративним. Основне завдання курсу джерелознавства автор, очевидно, бачить у тому, щоб дати загальну характеристику різних видів історичних джерел, показати, яке значення вони можуть мати для історичного дослідження. З особливою увагою і глибиною автор намагається показати класову обумовленість історичних джерел.

Через усю книгу проводиться думка про те, що лише з позиції марксизму-ленізму може бути викрита дійсна суть відображуваного в тому чи іншому документі, явищі, факті.

Найбільш спільною стороною книги є глибоко наукове застосування ленінських настанов. Автор не лише наводить основні положення Леніна з питання партійності історичної науки, класових причин об'єктивізму тощо, а послідовно, по ходу викладу вміло використовує ленінські настанови для конкретного аналізу різних груп джерел, для характеристики тих чи інших документів, газет, журналів та ін.

Найбільш вдалою частиною праці є розділ IV — «Соціально-економічна статистика». В ньому автор переконливо викриває офіційну статистику, яка за пресловутими «середніми», «зваженими» та іншими статистичними фікціями приховує дійсний стан справ.

Однак слід зауважити, що зараз буржуазні статистики, в першу чергу в США, розробили ще більш витончені методи фальсифікації, зокрема так званий математично-статистичний аналіз. Історики, які займаються дослідженням економіки сучасного імперіалізму, обов'язково повинні мати уяву про ці найновіші статистичні методи, щоб зуміти викрити фальсифікаторські прийоми сучасних апологетів імперіалізму. В останній час з'явилося кілька праць з цього питання, але в рецензованій книзі це не знайшло відображення.

До вдалих розділів книги треба віднести розділ, присвячений законодавчим матеріалам та правовим актам як історичним джерелам. В цьому розділі читач знайде для себе багато корисних вказівок, а також довідковий матеріал.

Проте книга не позбавлена, на наш погляд, недоліків, іноді істотних, що деякою мірою можна пояснити новизною теми, її науковою нерозробленістю.

Як уже зазначалося, курс В. І. Стрельського не ставить перед собою методичних завдань. Але з послідовним ігноруванням цього завдання в курсі джерелознавства

важко погодитися. Наведемо декілька прикладів. На стор. 23 і наступних автор говорить про важливість встановлення в історіографічному дослідженні дати створення того чи іншого документа. Тут же він заявляє, що «чудовим зразком визначення часу видання книги В. І. Леніна «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?» є праці Б. М. Волина та Є. П. Под'ямпольської». Але як, якими методами прийшли ці автори до своїх висновків,— про це Стрельський не говорить. Або, наприклад, на стор. 25 сказано, що «цікавий факт визначення авторства одного з щоденників за 1890—1914 рр. наведено в книзі О. О. Шилова «Руководство по публикации документов XIX и начала XX вв.». Читачеві (а ним повинен в першу чергу бути студент), очевидно, рекомендується самому звернутися до названого посібника, який, до речі, зараз є бібліографічною рідкістю. На стор. 26 знову невиразно говориться, що «блискучим прикладом встановлення особи автора анонімного твору є дослідження Л. М. Ліфшиць, викладене в статті «Важний документ в боротьбі за созов VI (Пражской) партійної конференції». Таких місць у книзі багато. Виникає питання, де, якщо не в такому поширеному посібнику з джерелознавства, читач повинен одержати необхідний матеріал, щоб навчитися досліджувати джерела? Чи не більш правильно зробив би автор, якби він дещо скоротив свої, самі по собі безспірні, міркування про значення тих чи інших джерел, а дав би розгорнуті методичні вказівки.

Іншим істотним недоліком рецензованої праці є зовсім недостатня увага до бібліографічної основи, якась дивне прагнення позбавити працю будь-якого довідкового значення. Наведемо кілька прикладів. На стор. 24—26 В. І. Стрельський пише про те, як важливо встановити автора того чи іншого анонімного документа, розкрити псевдоніми і т. ін. Проти цього важко заперечувати. Але незрозуміло, чому він не вказує, що в розпорядженні дослідників є словники псевдонімів.

Відсутність ясного розуміння взаємовідносин між загальним джерелознавством і допоміжними історичними дисциплінами, що має місце в книзі В. І. Стрельського, приводить автора в окремих випадках до явних помилок. Так, у четвертому розділі про соціально-економічну статистику автор наводить цілком вірну характеристику, яку дав В. І. Ленін недолікам і прямим фальсифікаціям земської статистики, але без достатніх підстав розширює висновок про неприйнятність в історичних працях середніх статистичних даних.

В статистичній науці, однак, середньостатистичні дані є надійним визначаючим критерієм, яким широко користується радянське планове господарство. Розрахунки виробництва товарів на душу населення, наприклад, дають надійні показники про трієсу радянського господарства порівняно

з господарством найрозвинутіших капіталістичних країн.

Окремий розділ книги присвячено періодичній пресі як історичному джерелу. В ньому багато загальних міркувань: перелічуються численні видання кінця XIX—початку XX ст., даються їм характеристики, в переважній більшості цілком правильні. Але і в цій великій за своїми розмірами главі ми не знаходимо того, що нам здається дуже важливим: вказівок на існуючі довідники, переліку періодики тих років. Ми нічим не можемо виправдати того, що в посібника читач не дізнається про існування праці М. Лісовського «Русская периодическая печать 1703—1900 гг.», про довідник «Русская периодическая печать 1895—октябрь 1917 г.», що нещодавно вийшов, про монументальний чотиритомний опис періодики 1900—1917 рр., що зараз видається.

Не знайде читач у рецензованій книзі і посилань на такі важливі для історика кінця XIX—початку XX ст. праці, як словники С. А. Венгерова, друге видання бібліографічного довідника І. М. Кауфмана та багато інших цінних видань, знайомство з якими треба широко пропагувати серед істориків, особливо молодшого покоління, бо вміння користуватися такого роду довідковою апаратурою є основою роботи над джерелами і важливішою умовою підвищення дослідницької культури.

Чи можна погодитися, що в такому посібнику нема не лише характеристики, а навіть вказівок на існування енциклопедичних словників, довідників та ін. Крім того, автор не вважав за потрібне вказати на наявність покажчиків книжкової продукції Росії досліджуваного ним періоду, яких була значна кількість. В деяких розділах недостатньо продумана послідовність викладу матеріалу. Це стосується певною мірою розділу, присвяченого художній та науковій літературі, і особливо розділу про періодичну пресу. Важко, наприклад, зрозуміти, чому есерівська нелегальна газета «Революционная Россия» згадана між такими виданнями, як «Петроградский курьер» та «Газета — копейка» (див. стор. 400—401).

Говорячи про встановлення авторів анонімних творів (стор. 26), слід додати б, на наш погляд, вказати на нещодавно опубліковані дуже цінні в методичному відношенні праці на що тему академіка В. Виноградова та П. П. Беркова.

На стор. 129, говорячи про публікації рукописів, треба було згадати і про таку важливу серію, як «Записки отдела рукописей Государственной библиотеки СССР им. В. И. Ленина» (вийшло вже 19 томів).

Відомий історик П. Е. Шоголев чомусь вперто називається Щегловим (стор. 29, 193).

На стор. 166 та інших автор не вказує роки видання радянських історичних журналів. Наприклад, не сказано, в які роки видавались журнали «Каторга и ссылка», «Борьба классов», «Исторический журнал»

У переліку більшовицьких газет, що видавалися в період переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну, не згадана газета «Голос пролетарія» (Одеса).

Однак окремі недоліки й прикраси не применшують позитивного значення цієї праці як першого досвіду створення курсу джерелознавства епохи імперіалізму.

Широке обговорення цієї книги допоможе знайти правильний напрям курсу джерелознавства, уточнити його завдання. Разом з тим це допоможе і автору праці в його роботі над удосконаленням курсу при підготовці наступного видання книги.

С. Я. БОРОВИЙ,

А. О. ВВЕДЕНСЬКИЙ

ДОСЛІДЖЕННЯ З ІСТОРІЇ ЖУРНАЛІСТИКИ НА УКРАЇНІ

О. І. Дей, Українська революційно-демократична журналістика, Вид-во АН УРСР, К., 1959, 492 с.

Проблема зародження і розвитку преси на Україні привертала увагу багатьох дослідників як до Жовтня, так і в нашу добу. Одні більш вдало і поширено, інші менш розгорнено, схематично характеризували періодичні видання, головним чином, за їх назвами. Радянські дослідники наголошували на аналізі змісту, на характеристичності ідеї програми того чи іншого періодичного видання, як органу, що відбивав погляди певної суспільної течії. Рецензована праця належить до кращих здобутків радянських дослідників у галузі історії суспільної думки на Україні другої половини ХІХ ст. Це — перше справді наукове дослідження передової української журналістики 70—80-х років ХІХ ст.

О. І. Дей на численних фактах чітко і ясно розкрив, що українська журналістика за умов капіталізму була ареною жорстоких боїв двох протилежних напрямів у суспільній думці і національній культурі — прогресивного, демократичного та реакційного, кріпосницько-буржуазного. Виходячи з лєнінських настанов про існування в епоху капіталізму двох культур у кожній національній культурі, про органічний зв'язок преси з суспільною боротьбою, про її роль як трибуни боротьби за суспільні ідеали в певний історичний період, О. І. Дей дав наукову характеристику української революційно-демократичної журналістики кінця 70-х і початку 80-х років, як прямої попередниці робітничої преси на Україні.

Книжка О. І. Дея складається із вступу і чотирьох розділів. У першому розділі детально досліджується журнал «Друг» як зоря української революційно-демократичної журналістики. В другому розділі йдеться про революційно-демократичний журнал «Громадський друг» і про збірники «Дзвін» та «Молот». Виданням «Дрібної бібліотеки» як трибуни революційно-демократичної інтелігенції в Галичині 1879—1880 рр. присвячено третій розділ, четвертий містить у собі загальну характеристику журналістики на рубежі 70—80-х років, зокрема журналу «Світ» — фактичного продовжувача традицій «Громадського друга». Всі чотири роз-

діли насичені великим фактичним матеріалом, взятим не лише з друкованих праць, а й з масовідомих, а то й зовсім невідомих архівних джерел.

Водночас з характеристикою журналів О. І. Дей, як правило, безпомилково розкриває численні псевдоніми, криптоніми, вказує авторів анонімних праць, дає їм вірну оцінку, а це допомагає глибшому розумінню всього процесу суспільної боротьби того часу.

Спокоїно і принципово полемізує О. І. Дей з різними істориками, літературознавцями, виправляє їх помилки, гостро засуджує ворожі, антинаукові тенденції буржуазних критиків. Все це робить книжку О. І. Дея партійною і науковою.

Особливу цінність для істориків суспільного руху на Україні становить та частина рецензованої книги, де мова йде про публіцистичку журналістику «Друг», «Громадський друг» і «Світ». Дослідник характеризує публіцистичний відділ цих журналів з най більшою повнотою і глибоким науковим аналізом.

Широко і всебічно характеризуючи становлення і розвиток революційно-демократичної преси на Україні в 70-х роках О. І. Дей вірно визначив роль її провідних діячів — Івана Франка, Михайла Павлика Михайла Драгоманова та ін. Вірним і невідомим є твердження дослідника про те, що центральною постаттю кінця 70-х і початку 80-х років у боротьбі за розвиток прогресивної революційно-демократичної журналістики був найбільш послідовний революціонер-демократ Іван Франко.

Не можна не відзначити як позитивне досліджені спокійний «тон» в оцінці того суперечливого діяча, яким був М. Драгоманов. О. І. Дей дуже далекий від будь-якої ідеалізації М. Драгоманова, а там і від тенденції применшити місце і значення автора відомих листів до редакції журналу «Друг» в історії розвитку української культури 70-х років. Численні факти дають можливість дослідникові сказати про Драгоманова наукову правду, уникаючи штампів та недомовок.

Три листи Драгоманова до редакції

журналу «Друг» були не раз предметом дослідження в нашій радянській пресі. Більшість франкознавців підходили до оцінки цих важливих документів з історії розвитку суспільної думки на Україні без урахування висловлювань Франка і Павлика, без достатнього вивчення того історичного фону, на якому з'явилися ці листи. Погляди О. І. Дея щодо цих документів базуються на незаперечних фактах і здаються нам найбільш переконливими і правдивими. Тільки бездоганне знання фактів дало можливість авторіві книги «Українська революційно-демократична журналістика» чітко визначити три головних етапи в розвитку журналу «Друг» і в них показати значення дискусії галицької молоді в зв'язку з першим листом Драгоманова (див. стор. 17).

О. І. Дей вперше в історії нашого радянського літературознавства відзначив, що журнал «Громадський друг», а також видання «Дрібної бібліотеки» знаменують собою початок розвитку революційно-демократичної журналістики на Україні. Аргументація О. І. Дея не дає ніяких підстав для іншого тлумачення.

Великої уваги заслуговує розділ про журнал «Світ». Тут літературознавці й історики знайдуть чимало цікавого матеріалу для розуміння специфічних особливостей класової боротьби на Україні на початку 80-х років. Не можна не погодитися з автором книги в тому, що журнал «Світ» був органічним продовженням основних тенденцій «Громадського друга», збірників «Дзвін» та «Молодот», а також видання «Дрібної бібліотеки», хоч і за інших політично-суспільних обставин. Полемічні зауваження О. І. Дея про концепцію І. Стебуна, який у книзі «Питання реалізму в естетичності Івана Франка» явно недооцінює журнал «Світ» і без належної підстави відносить його до органу буржуазного радикалізму, — нам здаються вірними і переконливими. Журнал «Світ» не був вільний від окремих недоліків і хиб. У ньому співробітничав О. Кониський, націоналістичні погляди якого виявлялись досить відверто, проте ідейне керівництво в журналі належало Франкові, його праці становили основну журналу, а тому вважати журнал апофеозом буржуазного радикалізму не правомочно, просто хибно. Журнал «Світ» в основі мав ту ж програму, що й «Громадський друг». Він пропагував соціалістичні теорії, нещадно розвінчував капіталістичну систему, виховував революційну інтелігенцію в душі вірного служіння інтересам трудявого народу, гартував політичну свідомість трудящих для неминучого повалення експлуататорського ладу і встановлення справедливого соціального устрою. На нашу думку, О. І. Дей вірно оцінює місце і значення журналу «Світ» у розвитку суспільних ідей початку 80-х років XIX ст.

Книжка О. І. Дея змістовна і дуже потрібна не лише літературознавцям, її використовуватимуть історики суспільно-по-

літичної, зокрема революційно-демократичної думки на Україні.

У книзі є окремі недоробки, хибні й помилки, які, однак, не такі прикрі, щоб знецінювати усю монографію. Передусім треба сказати, що женецький збірник «Громада», а потім журнал «Громада», в якому активно працював, крім М. Драгоманова, М. Павлика, видатний економіст, пропагандист марксизму С. Подолінський, не знайшли належного висвітлення в монографії О. І. Дея. Про «Громаду» — цей орган української емігрантської революційної інтелігенції — треба було говорити в зв'язку з журналом «Громадський друг», про тісне взаємодіяння яких писав Іван Франко (стор. 291). Дослідник ніяк не погрішив би перед наукою, коли б хоч трохи виразніше сказав і про зв'язок «Громадського друга» з женецькими виданнями і про те значення, яке мав цей орган в історії розвитку суспільних ідей на Україні. О. І. Дею відомі факти суворого переслідування російською і австрійською жандармерією видань «Громади», а це факт немало-значний.

На стор. 483 дослідник вірно твердить, що журнал «Громада» під редакцією Драгоманова, Павлика і Подолінського був революційно-демократичним органом, але не міг стати трибуною пропаганди передових суспільних та літературно-естетичних ідей серед українського населення, бо виходив далеко від України, був відірваний від соціального і національно-визвольного руху на українських землях, не мав контакту з масами, не міг оперативно відгукуватися на вимоги життя. Все це певною мірою вірно. А хіба герценівський «Колокол» перебував у більш сприятливих умовах, ніж женецька «Громада»? Проте не можна твердити, що «Колокол» був відірваний від революційно-визвольного руху Росії. І не тому женецька «Громада» припинила своє існування на другому номері, що не могла «стати трибуною пропаганди передових революційних ідей, а саме через те, що С. Подолінський закликав до збройного повстання, до активних дій, спрямованих на повалення царизму. В зв'язку з цим «Громада» була позбавлена матеріальної підтримки, бойкотувалася буржуазно-націоналістичними елементами «Старої громади».

На стор. 70 сказано, що авторство статті «Lex Jusephovicia і галицькі адвокати її» встановив І. Франк в праці «Молода Україна». Справедливості вимагає сказати, що це було зроблено М. Павликом, а не Франком.

На стор. 214 твердиться, що вплив Драгоманова на редакцію журналу «Друг» мав позитивне значення, а в справі сприйняття редакторами «Громадського друга» провідної соціалістичної теорії «думки Драгоманова були гальмуючим чинником». Більше того, автор запевняє, ніби Драгоманов у листах до М. Павлика та І. Франка «спонукав» редакторів популяризувати пра-

ці австрійських соціалістів-опортуністів і «настроював проти Інтернаціоналу». Таке звинувачення Драгоманова, мабуть, вірне, але в даному разі зовсім бездоказове. Ні як не можна визнати вдалим посилання О. І. Дея на «Переписку М. Драгоманова з М. Павликом та ін.». Тут йдеться про лист Драгоманова не до Павлика і не до Франка, а до І. Мандичевського, який нічого спільного не мав з редакцією «Громадського друга». Лист написаний не в 1878 р., а в 1877 р., коли «Громадського друга» ще не існувало. Крім того, цей лист не був надісланий до переліканого на смерть І. Мандичевського — значить названий документ не міг настроювати Павлика і Франка проти Інтернаціоналу. В цьому зв'язку варто наголосити на тому, що Франко захищав Маркса від наскоків народовської «Правди» та таких «популяризаторів» марксизму, як Шеффле. Але коли у «Дрібній бібліотеці» популяризувався і був названий «знаменитим» соціалістом ворог марксизму Лявле, то за це І. Франко почув справедливий докір з боку Драгоманова. На думку останнього, про Лявле треба було сказати, що він не «знаме-

нитий», а «сукин син». Зрештою, О. І. Дея про це говорить на стор. 319, але без належної чіткості, з деякою суперечністю.

В такій цікавій і дуже змістовній науковій праці трапляються іноді прикрі друкарські помилки, недогляди, описки, повторення. Наприклад, «Руський сіон» один раз кваліфікується вірно, а в другий раз спотворено (стор. 19 і 116), Остап Терлецький мав псевдонім «В. Кістка», а не «К. Кістка» (стор. 224, 228), О. Куртов був ніхто інший, як відомий Кузьма Ляхощький — і це в той час, коли дослідник так уважно й постійно розкриває всі псевдоніми і криптоніми.

Монографія написана літературною мовою, але подекуди трапляються стилістично недороблені, невідшліфовані звороти, фрази, а то й звичайні кальки та мовні штампи (стор. 22, 27, 65, 135).

В цілому книжка О. І. Дея змістова і дуже потрібна як перше справді наукове слово про становлення і розвиток революційно-демократичної журналістики на Україні.

І. С. РОМАНЧЕНКО

ПОСІБНИК ІЗ ЗАГАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ

К. Д. Петряев, Курс лекцій по истории Франции, Германии, Англии, Ирландии и США, Изд-во Киевского государственного университета им. Т. Г. Шевченко, 1958, 440 с.

В цій рецензії ми ставимо завдання розглянути «Курс лекцій» К. Д. Петряєва в двох найголовніших аспектах: по перше, з погляду його теоретичного рівня і, по-друге, наскільки правильно автору вдалося побудувати роботу з методичного боку.

Автор був свідомий своїх завдань і при складанні «Курсу» прагнув якнайповніше використати нові дані історичної науки та задовольнити всі вимоги методики.

На жаль, в його праці зустрічаються не серйозні недоліки та помилки. Найважливішим недоліком «Курсу» є недостатньо глибокий аналіз історичних явищ, структурна та методична недосконалість. Автор не завжди вміє виділити з безлічі фактів головне. А тому в праці Петряєва нема ясно визначеної цілеспрямованості, не збережена необхідна пропорційність частин «Курсу», іноді відсутня послідовність викладу.

Перш за все, слід вказати на незадовільне висвітлення економічного розвитку Німеччини, Англії і Франції.

Автор не показав суттєві зміни в господарстві цих країн і специфіку переростання «вільного» капіталізму в імпері-

лізм. Нічим не виправдане нагромадження цифрового матеріалу і особливо статистичних таблиць. Такі дані без відповідних пояснень лише заважають зрозуміти основну лінію господарського розвитку в той період.

У книзі мають місце неточні і навіть неправильні твердження. В розділі «Франція. Економічний розвиток» автор пише, що в останню третину XIX ст. показником промислової могутності кожної країни були нові галузі промисловості і в першу чергу такі, як алюмінієва, гумова, автомобільна та кольорових металів (стор. 16). Далі вказується, що Франція відставала в економічному розвитку саме через відсутність умов для розквіту цих видів виробництва. Вона «не мала ні достатньої кількості капіталів для вкладення в ці галузі», — говорить К. Д. Петряєв — «ні достатніх сировинних джерел, які знаходились, головним чином, у залежних і колоніальних країнах» (стор. 16).

З цим важко погодитись, бо твердження про якусь «вирішальну роль» алюмінієвого чи гумового виробництва нічим не обгрунтовані. Відомо, що реальна могутність будь-якої країни визначається загальним рівнем індустріального розви-

ку. До того ж по розвитку нових галузей промисловості Франція кінця XIX ст. посідала друге місце в світі. Не можна також пояснювати промислове відставання Франції «фізичною» нестачею вільних капіталів для фінансування «нових» галузей промисловості. Це не відповідає дійсності.

В. І. Ленін у книзі «Імперіалізм, як вища стадія капіталізму» з приводу цього говорить, що на порозі XX ст. нагромадження капіталу в передових країнах (до яких, зрозуміло, належить і Франція) «досягло гігантських розмірів. Виник величезний «надлишок капіталу» в передових країнах»¹. Отже не може бути мови про нестачу капіталів у Франції. Інша справа, що фінансові магнати не бажали вкладати свій капітал у французьку промисловість, а вивозили його за кордон, туди, де можна було одержати найвищі прибутки. Але про це треба було сказати чітко і ясно.

Читачеві незрозуміло також, чому Франція, яка мала великі колоніальні володіння з найрізноманітнішими видами сировини, відчувала гостру нестачу сировини для «нових» галузей промисловості. Недоліком цього розділу є й те, що в ньому не показано Францію як країну-лихваря.

Серйозні закиди треба зробити і до розділу, в якому дається характеристика економічного розвитку Німеччини.

Автор не показав ті історичні умови, в яких перебувала країна на початку 70 років XIX ст., не розкрив значення об'єднання Німеччини «зверху» «залізом і кров'ю», не дав характеристики окремих класів та соціальних груп німецького суспільства одразу ж після закінчення об'єднання. Автор не прослідкував також процесу формування в країні найреакційнішого в Європі юнкерсько-буржуазного режиму. «В Англії і у Франції,—писав Ленін,— буржуазія панує повновладно і майже (за малими винятками) безпосередньо, тоді як у Пруссії першість за феодалами, за юнкерами, за монархічним мілітаризмом»².

Без достатньої послідовності охарактеризовано в рецензованій книзі економічне становище Англії. До того ж, автор вдається до помилкових тверджень. Так, він намагається пояснити економічне відставання Англії нестачею сировини, яка знаходилась, головним чином, у відсталіх і колоніальних країнах (стор. 179). Бездоказовість цієї тези очевидна, адже жодна країна світу не мала в той час колоніальних володінь з такими необмеженими ресурсами сировини, як Великобританія.

Далі автор хоче заповнити читача, що «центр тяжіння в економічних, а звідси і

в політичних інтересах панівного класу поступово, але неухильно переміщується з метрополії в залежні і колоніальні країни» (стор. 179—180). Однак, це правильно лише в тому разі, якщо говорити про першу половину XIX ст., але не характерно для останньої третини цього століття. Найголовнішим же методологічним недоліком економічного нариса є те, що автор недостатньо висвітлив розвиток англійського імперіалізму як імперіалізму колоніального.

Дещо краще висвітлена економіка США, але й тут наявні окремі недоліки. Впадає в око надзвичайне перекручення тексту цифровим матеріалом (стор. 312—334). Автор часто вдається до цитат, іноді зовсім недоречних (наприклад, наведена на стор. 333 цитата з книги А. М. Саймонса).

Значно краще висвітлені в курсі окремі проблеми політичної та соціальної історії. Багато уваги приділив К. Д. Петряєв робітничому руху Франції кінця XIX ст. Проте у багатьох випадках він нечітко розкриває суть різних дрібнобуржуазних течій в робітничому русі і не пояснює, чому саме у Франції ці опортуністичні течії були так розповсюджені.

В розділі «Німеччина» автор твердить, що пруське юнкерство домагалось високих протекціоністських тарифів на товари сільськогосподарського виробництва, щоб мати можливість «роздувати ціни на сільськогосподарську продукцію» (стор. 85). Зрозуміло, що ця політика юнкерства не могла відповідати інтересам німецької буржуазії, зацікавленої в дешевих сільськогосподарських продуктах і сировині, а, між тим, автор далі пише: «Це створює основу для тісного союзу між буржуазією і юнкерством» (стор. 85).

Велику кількість сторінок К. Д. Петряєв присвятив історії робітничого і соціалістичного руху в Німеччині. Але і цей розділ має принципові вади. Так, твердячи про абсолютне зубожіння німецького пролетаріату, К. Д. Петряєв наводить безліч цифр, але без аналізу і чітких висновків (стор. 122—123).

Багато уваги приділено в «Курсі» критиці антинаукових теорій та поглядів, особливо Лассалья і його послідовників. Ця критика ведеться в основному з правильних позицій, але деякі формулювання автора викликають сумнів. Так, на стор. 135 читаємо: «Лассаль і його послідовники, не розуміючи класової природи пруської монархії, вбачали в ній певну «вільну» державу. Лассаль ніколи не вважав пруську монархію будь-якою мірою «вільною» державою, і не в цьому антинауковість і шкідливість його оцінки пруської держави. Лассаль та його послідовники твердили про можливість мирно, шляхом парламентської боротьби перетворити пруську монархію у «вільну» державу.

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 22, стор. 222.

² В. І. Ленін, Твори, т. 17, стор. 173.

Кілька зауважень щодо розділів з історії Англії «Внутрішня політика» та «Колоніальна і зовнішня політика». Автор не показав ослаблення ролі англійського парламенту і зростання політичного значення кабінету міністрів, не дав задовільної характеристики лідерів консервативної та ліберальної партій, зовсім недостатньо висвітлив загарбницьку колоніальну політику Англії в останні десятиріччя XIX ст. Спроба дати загальний огляд становища в колоніальних володіннях Британської імперії, починаючи з географічних відкриттів, і невдала, і непотрібна. Крім того, при викладі матеріалу автор допустився ряду поверхових та спрощених міркувань.

Так, абсолютно неправильно твердження, нібито в кінці XIX ст. в Індії «...переважна більшість підприємств належала акціонерним компаніям, у яких брав участь і індійський капітал» (стор. 213). В кінці XIX ст. самостійна промислова діяльність індійської буржуазії якраз посилювалась, особливо в галузі текстильної промисловості¹.

Нема також підстав говорити про консолідацію всієї індійської буржуазії (стор. 213). Адже відомо, що позиції компраторської буржуазії, тісно зв'язаної з англійським капіталом, відрізнялась від позиції молодого національної буржуазії, яка спиралась на індійську національну промисловість і виступала проти Англії. Ще більш рішучою була позиція таких верств дрібної буржуазії, як ремісники та дрібні торговці, які гинули від конкуренції з англійським капіталом.

Нарешті, кілька слів щодо висвітлення в «Курсі» політичної історії та робітничого руху в США. Перш за все, необхідно сказати, що Петряев приділив найбільшу увагу історії США. А між тим, ряд важливих питань висвітлено неповно. Автор не розкриває історичних особливостей пролетарського руху в США не підкреслює шовіністичних тенденцій «Національного робітничого союзу», «Рицарів праці» і особливо АФП.

Викликає подив погляд К. Д. Петряєва на діяльність так званої «дрібноти» та «саквожників», як людей нечесних і навіть декласованих (стор. 293). У. Фостер інакше оцінює цю категорію людей—білих бідняків, республіканців, які прибували на Південь для здійснення завдань реконструкції¹.

Говорячи про президентство Гранта, автор жодним словом не обмовився про те, якою була програма дій уряду (1869—1877), про конкретні наслідки діяльності Гранта і т. ін. Не можна ж у всьому вбачати тільки саме шахрайство (стор. 347). Взагалі в книзі всі президенти цього періоду намальовані однією фарбою, а її діяльність конкретно не висвітлена (стор. 345—362). Такі далеко не всі зауваження до розділу «Сполучені Штати в 1867—1900 рр.».

Який можна зробити загальний висновок про «Курс лекцій» К. Д. Петряєва?

В посібнику зібрано новий і цікавий історичний матеріал, статистичні дані та частково використані досягнення зарубіжної літератури. Автор правильно визначив мету і проблематику «Курсу», по-новому висвітлено деякі історичні факти, відкинуто окремі застарілі положення, уточнено та деталізовано деякі історичні події, дані, імена і т. ін. Слід сказати, що автор стоїть на правильних методологічних позиціях і з них розглядає всі найголовніші події історії Франції, Німеччини, Англії, Ірландії та США останньої третини XIX ст.

Але слід зазначити, що «Курс» потребує ще деякої доробки в напрямку більш ретельного підбору історичних фактів. Треба домогтися повноти висвітлення важливих програмних проблем, ліквідувавши непропорційність розділів і частин курсу, а також більше уваги приділити мові, вона має бути чіткою і дохідливою.

За таких умов учбовий посібник стає справді цінною книгою для нашого студентства, учителів, всіх тих, хто цікавиться загальною історією.

І. Д. КУНДЮК

ПРАЦЯ З ІСТОРІЇ ГАЛИЧИНИ

W. Najdus, Szkice z historii Galicji, tom I, «Książka i Wiedza», Warszawa, 1958, str. 409.

Радянські дослідники провели чималу роботу по вивченню історії Галичини початку XX ст. Однак ще нема жодної праці, яка б охоплювала всі економічні процеси та суспільно-політичні події того

часу в їх сукупності та взаємозв'язі. Дослідженням, в якому робиться спроба всебічно висвітлити історію Галичини початку XX ст., є монографія історії Польської Народної Республіки В. Ні

¹ А. И. Левковский, Некоторые особенности развития капитализма в Индии до 1947 г., М., 1951.

¹ У. Фостер, Негритянский народ в истории Америки. Изд-во ин. лит-ры, 1955, стор. 412—413.

дус «Нариси з історії Галичини», що охоплює період 1900—1904 рр. Слід відзначити, що з своїм завданням В. Найдус значною мірою справилась.

Названа монографія написана на широкому джерельному матеріалі. Вже з вступу, де подано характеристику джерел і літератури, видно, що тут використано неопубліковані архівні матеріали, які знаходяться у Кракові, Львові та Відні, збірники офіційної статистики, стенографічні звіти галицького сейму і австрійського парламенту, тогочасну журналістику і художні твори письменників, спогади сучасників, листування, архіви редакцій, монографічні дослідження тощо. У вступі дано також коротку характеристику історіографії польських і українських буржуазних авторів, але не згадані російські дореволюційні автори, які писали про Галичину. Певне місце у вступі відведено аналізу праць сучасних польських і радянських істориків.

Перший розділ монографії присвячено опису економічного становища і політичного безправ'я Галичини в складі Австро-Угорщини. Наводячи яскраві факти, автор робить ряд правильних висновків. Так, наприклад, вона правильно відзначає, що поміщицька партія «подоляків» і галицьких «москвофілів» представляли найреакційніші верстви в польському і українському суспільстві Галичини (стор. 61). Це видно з того, що в час найбільшого піднесення національно-визвольного руху українського населення Галичини на початку ХХ ст. галицькі «москвофіли» ще більше зблизились із подоляками — крайньою польською реакцією в Галичині (стор. 89). Вірно розглядається селянське питання в східній частині краю, де жило переважно українське населення, яке боролось не тільки за землю, а й за визволення від національного гноблення (стор. 74).

Поряд з правильними положеннями цей розділ не позбавлений ряду серйозних недоліків. Першим недоліком, на нашу думку, є те, що автор розглядає Галичину як єдине ціле. Відомо, що австрійський уряд загарбавши частину українських і польських земель, штучно об'єднав їх в одну провінцію, яка фігурувала в різних документах і була відома в Європі під назвою Галичини, що не відповідало історичній дійсності, бо назва Галичина може відноситись тільки до споконвічних українських земель. Автору слід було б розділити Галичину на дві частини: західну — польську і східну — українську. Так і робили деякі буржуазні дослідники, такого принципу додержуються радянські вчені. Щоправда, такий поділ ставить перед дослідником значні труднощі, бо не завжди вдається статистичні матеріали чи інші фактичні дані достатньо точно визначити для східної і західної частини Галичини. Може, саме для того, щоб полегшити собі роботу, В. Найдус і не робить різниці між двома

частинами краю. Але з таких вихідних позицій дослідник неминуче приходить до грубих політичних помилок, а ряд питань історії Галичини так і залишається «білою плямою».

Щось подібне спостерігаємо і в роботі В. Найдус. На стор. 17 вона твердить, що польські робітники першотравневе свято 1890 р. відзначали у Львові. Така заява, зроблена без будь-яких пояснень, стає незрозумілою читачеві, оскільки важко повірити, щоб в кінці ХІХ ст. у старовинному українському місті не було також і українських робітників.

На стор. 30 автор порівнює промисловий розвиток Галичини та інших частин австрійської держави. Факти переконують нас в тому, що Галичина дійсно була на становищі сировинного придатку до промислових центрів Австро-Угорщини. Це позитивна сторона дослідження. Однак незрозуміло, чому Галичина порівнюється з корінними польськими землями — Польським королівством і Познаньщиною, які не входили до складу Австро-Угорщини. Можливо, автор мала на увазі те, що частина Галичини є польською землею і тому її треба показати на фоні розвитку всіх польських земель. Цього не можна було б заперечувати, якби автор не забувала, що власне Галичина є українською землею, і порівняла б її становище з становищем українських земель, які перебували в складі Російської імперії, до речі, як і Польське королівство.

Таким чином, В. Найдус пішла слідами польських буржуазних істориків і економістів, які вважали Галичину виключно польською територією. Так, як і вони, В. Найдус беззастережно заявляє, що Галичина в 90-х роках ХІХ ст. «залишалась найбільш відсталою польською (?) частиною» (стор. 30).

Такий підхід до справи привів автора до неправильного висловку: вона бачить тільки негативний вплив оміснення польського населення (стор. 55), що на початку ХХ ст. майже не мало місця в Галичині, бо вся влада знаходилась в руках шляхти польської національності. Зате майже нічого не сказано про негативний вплив колонізаторської політики на українське населення, яку проводили в найбрутальніший спосіб галицькі магнати.

Школа також, що в першому розділі не показано головних причин, які сприяли розвитку продуктивних сил Галичини саме по колоніальному шляху. В цьому відношенні нічого нового праця не дає.

Ми зупинились дещо докладно на першому розділі, бо вже в ньому закладені основи дальших недоліків, які зводяться в основному до того, що національно-визвольна боротьба українського населення Галичини і діяльність українських політичних партій та їх ідеологів не знайшли достатнього висвітлення, а лише розглядаються як додаток до польського руху. Все це

сталось тому, що автор відкинула особливості двох частин Галичини і розглядає її як єдине ціле в економічному, політичному і культурному відношеннях.

Другий розділ роботи присвячений аналізу аграрного питання, яке було на рубежі XIX—XX ст. основною проблемою Галичини. В ньому на даних про землеволодіння яскраво показано панування в краї поміщицьких латифундій, змаловано картини селянського безземелля, економічне гноблення та політичне безправ'я селян. На прикладі Райфайзеновських ошадних кас автор показує ріст сільської буржуазії. Так, якщо в 1895 р. було 14 названих кас, то в 1905 р.—446, число членів за цей час збільшилось з 2501 до 85 771, а розміри вкладів — з 281 тис. крон до 12 565 тис. крон (стор. 111).

Цей розділ значно виграв би, якби автор проаналізувала зростання землеволодіння сільської буржуазії в Галичині, чого ще ніхто не зробив. При показі поміщицьких латифундій наводяться цікаві статистичні дані про кількість землі в окремих магнатів. Бажано було б подати імена і дані про земельні володіння поміщиків-українців. Правда, автор називає кілька імен, взятих з роботи В. К. Осечинського «Галичина під гнітом Австро-Угорщини в епоху імперіалізму» (Львів, 1954, стор. 32), яка не може служити для цієї мети джерелом.

В третьому розділі першої і в першому розділі другої частини проаналізовано становище робітничого класу і робітничий рух в Галичині. Автор звернув увагу перш за все на те, з яких прошарків складався і з яких верств населення формувався нечисленний робітничий клас колоніально залежної Галичини. Тут правильно показано, що галицький робітничий клас був зайнятий переважно в легкій і кустарній промисловості, яка виробляла предмети широкого вжитку, а також в лісовій і нафтовій промисловості та на будівництві залізниць.

В праці правильно підкреслено тісний зв'язок робітників Галичини з селом, їх прив'язаність до землі, слабу концентрацію і розпорошеність на невеликих підприємствах. Все це разом погіршувало умови для організованої боротьби робітничого класу проти капіталістичної експлуатації, яка дуже часто поєднувалась з формами кріпосницької кабали. Шкода тільки, що автор не використав для характеристики становища робітничого класу творів І. Франка і С. Коваліва, в яких з величезною силою і переконливо змаловано злиденне життя робітників Бориславського нафтового басейну.

Немало місця відведено і аналізу діяльності партії польських соціал-демократів Галичини, значно менше говориться про українську соціал-демократію, яка, по речі, мала ширше поле діяльності на селі, ніж у місті.

В цілому автор правильно відзначила, що українська соціал-демократична партія Галичини в той час не висунула жодного з головних завдань буржуазно-демократичної революції: ні повалення монархії і встановлення республіки, ні ліквідації поміщицької земельної власності (стор. 228).

В розділі, присвяченому боротьбі селян проти поміщиків, показано, що вже в кінці XIX ст. почали вибухати поодинокі страйки галицьких селян. Особливо широкого розмаху набрали селянські страйки літом 1902 р., що охопили, за даними автора, 28 повітів Східної Галичини (стор. 264).

Дуже важливо, що В. Найдус оцінює страйки 1902 р. як боротьбу всього села проти класу поміщиків-кріпосників (стор. 270), бо без розуміння того, що основною суперечністю в Галичині на початку XX ст. була суперечність між селянством взагалі і поміщиками, не можна нічого зрозуміти в тогочасному галицькому житті. В праці також правильно оцінено аграрну політику галицького сейму, автор відзначає, що поміщицькі проекти аграрних реформ, зокрема відомий проект поміщика В. Гупки про утворення рентових господарств, були своєрідною столипінською аграрною політикою в Галичині (стор. 286).

В цьому розділі треба було б значно докладніше зупинитись на ідейній боротьбі навколо селянського питання в Галичині. Необхідно було показати, зокрема, аграрну платформу різних політичних партій.

В одному з розділів монографії говориться про молодіжний рух та про народних учителів, які знаходилися в демократичному таборі. Тут чимало наводиться документального матеріалу про умови прийому вчителів на роботу, а також про злиденне життя вчительства. З цим розділом тісно пов'язана та частина праці, де говориться про політичне становище країни. Система виборів до галицького сейму яскраво показує безправ'я трудящих мас. Так, якщо до галицького сейму 2200—2400 поміщиків обирали 44 послі, а 45—49 тис. міщан—28 послів, то 557—586 тис. селян були представлені 74 послами. Отже, щоб обрати до сейму депутата, треба було в 33 рази більше голосів селян, ніж поміщиків (стор. 342). Це говорить про те, що вся влада в краї знаходилась в руках купки земельних магнатів, які вміло використовували «добродіяння» австрійської конституції в своїх кастових цілях.

Після коротких висновків у кінці книги дається широка бібліографія, яка допоможе іншим дослідникам історії Галичини. Заслуговує на схвалення те, що подано іменний і географічний покажчик. До позитивних сторін монографії треба зачислити також численні ілюстрації, які оживляють події, описані в праці.

Однак не можна не зауважити, що автор основну увагу приділив змалюванню життя польської частини населення Галичини. Життя і боротьба галицьких українців займають в книзі В. Найдус значно менше місце.

Незважаючи на деякі недоліки, рецензована праця є значним вкладом в розробку історії Галичини.

С. М. ЗЛУПКО

НОТАТКИ ПРО КНИГИ

КНИГА ПРО ВСТАНОВЛЕННЯ І ЗМІЦНЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ НА СЕЛІ

В 1957 р. вийшла з друку книжка Г. Д. Діденка¹, яка являє собою дослідження одного з важливих і актуальних питань боротьби трудящих Росії за встановлення і зміцнення Радянської влади на селі в перший рік після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції.

Поклавши в основу дослідження рішення партії й уряду, а також використавши велику кількість архівного матеріалу і періодичної преси, автор в хронологічному порядку висвітлює основні проблеми теми.

У своїй книзі Г. Д. Діденко розкриває керівну роль партійних організацій у радянському будівництві на селі і цілком правильно підкреслює, що, незважаючи на їх малочисельність, вони були тією основною силою, яка викривала ворожі дії меншовиків, есерів і буржуазних націоналістів. Завдяки величезній роботі, проведеної партійними організаціями на селі, був створений широкий актив трудящого селянства для боротьби проти куркульства.

В монографії показана роль робітничого класу у створенні і зміцненні органів державної влади на місцях. Г. Д. Діденко показує, як з перемогою Великої Жовтневої соціалістичної революції Радянська влада швидко почала утверджуватись по всій країні і до січня 1918 р. була встановлена майже на всій території колишньої царської Росії. Завдання полягало в тому, щоб створити новий радянський державний апарат на місцях. Автор цілком правильно відзначає, що Комуністичній партії доводилося виконувати це завдання в умовах жорстокої боротьби з старими органами місцевого самоврядування, які залишилися в спадщину від царського самодержавства й Тимчасового уряду. Не маючи досвіду, Ради на місцях створювали свій робочий апарат за зразком центрального апарату, організуючи всього роду «республіки», такі, як Калузька, Сибірська, Новгородська та ін.

Г. Д. Діденко вірно констатує, що ліквідація земських самоврядувань на селі, яка завершувалась у той період, особливо

сприяла розгортанню класової боротьби найбідніших селян проти куркульства, яке мало вплив у більшості сільських і волосних Рад.

Автор підкреслює величезну роль робітничого класу в організації сільської бідноти на боротьбу проти куркульства, яке намагалось не лише зберегти свої землі та реманент, а й, користуючись своїм економічним становищем і впливом у земельних комітетах, захоплювало кращі поміщицькі землі та сільськогосподарські знаряддя.

Зосередивши в своїх руках велику кількість хліба, куркулі відмовлялися продавати його Радянській владі, намагались голодом задушити молоду Радянську державу. Для заготівлі хліба Комуністична партія і Радянський уряд організовували з передових робітників продовольчі загони. В 1918 р. на село було надіслано сотні продовольчих загонів, до складу яких входило близько 37 тис. робітників.

Продовольчі загони, згуртовуючи незможних селян на боротьбу проти куркульства, почали створювати комітети бідноти (комбіді). Декрет про їх організацію був виданий 11 червня 1918 р. Центральним Виконавчим Комітетом РРФСР. На сільські і волосні комітети бідноти покладалися завдання розподілу хліба, предметів першої необхідності і сільськогосподарських знарядь, а також сприяння місцевим продовольчим органам у вилученні хлібних лишків у куркульства. Автор на яскравих прикладах показує, як заготовлений хліб комбіді розподіляли серед сільської бідноти.

Комбіді провели величезну роботу по розподілу поміщицької землі між селянами. Разом з тим трудящому селянству було передано 50 млн. га землі, відібраної у куркулів. Комітети бідноти відбирали у куркулів також машини, робочий скот і підприємства по переробці сільськогосподарської сировини. Вони подавали значну виробничу допомогу бідноті в освоєнні одержаної землі, насінням, знаряддями виробництва і худобою.

Особливо велику роботу комітети бідноти провели по зміцненню сільських і волосних Рад, очищенню їх від куркульських

¹ Г. Д. Діденко, Зміцнення Радянської влади на селі після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції, Вид-во АН УРСР, К., 1957, 135 с.

елементів. Вони сприяли організації радгоспів, сільськогосподарських комун та артілей.

Г. Д. Діденко показує, яку велику і серйозну допомогу подали комбідни Радянської держави у формуванні Червоної Армії. Вони були опорними пунктами в роботі военкоматів, на них покладалось завдання вести агітацію і сприяти набору бійців до армії. Комітети бідноти вели боротьбу з дезертирством, сприяли проведенню загального військового навчання. В ряді губерній з членів комбіднів були створені особливі зразкові полки бідноти.

Певну роботу комбідни провели також у галузі ліквідації неписьменності серед трудящого селянства.

Книга Г. Д. Діденка не позбавлена і деяких недоліків. Автору даної праці варто було б чіткіше підкреслити той факт, що в умовах радянської державності так звані «ліві» есери робили спробу здійснити антидержавну «теорію» самоврядування. Слід було зазначити, що під прапором цієї «теорії» контрреволюційна дрібна буржуазія намагалася окопатися в Радях для організації повстання проти Радянської влади.

«Ліві» есери вели свою антирадянську роботу, прагнучи не лише зберегти буржуазне самоврядування, а й захопивши Ради, створити свої «радянськи» і «республіки». В цьому їх підтримували анархісти, які на чолі з Махном діяли на Україні в своїй анархо-«республіці» Гуляй-Полі.

Виключно важливе значення в справі формування Радянської влади на місцях мали ленінські «Тези про чергові завдання Радянської влади» у геніальному творі В. І. Леніна «Чергові завдання Радянської влади», що вийшов у квітні 1918 р.

Основою створення радянських органів на місцях В. І. Ленін вважав послідовне здійснення демократичного централізму, міцну охорону революційного порядку, зміцнення дисципліни і самодисципліни, розвиток соціалістичного змагання між Радами, розвиток радянського демократизму, боротьбу з бюрократичними перекошуваннями. Одним з наслідків прийняття тез В. І. Леніна була ліквідація раднаркомів — обласних, губернських, повітових та ін., створення яких у свій час було гріховом перегину, неправильного й шкідливого тлумачення принципу «вся влада Радам в центрі і на місцях».

Слід було також чіткіше підкреслити, що в жорстокій класовій боротьбі виростає і політично зміцніла сільська біднота, що з діячів комбіднів вийшли численні кадри державного, господарського і культурного фронту в нашій країні, а також слід було більше показати роль робітничого класу у зміцненні Радянської влади на селі.

Саме завдяки допомозі й керівництву робітничого класу комітети бідноти виконали на кінець 1918 р. покладене на них завдання. Вони витіснили куркуля із сільських і волосних Рад, створених ще до приходу соціалістичної революції на село. Комітети бідноти підірвали економічний і політичний вплив куркульства, внесли значний вклад в успішне розв'язання продовольчого питання і підготували перехід середняка на бік Радянської влади.

В праці Г. Д. Діденка мало наводиться прикладів про героїчну боротьбу трудящих за зміцнення Радянської влади на селі в Українській РСР.

П. К. СТОЯН

СТАРІ БІЛЬШОВИКИ РОЗПОВІДАЮТЬ

До славного ювілею — 40-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції в Українській РСР видано велику кількість документальних збірників (понад 30) і декілька томів спогадів активних учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції. Інститут історії партії ЦК КП України — філіал Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КНРС та Інститут історії Академії наук УРСР спільно підготували і видали збірник спогадів під назвою «Боротьба за перемогу Радянської влади на Україні». Державне видавництво політичної літератури УРСР видало «Спогади про перший з'їзд КП(б)У». Кримське обласне видавництво випустило в світ збірник спогадів під назвою «В огні революційних боїв», Львівське обласне видавництво видало збірник «За владу Рад», Дніпропетровське обласне видавництво випустило збірник «Борці за Жовтень розповідають». Харківські історики підготували і видали спогади активних учасників Великої Жовт-

невої соціалістичної революції під назвою «Харьков в 1917 году»¹.

Усі опубліковані спогади є цікавим і цінним джерелом для вивчення історії боротьби українського народу під керівництвом Комуністичної партії за перемогу соціалістичної революції, вони становлять значний вклад в радянську історіографію.

До рецензованого збірника «Харьков в 1917 году» включено 12 спогадів сімнадцяти активних учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції. Більшість спогадів публікується вперше. Слід відмітити, що усі статті є оригінальними, вони не повторюються в інших збірниках (за винятком спогадів М. К. Бушева).

Спогади написані на підставі власного революційного досвіду, спостережень

¹ «Харьков в 1917 году. Воспоминания активных участников Великой Октябрьской социалистической революции». Харьковское областное издательство, 1957.

переживань, деякі з використанням архівних і друкованих матеріалів та творів В. І. Леніна (спогади М. Л. Михайлова та Д. І. Ерте).

Кожен автор (або група авторів) спогадів висвітлює якийсь конкретне питання. Так, наприклад, Лисницький, Лоза і Сіхарулідзе пишуть про роботу більшовиків серед металістів Харкова; Заривайко розповідає про боротьбу більшовиків ХПЗ за владу Рад; Грязев, Єфремов, Лелюк і Петрикеев—про боротьбу за владу Рад харківських залізничників; Чепурнов—про діяльність бойової харківської Червоної Гвардії; Жолдак—про боротьбу за встановлення Радянської влади на селі; Глаголев і Абрамов—про роботу більшовиків в армії і т. д. Така побудова збірника дала можливість авторам спогадів більш глибоко, на конкретних фактах, висвітлити ті чи інші питання.

Загалом збірник спогадів яскраво змальовує героїчну боротьбу керованих більшовиками трудящих Харкова за перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції.

У спогадах широко висвітлюється роль Комуністичної партії, її Центрального Комітету на чолі з В. І. Леніним як керівної сили у злійсненні Жовтневої революції і утвердженні на Україні влади Рад. Ці питання псказані на конкретних фактах боротьби Харківської більшовицької організації. Як живі постають перед читачем світлі образи героїчних бійців нашої партії—Артема (Ф. А. Сергеева), Мунанова, Котлова, Буздаліна, Скорохода, Тінякова, Данілевського, Рухимовича і багатьох інших. Добре, що упорядники подали фотографії Артема, Тінякова та інших. Спогади на конкретних фактах доводять, що народ, керований Комуністичною партією, дійсно є творцем історії.

Автори спогадів—активні учасники боротьби за соціалістичну революцію—згадують про те, як робітники повалювали владу капіталу, як вони практично створювали нову владу, владу трудящих—диктатуру пролетаріату. Авторі розповідають про те, як робітничий клас після повалення влади буржуазії приступив до творчої праці в народному господарстві, як з руїн почав підводити фабрики і заводи, створювати економічну базу соціалізму, як робітничий клас України від контролю переходив до управління промисловістю.

В спогадах також докладно висвітлюється героїчна боротьба трудящих Української РСР в захисті своєї Вітчизни від зовнішньої і внутрішньої контрреволюції, допомога їм в цьому російського та інших народів нашої країни.

Все це і дає підставу зробити висновок, що збірник спогадів «Харьков в 1917 году» є цінною і корисною книгою для радянського читача, вона стане в пригоді нашим агітаторам і пропагандистам, вчителям, нашій молоді, вона буде одним із важливих джерел для істориків-дослідників.

Редакційна колегія виконала значну роботу по відборі і редагуванню матеріалів, по перевірці і узгодженню окремих фактів і цифр, історичних дат та ін.

Проте, збірник значно виграє, коли б упорядники (редколегія) додали до нього короткі біографічні відомості про авторів спогадів, як це зроблено в інших аналогічних виданнях¹.

Хронологічно збірник присвячено подіям 1917 (початку 1918 р.), цей принцип в основному витримано, за винятком спогадів М. Л. Михайлова, які стосуються 1919—1920 рр. Вміщення цих спогадів до згаданого збірника не викликалось потребою, хоча самі спогади цінні і цікаві, але про 1918—1920 рр. потрібно підготувати і видати окремі самостійні збірники.

Не до кінця проведено редколегією узгодження у датуванні деяких подій і у поясненні окремих епізодів.

Наприклад, відомо, що Харків був визволений від петлюрівців у ніч з 2 на 3 січня 1919 р. Про це правильно пишеться у спогадах Грязева, Єфремова, Лелюка і Петрикеева (стор. 51). В той же час у спогадах М. Л. Михайлова (стор. 117) говориться, що Харків було звільнено 11 січня 1919 р.

У спогадах П. І. Чепурнова в категоричній формі говориться, що в Тулу за одержанням зброї виїхали т.т. Данілевський, Сапельніков і Пастер, тобто всього 3 чоловіка (див. стор. 55). У спогадах В. Р. Моргунова говориться, що до Тули були відряжені Пастер, Сербиченко, Данілевський та ін. (стор. 14), у спогадах І. Я. Грязева, П. М. Єфремова, А. А. Лелюка і Н. А. Петрикеева говориться, що до Тули їздив і Грязев (стор. 46). Все це потрібно було узгодити.

Не зрозуміє молодий читач, хто ж був директором ХПЗ у 1917 р. На стор. 24 говориться, що ним був Коробка, а на стор. 35—Кав.

На стор. 32 говориться, що після перемоги Жовтневої революції в Петрограді і Москві Харківський комітет більшовиків доручив М. Рудневу силами 30 полка захопити поліцейські участки міста Харкова. Тут неточність. Поліція, жандармерія, охоранка були зметені лютневою революцією. Тимчасовий уряд створив міліцію, звичайно вона розміщувалась у приміщеннях колишніх поліцейських участків, та і склад її був часто з числа колишніх поліцейських і жандармів, але все ж таки це вже не були поліцейські участки.

Є неточності у написанні окремих географічних назв. Так, наприклад, замість назви села Бакирівка написано «Вашировка», замість Нова Рябина «Новое Рябино» (стор. 104).

На стор. 14 говориться про маніфест ЦК від 26 лютого 1917 р. Як відомо, після до-

¹ Див. «Борці за Жовтень розповідають (Спогади учасників боротьби за владу Рад на Катеринославщині)», Дніпропетровське обласне видавництво, 1957.

слідження цього питання він датується 27 лютого 1917 р. (див. «Исторический архив», 1956, № 5, стор. 148; «Важнейшие даты истории КПСС», Изд-во ВПШ при ЦК КПСС, 1957, стор. 11).

Не можна вважати за вдале пояснення причин успіхів, яких домоглася більшови-

цька військова організація 30 полку тим, що у полку не було сильних меншовицьких і есерівських кадрів (див. стор. 97). Це пояснювалось робітничим складом полку і сильною більшовицькою організацією в полку на чолі з М. Рудневим.

Л. П. ГУДЗЕНКО

ПОТРІБНЕ ВИДАННЯ

Серед численних наукових праць, що вийшли до 40-річчя Великого Жовтня та 40-річчя Комуністичної партії України, важливе місце займають роботи істориків—викладачів вузів м. Одеси. Цікаво задумана і в цілому добре виконана «Хроніка революційних подій в Одесі»¹, упорядкована кандидатами історичних наук З. Першиною та М. Раковським під загальною редакцією кандидата історичних наук С. Ковбасюка.

Видання наукових хронік на Україні перебуває в занедбаному стані і це, по суті, одна з перших робіт, що з'явилися в останні роки. Її вихід у світ слід всіляко вітати. Всі, хто цікавиться історією, одержали змістовну працю, значну за своїм обсягом, за характеристикою подій, що відбувалися в одному з крупних міст України. Вміло підібравши факти, виділивши з них найбільш типові, упорядники «Хроніки...» дають історично правдиву картину боротьби за встановлення Радянської влади в Одесі.

Підкреслюючи в передмові, що боротьба за перемогу соціалістичної революції в Одесі, як і по всій Україні, в основних і головних своїх закономірностях проходила так само, як і в усій країні, упорядники цілком слушно вказують на ряд особливостей, характерних рис для півдня України. Головну увагу вони зосереджують на розкритті багатогранної діяльності більшовиків, показують їх боротьбу за подолання об'єднавчої небезпеки і створення самостійної більшовицької організації. Виклад подій в книзі дає можливість в деталях простежити і оцінити величезну організаторську роботу більшовиків в масах робітників, селян, солдатів і матросів, спрямовану на завоювання їх на бік більшовицької партії, до кінця викрити зрадництво меншовиків, есерів, українських буржуазних націоналістів.

Найрізноманітнішими фактами ілюструють упорядники буремні дні 1917—початку 1918 рр. Перед читачем розкривається хвилююча картина ходу виборів і перші кроки діяльності Рад робітничих і солдатських депутатів, Румчероду, профспілок і фабрично-заводських комітетів, Червоної

гвардії, масові виступи трудящих Одеси проти контрреволюційної змови генерала Корнілова і т. д.

Фактичний матеріал упорядники беруть здебільшого з архівів, використовуючи, зокрема, фонд Одеської Ради робітничих депутатів в обласному державному архіві та фонд мемуарів і інших матеріалів партархіву Одеського обкому КПУ України. Поряд з цим в «Хроніці...» широко використані опубліковані спогади активних учасників революційних подій, збірники документальних матеріалів, газети того часу тощо. Викликає здивування недостатнє використання упорядниками матеріалів з фондів центральних архівів Москви, Ленінграда, Києва, Харкова, зокрема, ЦДАЖР СРСР та УРСР, архіву Військово-морського флоту в Ленінграді та Воєнно-історичного—в Москві. Це дало б їм можливість ширше показати зв'язки трудящих Одеси, моряків Чорноморського флоту з революційними столицями, позбавитися викладу незначних за своїм змістом та другорядних фактів.

Більш чіткого викладу потребує процес обрання і перших кроків діяльності Рад солдатських, матроських і офіцерських депутатів. Оскільки у «Хроніці...» не зазначено, які саме питання обговорювалися на першому засіданні Ради 10 (23) березня, дальший виклад цього питання (стор. 20) незрозумілий.

Більшу увагу слід звернути на назву відповідних посад, які займали офіційні особи. Зокрема на стор. 94 говориться, що Харито—комісар Тимчасового уряду в Одесі, а на стор. 124 він же—комісар Одеського військового округу і т. д.

Є в «Хроніці...» деякі недомовленості. Наприклад, на стор. 19 упорядники повідомляють про збори 12 (25) березня хатніх робітниць з питання про створення професійної спілки. І на стор. 41, правда вже 30 квітня (13 травня), знов іде мова про багатолюдні збори хатніх робітниць, на яких говорилося про необхідність об'єднання в спілку. Треба було написати, що профспілка була створена в такий-то час. Подібний же закид можна зробити і по деяким іншим подіям.

Видання в Одесі наукової «Хроніки...»—відрадне явище. Цей приклад гідний наслідування і в інших містах України.

Є. М. СКЛЯРЕНКО

¹ «Хроніка революційних подій в Одесі. Період боротьби за встановлення Радянської влади (лютий 1917 р.—січень 1918 р.)», Одеське обласне вид-во, 1958, 183 с.

БРОШУРА ПРО ВИКОРИСТАННЯ ТЕКСТОВИХ ТАБЛИЦЬ¹

Одним з ефективних засобів унаочнення навчального матеріалу на уроках історії є текстові таблиці. Застосування цих таблиць, як окремий методичний прийом, має свої цілі і особливості. В рецензованій брошурі¹ автор—учитель 82 середньої школи Харкова Г. М. Донської—робить спробу узагальнити досвід використання текстових таблиць учителями та методистами історії. Він докладно розповідає і про власний досвід застосування текстових таблиць.

В брошурі наведені вдалі типові приклади роботи з таблицями на уроках історії у 8—10 класах. Так, корисною є текстова таблиця «Основні етапи закріпачення селян на Русі у XV—XVII ст.». На ній відзначається дата законодавчого акта, що знаменував собою певний етап на шляху закріпачення селян, його назва та короткий, стислий виклад змісту. Ця таблиця, як показав досвід роботи багатьох учителів, допомагає міцно закріпити в пам'яті учнів складний процес поступового закріпачення селян та сприяє формуванню поняття «кріпосне право».

Автор особливу увагу приділяє важливому питанню про вироблення в учнів у процесі виготовлення і застосування текстових таблиць навичок самостійної роботи. Наприклад, під час вивчення складної теми «Імперіалізм як найвища й остання стадія капіталізму» вчителю доцільно провести на уроці: узагальнення вивчених фактів, а учням—підібрати вдома приклади з історії різних країн для характеристики певних ознак імперіалізму і скласти самостійно текстову таблицю за такою простою схемою: 1) ознаки імперіалізму, 2) приклади з історії окремих країн.

Цікавим є розділ «Методика роботи з текстовими таблицями». У ньому автор дає відповіді на запитання, які виникають у кожного вчителя під час роботи з текстовими таблицями. Він роз'яснює, як проводити на уроках запис змісту таблиці на дошці і в зошитах учнів, правильно застерігає читача-вчителя від того, щоб висновки, вміщені у таблицях, давати учням у готовому вигляді. Важливо, щоб учні самі до них прийшли.

Якщо вивісити в класі таблицю, учні почнуть відразу ж переписувати її зміст

у свої зошити і не слухатимуть пояснення вчителя. Крім того, використовуючи таку готову таблицю, ми будемо йти від висновків до фактів, вдаючись до методу дедукції, який важко дається навіть учням старших класів.

Однак у праці наводяться і приклади того, коли у класі слід вивішувати виготовлені заздалегідь таблиці. На окремих уроках, на яких узагальнюється раніше вивчений матеріал, корисно застосовувати готові текстові таблиці. Так, у 8 класі на уроці «Розвиток феодално-кріпосницького господарства у XVII ст.», підсумовуючи роботу над формуванням поняття «кріпосне право», учитель може використати таблицю «Основні етапи закріпачення селян на Русі у XV—XVII ст.».

В брошурі наводяться численні приклади застосування текстових таблиць як важливого методу активізації пізнавальної діяльності учнів у процесі вивчення історії, як переконливого засобу розвитку логічного мислення школярів.

Виходячи з досвіду використання текстових таблиць, автор визначає, що вони повинні відповідати таким вимогам: 1) таблиці слід використовувати під час вивчення найскладнішого і найважливішого матеріалу, 2) зміст таблиці має відповідати програмі, 3) таблиця повинна бути максимально стислою, гранично чіткою і ясною, 4) під час складання таблиці необхідно матеріал розмістити так, щоб він якнайкраще сприймався учнями.

Цікава праця Г. М. Донського не позбавлена і окремих недоліків. Хоч автор і попереджає про те, що текстова таблиця не повинна бути перевантажена даними, він часом наводить дуже великі таблиці. Так, таблицю «Більшовизація мас у період підготовки соціалістичної революції», яка займає майже цілу сторінку брошури, важко буде подати навіть на повторювально-узагальнюючому уроці (як про це пише автор).

В ряді таблиць помічається значне спрощення навчального матеріалу. Наприклад, у таблиці «Програма і тактика таємних товариств декабристів» недостатньо і спрощено викладені головні риси декабристського руху.

Загалом же рецензована брошура буде корисною для вчителя, бо вона є першою спробою узагальнення досвіду використання такого важливого засобу унаочнення, як текстові таблиці.

В. О. ПОГРІБНЯК.

¹ Г. М. Донської, Використання текстових таблиць на уроках історії у 8—10 класах (з досвіду роботи), Вид-во «Радянська школа», К., 1958, 83 с.

ХРОНІКА

НАУКОВА СЕСІЯ У ВИЩІЙ ПАРТІЙНІЙ ШКОЛІ ПРИ ЦК КП УКРАЇНИ, ПРИСВЯЧЕНА РІШЕННЯМ ХХІ З'ЇЗДУ КПРС

У травні ц. р. у Вищій партійній школі при ЦК КП України відбулася наукова сесія, присвячена ХХІ з'їзду КПРС. Сесія пройшла при активній участі слухачів і викладачів школи. У доповідях і виступах підкреслювалось історичне значення позачергового ХХІ з'їзду КПРС і затвердженого ним семирічного плану розвитку народного господарства СРСР для радянського народу, для країн соціалістичної системи, для міжнародного робітничого і комуністичного руху.

На пленарному засіданні були прочитані доповіді кандидата історичних наук А. Т. Чеканюка «Повна і остаточна перемога соціалізму в СРСР — величезне завоювання радянського народу», професора О. І. Петрова «Вирішальний етап економічного змагання соціалістичної системи з капіталістичною системою» і кандидата історичних наук В. М. Самофалова «ХХІ з'їзд КПРС про зростання керівної ролі партії в період розгорнутого будівництва комунізму». В роботі пленарного засідання взяло участь понад 500 чоловік.

На засіданнях секцій: історії КПРС, партійного і радянського будівництва, політичної економії, журналістики, міжнародного робітничого і національно-визвольного руху та історії СРСР, економіки народного господарства, сільськогосподарського виробництва було зроблено 26 доповідей. На конкретних прикладах з життя республіки доповідачі розкривали величкі перспективи господарського і культурного будівництва в нинішній семирічці, розповідали про успішне перетворення в життя ленінських ідей, про шляхи побудови комунізму в нашій країні, показували численні резерви, що їх приводять в дію трудящі республіки для дострокового виконання господарських планів і здійснення основного економічного завдання СРСР в мирному змаганні з капіталістичним світом. Зокрема, слухач А. В. Каледін змістовно розкрив основні риси і шляхи створення матеріально-технічної бази комунізму — здійснення ленінських ідей про суцільну електрифікацію країни, комплексну механізацію; автоматизацію виробничих процесів, забезпечення технічного прогресу в усіх галузях народного господарства. На прикладі Київського раднаргоспу допові-

дач показав перспективи дальшого могутнього розвитку продуктивних сил республіки.

Про неухильне зростання продуктивності праці в нинішній семирічці говорив у своїй доповіді слухач В. І. Уланський. Він детально висвітлив ленінське вчення про зростання продуктивності праці як вирішальну умову побудови комунізму, навіть цікаві приклади про соціалістичне змагання колективів промислових підприємств республіки, про славні справи бригад комуністичної праці. Слухач О. Д. Урсуляк глибоко висвітлив ленінське обґрунтування мирного співіснування і змагання двох суспільно-політичних систем — соціалістичної і капіталістичної, підкреслив неминучість перемоги сил соціалізму в цьому змаганні.

Значна частина доповідей була присвячена політиці: Комуністичної партії в галузі економічній, ідеологічній та міжнародних відносин (викладачі В. А. Чирко, Б. Ф. Зільберман, П. В. Паршихін, Д. Г. Хмельницький, слухачі М. В. Башликов, В. С. Божко, М. М. Андрущенко, Т. П. Матвеев). Із змістовною, всебічно обґрунтованою доповіддю: «Гарантована грошова оплата праці і госпрозрахунок в колгоспі ім. Дмитрова, Кам'янець-Подільського району, Хмельницької області» виступив слухач М. О. Медянець. В дохідливій формі, спираючись на економічні показники, доповідач дав глибокий аналіз і показав динаміку зміцнення громадського господарства колгоспу, обґрунтував можливість вже тепер перейти на грошову оплату праці колгоспників. Про перспективи розвитку сільського господарства республіки, про резерви значного підвищення продуктивності сільськогосподарської праці розповіли викладачі С. П. Бондаренко, А. Н. Мельничук, С. Г. Литвин, слухачі В. В. Педай, І. С. Баранов. З цікавими доповідями виступили також викладачі, слухачі та наукові працівники школи.

Колектив ВПШ при ЦК КП України разом з місцевими партійними та радянськими організаціями провів візні наукові сесії, присвячені ХХІ з'їзду КПРС, в Черкасах і Чернігові, теоретичні конференції — в Джулинському і Могилів-Поділь-

ському районах, Вінницької області. Активну участь в організації та проведенні теоретичних конференцій взяли працівники школи на заводах «Укркабель», мотоциклетному, зварочно-електродному, «Мед-апаратура», дріжджовому, на 6-й взуттєвій, книжково-журнальній, макаронній фабриках та на інших підприємствах

Києва. Викладачі та слухачі школи про читали трудящим Дніпропетровської, Сталінської, Станіславської, Чернігівської, Чернівецької та інших областей республіки понад 1500 доповідей і лекцій, в яких роз'яснювали і пропагували рішення XXI з'їзду КПРС.

П. І. КОРОБКО

НАРАДА ІСТОРИКІВ-АРХІВІСТІВ УКРАЇНИ

26—28 травня ц. р. у м. Києві відбулася нарада істориків-архівістів України, присвячена питанням методики архівної роботи і підготовки путівників по центральних і обласних архівах УРСР.

На нараді були заслухані і обговорені доповіді: «Стан та завдання науково-методичної роботи в державних архівах та архівних установах УРСР» (Г. Д. Юрченко, Київ), «Про підготовку путівників по центральних і обласних архівах України» (В. У. Краглик, Київ), а також співдоповіді: «Науково-методична робота в ЦДІА УРСР у м. Києві» (М. І. Тесленко, Київ), «З досвіду роботи по удосконаленню науково-технічної обробки документальних матеріалів і науково-довідкового апарату по фондах» (Г. Т. Вайнбаум, Львів), «З досвіду роботи по наданню методичної допомоги міським та районним державним архівам» (Д. В. Шмін, Житомир), «Робота над схемою путівника по обласному архіву» (Ш. С. Людковський, Миколаїв), «Історична довідка про фондутворювача у путівнику» (Е. З. Шехтман, Житомир), «Анотування документальних матеріалів» (І. В. Гарнага, Хмельницький), «Передмова, покажчики та додатки до путівника» (М. П. Авдушева, Харків).

В обговоренні взяли участь: С. Д. Пилькевич (Київ), Л. Л. Смоктунович (Москва), А. Д. Бачинський (Одеса), І. Л. Бутич (Київ), А. З. Барабой (Київ), А. І. Влащенко (Закарпаття), Е. А. Дубілевський (Дрогобич), С. К. Кукреш (Київ), С. В. Малкіель (Суми), І. О. Плетньов (Чернігів), Е. М. Стуканов (Сталіно), А. О. Серікова (Крим).

Були розглянуті також інші питання науково-методичної роботи, від правильної організації і постановки яких в значній мірі залежить ідейно-теоретичний рівень усіх проваджуваних в архівах робіт.

Значна увага була приділена питанням підготовки путівників. Враховуючи велике значення останніх у справі виконання покладеного на архіви партією і урядом зав-

дання — у найкоротші строки створити повноцінну друковану довідкову літературу по фондах — архівісти України з 1956 р. широко розгорнули роботу над путівниками. У 1958 р. видано Путівник по Центральному історичному архіву УРСР у м. Києві. У 1959 р. вийдуть з друку путівники по Центральному архіву Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР, Полтавському і Харківському обласних архівах і будуть передані до видавництва путівники по архівах Дніпропетровської, Житомирської, Кримської, Станіславської і Хмельницької областей.

Учасники наради відмітили, що коли темпи підготовки путівників в цілому можна визнати задовільними, то відносно їх якості і теоретичного обґрунтування принципових питань їх побудови ще не все гаразд. В справі підготовки путівників є ще ряд спірних проблем, по яких бажано було б почути думку дослідників. Вказувалось також на зовсім недостатню допомогу з боку науково-дослідних установ (Інститут історії АН УРСР та ін.) і широких кіл працівників вузів, які в першу чергу зацікавлені у виданні справді наукових довідників по архівах.

На нараді було також обговорено питання про участь архівістів Української РСР в розвитку допоміжних історичних дисциплін. Було відмічено, що, хоча архіви республіки дещо і роблять в цьому напрямку (підготовлено «Словник польських скорочень», деякі роботи з історії адміністративно-територіального поділу та ін.), проте далеко не в міру можливостей. Учасники наради одностайно висловили думку, що архівісти особливо зацікавлені у розвитку багатьох допоміжних історичних дисциплін і тому робота в галузі палеографії, метрології, історичної географії, сфрагістики та ін. може і повинна бути значно посилена.

Г. Д. ЮРЧЕНКО,
В. У. КРАГЛИК

ПРОПАГАНДА РІШЕНЬ І МАТЕРІАЛІВ ХХІ З'ЇЗДУ КПРС

Організації Товариства для поширення політичних і наукових знань Української РСР під керівництвом партійних організацій проводять велику роботу по розгортанню усної і друкованої пропаганди рішень і матеріалів ХХІ з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу серед широких

верств населення республіки. В цій роботі бере участь двохсоттисячна армія лекторів.

Роз'яснення історичних рішень з'їзду, як вказував ЦК партії, — не короткочасна кампанія, а програма діяльності на тривалій час. Відповідно до цього організації Товариства планують і організують свою

діяльність: систематично висвітлюють завдання семирічного плану, в популярній формі пропагують теоретичні проблеми, які розроблені в доповіді М. С. Хрушова і в рішеннях з'їзду, широко популяризують досягнення в промисловості, сільському господарстві, науці і техніці, поширюють передові досвід і кращі починання трудівників народного господарства, посилюють лекційну роботу по вихованню трудящих в комуністичному дусі.

26—27 червня в Києві відбувся III пленум правління Республіканського товариства. На пленумі обговорено доповіді прохід пропаганди рішень і матеріалів XXI з'їзду, яку проводять Львівське і Запорізьке обласні відділення.

Виступаючі відзначали, що як в цих, так і в інших областях проведена значна робота по доведенню до свідомості трудящих значення історичних документів, прийнятих з'їздом партії.

Ще в період підготовки до XXI з'їзду в республіці було прочитано майже 140 тис. лекцій, а за лютий—червень ц. р. матеріалам і рішенням з'їзду було присвячено біля 400 тис. лекцій. Широко розгорнулася лекційна пропаганда в більшості областей УРСР. Членами Товариства Львівського обласного відділення, наприклад, прочитано 27 тис. лекцій, Запорізького—16 тис., Сталінського—21 тис., Київського—30 200 і т. д.

В лекційній пропаганді використовуються різноманітні форми: проведення публічних і циклових лекцій, організація вечорів запитань і відповідей, тематичних вечорів, виробничих нарад, консультацій, вечорів зустрічей з новаторами виробництва, з учасниками бригад комуністичної праці, вечорів трудової слави, «дні навки» і т. д.

В палацах культури, клубах, червоних кутках підприємств, в радгоспах і колгоспах, установах і учбових закладах республіки Товариство організувало більш ніж 20 тис. циклових лекцій з питань марксистсько-ленінської теорії, розвитку в семиріччі промисловості, сільського господарства, культури, науки, техніки.

У Львівській області, наприклад, прочитано 550 циклових лекцій по 7—9 тем в кожному з них, в Запорізькій—830, в Харківській—850, в Сталінській—понад 900 і т. д.

В Житомирській області створено 229 постійно діючих лекторіїв, в яких прочитано 796 циклових лекцій з різних галузей знань, з них 725 у великих селах. Проведено більш як 200 тематичних вечорів. Мелітопольським міським відділенням Запорізької області проведено 47 теоретичних конференцій безпосередньо на підприємствах міста.

В м. Умані, Черкаській області, на підприємствах та в колгоспах Уманського району були організовані цикли лекцій по матеріалах XXI з'їзду КПРС. З лекціями виступають секретарі міськкому партії, керівні радянські працівники, викладачі вузів, передовики виробництва.

В більшості сіл Вінницької, Ровенської, Волинської, Одеської, Дніпропетровської, Полтавської, Сталінської та інших областей групи членів Товариства провели тематичні вечори, присвячені розвитку колгоспів цих сіл в семиріччі.

В колгоспах Кіровоградської, Сумської, Запорізької та інших областей при активній участі груп членів Товариства створені школи по вивченню передового досвіду в сільському господарстві.

Правління Костянтинівського міського відділення, Сталінської області, вже четвертий рік організовує і проводить систематичну лекційну роботу серед населення по місцю проживання, на відкритих майтанчиках, у дворах тощо, де збирається велика кількість населення—пенсіонери, домогосподарки та ін.

В лекційній пропаганді історичних рішень партії, питань розвитку промисловості, сільського господарства і культури активну участь беруть майже всі члени Товариства—вчені, викладачі вузів, вчителі, інженери, агрономи, лікарі, новатори виробництва, відповідальні партійні, радянські і громадські робітники.

Лекції, які читаються членами Товариства по рішеннях і матеріалах XXI з'їзду КПРС про семирічний план, відображають життя нашої країни. Зміст більшості з них пов'язаний з конкретними завданнями республіки, тієї чи іншої області, міста, району, підприємства, колгоспу, РТС, радгоспу, що сприяє мобілізації трудящих на дострокове виконання семирічного плану розвитку народного господарства СРСР.

Тематика лекцій найрізноманітніша. Серед загальної з'їздовської тематики лекцій—про повну і остаточну перемогу соціалізму в СРСР, про шляхи переходу від соціалізму до комунізму, про семирічний план як величну програму комуністичного будівництва та багато інших—є й місцеві теми, такі, як «Народне господарство України у 1959—1965 рр.», «Перспективи розвитку Запорізького економічного району», «Донбас раніше і тепер та перспективи його розвитку», «Розквіт соціалістичної Львівщини», «Криворізький басейн в семиріччі», «Місто Миколаїв в минулому, сучасному і майбутньому», «Наш колгосп в семирічному плані» і т. д.

Правління Республіканського товариства і обласні відділення з самого початку роботи по пропаганді рішень XXI з'їзду КПРС надають методичну допомогу членам Товариства—лекторам в підготовці лекцій. Тільки правління Республіканського товариства в цьому році провело 16 республіканських семінарів лекторів, які виступають з лекціями з питань історії КПРС, історії СРСР і загальної історії, економіки промисловості і сільського господарства, біології, техніки, літератури, мистецтва і інших галузей знань. Такі ж семінари проведено в областях і в багатьох районах республіки.

Значне місце в роботі Товариства займає друкована пропаганда рішень з'їзду

партії. Вийшли або в найближчий час вийдуть з друку лекції (брошури) на такі теми: «Дві форми власності та їх розвиток при поступовому переході від соціалізму до комунізму», «Деякі питання комуністичного виховання мас», «Шляхи подолання пережитків капіталізму в свідомості людей», «Фактор часу в економічному змаганні соціалізму з капіталізмом», «Перспективи розвитку народного господарства України у 1959—1965 рр.» та ін.

На актуальну тему — «Від перших комуністичних суботників до бригад комуністичної праці» — недавно вийшла з друку брошура, підготовлена кандидатом історичних наук В. П. Сидоренко. В ній зібрано великий і цікавий матеріал, який розкриває героїчну і творчу роль робітничого класу нашої країни у будівництві комуністичного суспільства в СРСР. Автор брошури на яскравих прикладах показує, як історичні рішення ХХІ з'їзду КПРС викликали нове могутнє піднесення політичної та виробничої активності широких мас робітничого класу та колгоспного селянства, що творча ініціатива мас є невичерпним джерелом народження нових форм комуністичного ставлення до праці й виробництва, яке забезпечує здійснення величних завдань розгорнутого комуністичного будівництва, накреслених з'їздом партії.

Однак, як відмітив III пленум Республіканського товариства, у пропаганді матеріалів і рішень ХХІ з'їзду КПРС мають

місце істотні недоліки. До них відносяться в першу чергу декларативний, загальний характер багатьох лекцій, не досить чітке роз'яснення завдань, що стоять перед тим колективом, для якого читається лекція. Такі лекції мало впливають на хід виробничих справ. В деяких лекціях ще слабо розкриваються питання марксистсько-ленінської теорії, розроблені з'їздом партії. Не ведеться дійової боротьби за якість всіх лекцій, в окремих організаціях Товариства тематика лекцій залишається вузькою, відірваною від сучасного життя. В постанові ЦК КПРС «Про стан і заходи поліпшення масово-політичної роботи серед трудящих Сталінської області», а також в постанові травневого Пленуму ЦК КП України про «Завдання партійних організацій України по посиленню масово-політичної роботи серед трудящих» не тільки відзначені основні недоліки в пропаганді рішень з'їзду партії, які властиві і організаціям Товариства, але й вказані шляхи їх подолання. III пленум Товариства намітив конкретні заходи, спрямовані на усунення відзначених недоліків, на мобілізацію всіх сил Товариства на ще більший розмах і вищий рівень усної та друкованої пропаганди, на мобілізацію трудящих для виконання і перевиконання величних планів комуністичного будівництва, які накреслені ХХІ з'їздом КПРС.

Ю. М. ПРОЦЕНКО

КУРСИ ВЧИТЕЛІВ ІСТОРІЇ СЕРЕДНІХ ШКІЛ

В червні ц. р. Київський міський відділ народної освіти разом з Київським міським інститутом удосконалення кваліфікації учителів організував короткотермінові курси перепідготовки вчителів. Ці курси відвідували викладачі історії середніх шкіл м. Києва та шкіл робітничої молоді. Для читання лекцій та доповідей були запрошені кваліфіковані методисти, наукові співробітники інститутів Києва і Москви. Методист історії Київського міського інституту удосконалення кваліфікації учителів Г. Ф. Литаврін прочитав лекцію на тему «Творчий розвиток марксистсько-ленінської теорії ХХІ з'їздом КПРС» і зробив доповідь «Аналіз стану викладання, якості знань і успішності учнів з історії за 1958—1959 навчальний рік у світлі рішень ХХІ з'їзду КПРС і Закону про школу».

По питанню аналізу програм з історії вступив кандидат історичних наук старший науковий співробітник Науково-дослідного інституту педагогіки УРСР Г. І. Підлущкий. Він повідомив, що в наступному 1959—1960 навчальному році лише V класи працюватимуть за новим планом. Учні V класу будуть вивчати елементарний курс історії стародавнього світу, до якого входить: життя первісних людей, історія стародавнього Сходу, Греції і Риму.

Всі інші класи восьмирічної і середньої загальноосвітньої школи працюватимуть за існуючим навчальним планом. Г. І. Підлущкий зробив також огляд нової літератури, яка вийшла протягом 1958 і 1959 років.

Лекцію на тему «Використання краєзнавчого матеріалу на уроках історії» прочитав завідуючий відділом методики історії Науково-дослідного інституту педагогіки УРСР М. М. Лисенко. В лекції висвітлено ряд яскравих прикладів проведення роботи з учнями цілого класу і членами історичного гуртка по збору краєзнавчого матеріалу, проведення екскурсій з учнями в краєзнавчий і історичний музей, до історичних пам'яток м. Києва, про проведення уроку-екскурсії з історії.

Цікаву доповідь на тему «Питання комуністичного виховання на уроках історії» зробив старший науковий співробітник Інституту методів навчання Академії педагогічних наук РРФСР П. С. Лейбенгруб (Москва).

Великий інтерес викликала доповідь на тему «Про побудову курсу історії по середній школі», яку зробив завідуючий сектором методики історії Інституту методів навчання Академії педагогічних наук РРФСР А. Т. Кінкулькін (Москва). Доповідач обґрунтував основні принципи побудови історичного курсу і відповів на актуальні питання, які найбільш хвилюють

викладачів. В доповіді про стан і головні завдання викладання історії було дано характеристику проектів програми з історії для восьмирічної і середньої загальноосвітньої школи. Доповідач розповів про підготовку підручників з історії. Він підкреслив, що жоден предмет не викликав та-

кого широкого обговорення, як побудова курсу історії. Це був справжній учительський референдум. Прочитані лекції і доповіді викликали жваве обговорення серед учителів і принесли їм велику користь.

М. І. ДЕГТЯРЮК

ОБЛАСНИЙ СЕМІНАР КРАЄЗНАВЦІВ У ЧЕРНІГОВІ

В досягненні благородних цілей комуністичного виховання підрастаючого покоління значне місце посідає краєзнавча робота в школі. Знати, любити і будувати свою країну — під таким гаслом розвивається рух юних краєзнавців.

За останні роки туристсько-краєзнавча робота в Чернігівській області набрала широкого розмаху. В 1958 році в походах і екскурсіях по вивченню рідного краю брало участь понад 120 тис. піонерів та школярів Чернігівщини. В школах та позашкільних закладах налічується більше 900 краєзнавчих гуртків.

Багато роботи у юних краєзнавців було цього літа. Вони провели експедицію-естафету «До боротьби за справу партії завжди напоготові», присвячену XXI з'їзду КПРС. Завдання краєзнавчої експедиції-естафети — ознайомити піонерів та школярів з ходом виконання семирічного плану, поповнити краєзнавчі куточки і музеї експонатами, залучити учнів до активної участі в суспільно-корисній праці.

Питанню підготовки до масового розгортання краєзнавчої роботи влітку був присвячений семінар-практикум учителів історії та географії області, що відбувся 8—13 травня в м. Чернігові.

Учасники семінару прослухали доповіді про XXI з'їзд КПРС, розвиток Чернігівщини в семиріччі, зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи

народної освіти. Аспірант Науково-дослідного інституту педагогіки УРСР І. Т. Прус ознайомив вчителів з досвідом краєзнавчої роботи багатьох шкіл України.

Чернігівщина багата на ліси, водоймища, корисні копалини. Лише лісів в області 350 тис. га, площа річок, озер, ставків дорівнює 10 тис. кв. км. В лісах водяться цінні види звірів та птахів, в річках, озерах і ставках багато риби. Про те, як краєзнавці повинні охороняти чудову природу, говорив на семінарі працівник Інституту удосконалення вчителів О. А. П'ясецький.

Цікаво пройшли практичні заняття з топографії. Учителі вчилися орієнтуватись на місцевості, користуватись картою і компасом в поході.

На семінарі жваво обговорювався досвід краєзнавчої роботи. Учитель Менської середньої школи ім. В. І. Леніна В. Ф. Покотило розповів про обладнання шкільного краєзнавчого музею. Про досвід літніх краєзнавчих екскурсій говорили вчителі Т. І. Дерев'янченко, В. Р. Оношко, І. Д. Сахновський.

Про досвід туристської роботи піонерів Кобиської середньої школи Бобровицького району розповіла піонервожата Надія Кохан.

Учасники семінару взяли участь в триденному заліковому поході і склали норми на значок «Турист СРСР».

Ю. Я. СІМЕНТОВ

З М І С Т

СТАТТІ

<i>І. П. КОЖУКАЛО</i> — Заходи Комуністичної партії по зміцненню первинних партійних організацій на селі після вересневого пленуму ЦК КПРС (1953—1955 рр.)	3
<i>Л. О. ЛЕШЕНКО</i> — Десять років народного Кигаю	13
<i>І. М. КУЛІНИЧ</i> — Загальні закономірності і особливості будівництва соціалізму в Німецькій Демократичній Республіці.	24
<i>І. О. ГУРЖИЙ</i> — Соціально-економічні зміни та розвиток постійної торгівлі в містах України кінця XVIII—першої половини XIX ст.	36
<i>М. Ю. БРАЙЧЕВСЬКИЙ</i> — До питання про виникнення міста Києва	53

ПОВІДОМЛЕННЯ

<i>Д. П. ПОКЛАД</i> — Перші успіхи соціалістичної індустріалізації на Україні (1926—1929 рр.)	68
<i>С. К. ГУТЯНСЬКИЙ</i> — До питання про політвиховну і культурно-освітню роботу серед трудящих України в період громадянської війни (1919—1920 рр.).	79
<i>І. А. ГРИЦЕНКО (Чернівці)</i> — З історії економічних взаємовідносин Буковини з Росією та Україною в XIX ст.	89
<i>М. М. ШМАГЛИЙ</i> — До історії пізньотрипільських племен волинського Полісся на початку II тисячоліття до н. е.	99

НА ДОПОМОГУ ВЧИТЕЛЮ ІСТОРІЇ

ОБГОВОРЕННЯ ПРОЕКТУ АКАДЕМІЇ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК РРФСР ПРО ПОЛІПШЕННЯ ВИКЛАДАННЯ ІСТОРІЇ В ШКОЛІ

<i>В. О. ПУНСЬКИЙ (Луганськ)</i> — Про шляхи перебудови викладання історії в середній школі	107
<i>Г. О. ЦВІКАЛЬСЬКА</i> — Пам'ятати про специфіку шкіл робітничої і сільської молоді	110
<i>І. Ф. ЧЕРНИКОВ</i> — Назрілі питання	112
<i>Ю. П. ЛАВРОВ, Л. А. ШЕВЧЕНКО</i> — Обговорення рукопису підручника з історії України для середньої школи	114

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

Відгуки на Закарпатті на возз'єднання Західної України з Радянською Україною — Підготував <i>В. П. МІСЮРА (Берегово)</i>	117
--	-----

ОГЛЯДИ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

<i>П. А. ЛАВРОВ, М. І. МАРЧЕНКО</i> — Вітчизняна історія в Київському університеті за 125 років	127
<i>П. ЦЕЛЬТ (НДР)</i> — Західнонімецькі історики на службі «дранг нах остен»	137

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

<i>С. Я. БОРОВИЙ (Одеса), А. О. ВВЕДЕНСЬКИЙ</i> — Нова книга з джерелознавства	142
<i>І. С. РОМАНЧЕНКО (Львів)</i> — Дослідження з історії журналістики на Україні	144
<i>І. Д. КУНДЮБА</i> — Посібник із загальної історії	146
<i>С. М. ЗЛУПКО (Львів)</i> — Праця з історії Галичини	148

НОТАТКИ ПРО КНИГИ

<i>П. К. СТОЯН</i> — Книга про встановлення і змінення Радянської влади на селі	151
<i>П. П. ГУДЗЕНКО</i> — Старі більшовики розповідають	152
<i>Є. М. СКЛЯРЕНКО</i> — Потрібне видання	154
<i>В. О. ПОГРІБНЯК (Черкаси)</i> — Брошура про використання текстових таблиць	155

ХРОНІКА

<i>П. І. КОРОБКО</i> — Наукова сесія у Вищій партійній школі при ЦК КП України, присвячена рішенням XXI з'їзду КПРС	156
<i>Г. Д. ЮРЧЕНКО, В. У. КРАГЛИК</i> — Нарada істориків-архівістів України	157
<i>Ю. М. ПРОЦЕНКО</i> — Пропаганда рішень і матеріалів XXI з'їзду КПРС	—
<i>М. І. ДЕГТЯРЮК</i> — Курси вчителів історії середніх шкіл	159
<i>Ю. Я. СІМЕНТОВ (Чернігів)</i> — Обласний семінар краєзнавців у Чернігові	160

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

<i>И. П. КОЖУКАЛО</i> — Мероприятия Коммунистической партии по укреплению первичных партийных организаций в деревне после сентябрьского пленума ЦК КПСС (1953—1955 гг.)	3
<i>Л. А. ЛЕЩЕНКО</i> — Десять лет народного Китая	13
<i>И. М. КУЛИНИЧ</i> — Общие закономерности и особенности строительства социализма в Германской Демократической Республике	24
<i>П. А. ГУРЖИЙ</i> — Социально-экономические изменения и развитие постоянной торговли в городах Украины конца XVIII—первой половины XIX ст.	36
<i>М. Ю. БРАНЧЕВСКИЙ</i> — К вопросу о возникновении города Киева	53

СООБЩЕНИЯ

<i>Д. П. ПОКЛАД</i> — Первые успехи социалистической индустриализации на Украине (1926—1929 гг.)	68
<i>С. К. ГУТЯНСКИЙ</i> — К вопросу о политико-воспитательной и культурно-просветительской работе среди трудящихся Украины в период гражданской войны (1919—1920 гг.)	79
<i>И. А. ГРИЦЕНКО (Черновцы)</i> — Из истории экономических взаимоотношений Буковины с Россией и Украиной в XIX ст.	89
<i>Н. М. ШМАГЛИЙ</i> — К истории позднетрипольских племен вольнского Полесья в начале II тысячелетия до н. э.	99

В ПОМОЩЬ УЧИТЕЛЮ ИСТОРИИ

ОБСУЖДЕНИЕ ПРОЕКТА АКАДЕМИИ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ НАУК РСФСР ОБ УЛУЧШЕНИИ ПРЕПОДАВАНИЯ ИСТОРИИ В ШКОЛЕ

<i>В. Е. ПУНСКИЙ (Луганск)</i> — О путях перестройки преподавания истории в средней школе	107
<i>Г. А. ЦВИКАЛЬСКАЯ</i> — Помнить о специфике школ рабочей и сельской молодежи	110
<i>И. П. ЧЕРНИКОВ</i> — Назревшие вопросы	112
<i>Ю. П. ЛАВРОВ, Л. А. ШЕВЧЕНКО</i> — Обсуждение рукописи учебника по истории Украины для средней школы	114

ДОКУМЕНТЫ И МАТЕРИАЛЫ

Отклики в Закарпатье на воссоединение Западной Украины с Советской Украиной — Подготовил <i>В. П. МИСЮРА (Берегово)</i>	117
---	-----

ОБОЗРЫ ИСТОЧНИКОВ И ЛИТЕРАТУРЫ

<i>П. А. ЛАВРОВ, М. И. МАРЧЕНКО</i> — Отечественная история в Киевском университете за 125 лет	127
<i>И. ЦЕЛЬТ (ГДР)</i> — Западногерманские историки на службе «драг пах остен»	137

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

С. Я. БОРОВОЙ (Одесса), А. А. ВВЕДЕНСКИЙ — Новая книга по источниковедению	142
П. С. РОМАНЧЕНКО (Львов) — Исследование по истории журналистики на Украине	144
П. Д. КУНДЮБА — Пособие по всеобщей истории	146
С. М. ЗЛУПКО (Львов) — Работа по истории Галиции	148

ЗАМЕТКИ О КНИГАХ

Ф. К. СТОЯН — Книга об установлении и укреплении Советской власти в деревне	151
П. П. ГУДЗЕНКО — Старые большевики рассказывают	152
Е. М. СКЛЯРЕНКО — Нужно издание	154
В. А. ПОГРЕБНЯК (Черкассы) — Брошюра об использовании текстовых таблиц	155

ХРОНИКА

П. П. КОРОБКО — Научная сессия в Высшей партийной школе при ЦК КП Украины, посвященная решениям XXI съезда КПСС	156
Г. Д. ЮРЧЕНКО, В. У. КРАГЛИК — Совещание историков-архивистов Украины	157
Е. М. ПРОЦЕНКО — Пропаганда решений и материалов XXI съезда КПСС	—
М. И. ДЕГТЯРЮК — Курсы учителей истории средних школ	159
Ю. Я. СИМЕНТОВ (Чернигов) — Областной семинар краеведов в Чернигове	160

Помилки, помічені в № 4 за 1959 р.

Стор.	Рядок	Надруковано	Слід читати
13	7 зв.	Є. Долинюку	Є. Долинюк
98	21 зв.	особливо	особисто
106	17 зв.	(а на ділі капіталістичного	(а на ділі капіталістичного)
124	8 зн.	соціалістичного	соціального